LI SER EKONOMIYÊ

ABDULLAH ÖCALAN

NAVEROK

BEŞA YEKEM: DESTPÊK

BEŞA DUYEM: DI CIVAKA XWEZAYÎ DE EKONOMÎ

BEŞA SÊYEM: DI ŞARISTANIYA DEWLETÎ DE EKONOMÎ

a) Di Çêbûna Civaka Hiyerarşîk de Ekonomî
b) Di Çêbûna Civaka Dewletparêz û Civaka Kole de Diyardeya Ekonomiyê
c) Di Serdema Dewletparêz ya Feodal de Ekonomî

BEŞA ÇAREMÎN: KAPÎTALÎZM NE EKONOMIYE DIJMINÊ EKONOMIYE

a) Ekonomîzm
b) Kapîtalîzm ne Ekonomî, Desthilatdarî ye
c) Daneyên Dibêjin Kapîtalîzm Ne Ekonomiye
d) Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar
e) Serdema Îndustriyalîzmê û Şoreşa Pîşesaziyê
f) Serdema Fînansê - Fermandar Pere
g) Di Serdema Kapîtalîzmê de Rola Cihûyan di Ekonomiyê de

BEŞA PÊNCEMÎN: TENGAYIYEN EKONOMÎK YÊN ROJA ME YA ÎRO

a) Pirsgirêka Civakê ya Ekonomîk
b) Pirsgirêka Civakê ya Îndustriyalîzmê
   1- Îndustriyalîzm û Ekolojî
   2- Îndustriyalîzm û Netewe-Dewlet-Netewe
   3- Îndustriyalîzm û Faşîzm
   4- Îndustriyalîzm, Jin û Malbat
   5- Îndustriyalîzm, Zanist û Medya

BEŞA ŞEŞEMÎN: DI MODERNÎTEYA DEMOKRATÎK DE EKONOMÎ

a) Li Dijî Kapîtalîzmê Civaka Demokratîk-Ekonomîk
b) Hêmana Alternatîf a Ekonomîk ya Modernîteya Demokratîk
c) Li Dijî Îndustriyalîzmê Civaka Eko-Îndustriyel

BEŞA YEKEM:

DESTPÊK

Têgîna ekonomiyê gerdûnî ye. Di cîhana hemû ruhberan de mîna metabolîzmayekê nîzameke danûstendinê heye û em jî dikarin bi giştî aboriyê welê bigihînin tarîfekê. Di cehwerê tevgera ekonomîk de metabolîzmayeke heye em dikarin weha bînin ziman; ji maddeya ne zindî maddeya zindîker bi dest dixe; vê jî bi kar tîne û dîsa werdiguherîne maddeyeke ne zindî. Civak jî ji bo pêkhatin û hebûna xwe dewam bike, diyar e nikare bêyî vê tevgerê bibe. Lê rastiyeke din jî ew e ku bêyî zindîbûnê – wek zêhniyet û ruh tê bi navkirin – aborî nabe. Ji lewra em giraniya xwe tenê bidin ser tiştekî dibe ku em bigihîjin encamên şaş û çewt. Rêbaza herî rast ew e ku divê em zêhniyet û aboriyê di zikhev de – komên civakî yên navberê, dewlet û malbat, bi giştî rastiyên civakî û siyasî – analîz bikin. Eger em her yekê ji wan bi tena serê xwe analîz bikin, mîna ku em fîl bi mûyên wî tarîf bikin.

Gotina ekonomiyê gotineke Yewnanî ye, û maneya wê 'qanûna malê' ye. Ekonomî weke gotin, a Serdema Kevin a cîhana Grek-Helen e. Eko-nomos, tê maneya qanûna malê, karên ku jin dike, karên malê û karê jinê. Ekonomos, ekonomî, karê jinê ye, dispêre hilberînê, rêzik û pîvanên maddî yên debara malbatê, hawîrdora wê, alav û materyalên din îfade dike. Eger em bixwazin ekonomiyê ji aliyê sosyolojiyê ve bi awayekî manedar bigirin dest, helwesta herî rast ew e ku zanista ekonomiyê weke parçeyekî zanista jinê were pêşdebirin, ev wê hê zêdetir rast be. Ekonomî hê ji destpêkê ve şêweyekî xebata civakî ye ku jin ê bi awayekî bingehîn têde rol girtiye. Ji ber ku xwedîkirina zarokan li ser pişta jinê ye, ekonomî ji bo jinê maneyeke heyatî îfade dike. Namus, ji Eko-nomos tê. Ev jî eşkere ye ku karê bingehîn ê jinê ye. Rolgirtina jinê di navenda ekonomiyê de xusûseke tê fêhmkirin. Ji ber ku zarokan tîne û wan xwedî dike. Ma jin ji ekonomiyê fêhm neke wê kî fêhm bike! Eger em maneya wê di civaka şareza de hînê bi giştî bigirin dest, em dikarin bibêjin; ji bo komên piçûk 'rêzikên debarê' îfade dike.

Pirsgirêka ekonomîk bi awayekî bingehîn kengî jin ji nava ekonomiyê tê derxistin destpê dike. Bi giştî di dîroka şaristaniyê de, bi taybetî jî di modernîteya kapîtalîst de wexta jin li derve hat hiştin, ekonomiya ku zilamên tirtire li ser herî zêde lîstin veguherî guloka pirsgirêkan. Ev lîstika ti têkiliya xwe ya organîk bi ekonomiyê re nîne, bi tenê bi hêrsa hêzê û kara zêde radibe di serî de jin dixwaze tevahiya hêzên ekonomîk bigire bin destê xwe. Di encama vê lîstikê de her cure hiyarerşî, desthilatdarî û hêzên dewletê weke ûr û girêkekê li ser civakê mezin dibin û ev yek jî dihêle ku ev lîstik bigihîje qonaxekê dewam neke û neyê lîstin.

Ekonomî ji destê jinê hatiye stendin û ketiye destê tefekar, bazirgan, pere, sermayedar, desthilatdar-dewlet û rayedarên mîna axayan tevdigerin. Ev bûye derbeke mezin li jiyana ekonomiyê ketiye. Ekonomiya ket destê hêzên dijberê ekonomiyê, bi lez bû hedefa bingehîn a desthilatdarî û mîlîtarîzmê û tevahiya dîroka şaristanî û modernîteyê bû sedema sereke ya şer, pevçûn, pêxîrtengî û bihevketinên bê sînor. Di roja me ya îro de ekonomî, ji aliyê kesên têkiliya xwe bi ekonomiyê re nînin bi lîstikên kaxizan ji rêbazên qumarê xirabtir kirine qadeke lîstikê bi awayekî bê sînor nirxên civakî desteser dikin. Pîşeyê pîroz ê jinê ku ew bi xwe bi temamî li derveyî vê qadê hiştine, veguherandine pîşeyê makîneyên şer, amûrên trafîkê yên hawîrdor kirine jiyan lê nebe, îmalatxaneyên berhemên bêkêr ên ji bo karê û ti têkiliya xwe bi pêdiviyên bingehîn ên mirovan re nînin, lîstikên borsa, buha û faîzê.

Eger em bixwazin ekonomiyê ji aliyê sosyolojiyê ve bi awayekî manedar bigirin dest, helwesta herî rast ew e ku em weke hêza bingehîn jinê bibînin; ew zarok di zikê xwe de hildigire, piştî anîna wî/wê, heta li ser piyan bisekine bi awayekî pirr zehmet xwedî dike. Pîşesaza xwedîkirinê ya malê jin e. Bersiva min sosyolojîk e ku ji rastiyê re bi hurmet e. Ji sedî sed ez têkiliya mijarê ji aliyê

biyolojîk ve li ber çavan digirim. Jixwe tevî rola wê ya di şoreşa cotkariyê de bi berhevkirina pincaran a bi mîlyonan sal û ne tenê di hundirê malê de di gelek qadên ekonomiyê de jin hînê jî çerxê digerîne. Yewnanên antîk xwediyê anora danîna hîmê zanistan in; yewnanan ji ekonomiyê re qanûna malê, qanûna jinê digotin. Vê yekê jî ev rastî beriya bi hezaran salan pişt rast kiriye. Piştî jinan di serî de cotkar ji yên bi ekonomiya rastî re têkildar şivan, zenaetkar û bazirganên piçûk jî ji aliyê amûrên yekdestdariya sermaye û desthilatdariyê ve gav bi gav ji ekonomiyê hatin dûrxistin û bi temamî atmosfereke xenîmetê hat afirandin. Em bi mijarekê re rûbirû ne ku herî zêde divê bê rohnîkirin. Bi awayekî, pêvajoyên şaristaniyê talana qadên jiyana ekonomîk û objeyên wê ne, çawa bû ku hat rewakirin û heta roja me ya îro anîn? Hêzên ekonomî tesfiye kirin çawa bû ku weke hêmanên bingehîn ên ekonomiyê hatin pêşkêşkirin? Eger em bibêjin di civaka Sumer de wexta xweda hatin avakirin ji vê zêdetir rastî bûn, bawer dikim ku em ê nexapin. Tevî van rexneyan hemûyan jî K. Marks hay jê hebû ku di bin navê ekonomiya kapîtalîst de dehşet û felaketa tê pêşkêşkirin. Lê belê eger em bibêjin; di demekê de ku modernîteya kapîtalîst hegemonya xwe heta bêjî ava kiriye, analîz û çalakiya wî ya şoreşgerane evqas dibû, wê hê rastir be.

Ekonomî bi xwe jî her tiştê dibe mijara xwedîkirin û debarê digire nava xwe. Li gorî ekonomî-polîtîkê jî (Kapîtala K.Marks jî di navê de) li piyaseyan di çarçoveya hilberînê de kar, faîz, rant û heqdestên têne bi destxistin bingehê mijara ekonomiyê pêk tînin. Ne zanistî, bi temamî li gorî jiyana bûrjûvaziyê ya li ser karê hatiye avakirin disîplînek heye. Ekonomiya di bingehê wê de kar bê danîn, jiyana ekonomîk pirsgirêka herî jêr di binê civakê de ye. Li gorî karê sererastkirina jiyana mirovan tê maneya desthilatdariya herî hovane. Têgîna biyo-desthilatdariyê hinekî jî vê rastiyê îfade dike. Tevahiya dîrokê civakan hemûyan ji bilî pêdiviyên mirovan bi guman li danehevên weke mal û pere yên ji bo dewlemendbûnê nêrîne, wexta ku firsend dîtine nedîtine ev danehev li hewcedaran belav kirine. Bê sedem nîne ku wexta danehev ne ji bo felaketan, lê ji bo dewlemendbûna çend kes û koman pêk hatiye, ev yek bi bêexlaqiyê hukim lê hatiye kirin. Nirxeke pîroz mîna jiyana mirov ji sermayedaran re îpotek kirin bêexlaqiyeke mezin hatiye hesibandin. Modernîteya Kapîtalîst a Rojava bi hezar huqûq û amûrên hêzê diyardeya dixwaze rewa bike ev e. Levîathan ê di Pirtûka Pîroz de derbas dibe di cewherê xwe de îşaret bi vê diyardeyê dike. Li dijî civakê weke cinawirekî sembolîze dike. Ya ekonomî nîne, berevajî koma diyardeyên canê ekonomiyê distînin di bin navê ekonomîk-polîtîkê de weke zanist tê pêşkêşkirin. Di rasyonelîzekirina ekonomî-polîtîka Ingilîz de hewldana Marks a ne kêm bû, ne ekonomî antî-ekonomiyê îfade dike. Ji vê re ekonomî gotina wî, ne di civaka sosyalîst de, di kîjan civakê de dibe bila bibe etîk nayê qebûlkirin. Kengî xwestiye Hegel rake li ser piyan bisekinîne, ew bi xwe serberjêr çûye yan jî ketiye. Bi kurtî, operasyonên karê û danehevên sermayê yên bi piyaseyan hatine meşandin di dîrokê de bi awayekî hemtayê wan nedîtî bingehê pirsgirêkên ekonomiyê ne. Pêwîst e, ez vê xusûsê careke din diyar bikim ku heta ji pêdiviyên mirovan ên debar, kinc lixwekirin, çûnûhatin û cîhwarbûnê re xizmetê bike, dijbertiya piyaseyê û ew weke amûrekî fetîşîzma metayê nirxandin, helwesteke hevgirtî û maqûl nîne. Di vê çarçoveyê de piyase pêdiviyek e, û amûrekî baş ê ekonomiyê ye. Ya dijbertiya wê tê kirin ev nîne. Bi rêya piyaseyan bi buhayên alavan tê lîstin, ji aliyê din ve jî bi sedema mesafeyên dûr sîstema kareke zêde pêk tê ango kapîtalîzm. Di vir de dijbertiya kapîtalîzmê tê kirin. Dijbertiya kapîtalîst a vê sîstemê, bêguman dihêle ku mirov li dijî her tiştê vê sîstemê li ser piyan digire derkeve. Rastiya piyaseyê li derveyî vê çarçoveyê ye. Bîleqis yekdestdarên sermayê timî bi buhayên alavan dilîzin û bi vî awayî derfet û îmkanên karê zindî digirin, bi vê jî li piyaseyan pêkhatina pevguhertineke adil û têkûz asteng dikin. Ango kapîtalîzm ne tenê antî-ekonomî ye, antî-bazara jî. Eger wisa nebûya, ma wê

jiyana civakî misêwa bi lîstikên fînans û tengezariyê karîbûna serûbinhev bikirana? Di serî de zêdebûna şêniyan a sînorê xwe derbaskirî, bêkarî, xizankirin û talankirina hawîrdorê, pirsgirêkên gefan li mirovatiyê dixwin û jêre tehlûkene, tevî evqas zanist û teknîkê ma wê evçend mezin bûbûna?

Em dibînin ku di civaka şareza de metabûyîn weke diyardeyeke gelekî girîng pêş dikeve. Ango di navbera metabûyîn û civaka şareza (milkiyeta taybetî, çînî, bajarî û dewletî) de têkiliyeke xurt heye. Meta û metabûyîn ji bo civakê yek ji kategoriyên sereke yên şaristaniyê ne. Wê wextê gelekî girîng e ku mirov metayê rave bike. Bi kurtasî mirov dikare bêje, eger objeyek ji bilî pêdiviya mirov bi cih bîne, bibe xwedî nirxa guhertinê ya danûstendin û bazirganiyê êdî em dikarin behsa metabûyîna wê bikin. Civak demeke dirêj ji guhertina nirxê re xerîb e. Li vê yekê nafikire, şerm dibîne. Objeyeke bi qîmet bibîne, diyarî dide kes an jî koman. Li şûna diyariyê cihgirtina 'guhertinê' bi temamî hîle yan jî vedîtineke şaristaniyê ye. Civaka beriya şaristaniyê yan jî civaka li derveyî wê guhertinê şerm dibîne û heta neçar nemîne ji vê yekê dûr disekine. Civak ji ezmûnên xwe yên hûrûkûr baş dizane ku objeyeke bi karanînê, eger derkeve derveyî saziya ekonomiyê ya weke şaneya wî ya bingehîn e, û bibe mijara guhertinê, dikare her cure belayê bîne serê wê. Ji lewra jî li hemberî guhertinê gelekî nazik e.

Piştî ku meta bû nirxa guhertinê bazirganî û bazirgan di kategoriya şaristaniyê de cihekî girîng girtin. Ez bi kurtî bibêjim ku ez metayê mîna Karl Marks şîrove nakim. Ango îdîaya ku dibêje; nirxa guhertinê bi keda karker tê pîvan, weke pêvajoyeke bi fikar a destpêka çêbûna têgînê dibînim. Eger em di roja me ya îro de jihevdeketina civakên ti dera wan a nebûye meta nemayî li ber çav bigirin wê wextê baştir wê were fêhmkirin ka ez çi dixwazim bibêjim. Ji aliyê zêhnî ve qebûlkirina metabûyînê, destberdana ji mirovatiyê îfade dike. Ev rewşeke welê ye ku ji hovîtiyê jî wêdetir e. Eger em bişibînin meseleyekê; mîna ku heywanê li selexaneyê hatibe parçeparçekirin û were firotin li ser tevahiya civaka mirov were ferzkirin. Di hîmê xirabiya civakî de faîz, di hîmê faîzê de jî bazirganî, di hîmê bazirganiyê de jî meta heye. Têkiliyeke nêz di navbera hilweşandina ekolojî û bazirganiyê de jî heye. Ekonomiya nebe şaneyeke civakê, êdî destpê dike ji kokê ve ji xwezayê qut dibe. Ji ber ku yekîtiya nirxên maddeyê û nirxên zindî ji kokê ve têne veqetandin. Mîna ku tovên metafizîka xirab bêne danîn. Maddeyê ji ruh, ruh jî ji maddeyê dikin, bi vî awayî rê li ber dualîteya herî zêde zêhnê dîroka fikrê şîlo dike vekirin. Guftûgo û cudakirina bi şiklê maddeparêzî û manewiyatparêzî, tevahiya dîroka şaristaniyê jiyana ekolojîk û azad ji holê radike. Bi têgihiştina gerdûn û maddeyeke mirî, bi têgihiştina ruhparêziyeke çi ye, ne çi ye diyar nîne, mîna ku zêhnê mirovan dagirkiribin û îstîlakiribin dikin mêtingeh.

Ez dixwazim gumana xwe di nuqteyeke din de diyar bikim. Meta jî di navê de ez bi guman im ku nirxên civakî bêne pîvan. Ne tenê keda zindiyan, maddeya berhema kedên nayê jimartin nabe ku weke nirxê keda kesekî were hesibandin, ev şaşî bi xwe helwesteke rê li ber dizî û desteserkirina nirxê vedike. Sedem jî eşkere ye. Kedên nayên jimartin wê çawa bên pîvan? Wekî din, kedkara nirxê wê hîç nayê pîvan dayika kedkaran tîne dinê û wan mezin dike, nirxê malbatê wê çawa were pîvan? Obje weke nirx di nav tevahiya civakê de çêdibe, wê wextê wê heqê civakê çawa bê pîvan? Em guftûgoyê dikarin dirêj bikin. Ji lewra nirxê guhertinê, berhemê zêde, ked-nirx, faîz, kar, rant û têgînên weke van bi diziya fermî ya bi destê dewletê hemnav in. Ji bo guhertinê divê mirov yan pîvanên din bibîne yan jî pêşdebirina şêweyê diyarîdayînê belkî manedar be.

Ekonomî di çarçoveya naveroka xwe ya bingehîn de çalakiyeke dîrokî ya civakê ye. Ti ferd (weke efendî, beg, patron, kole, serf û karker) û dewlet nikare bibe aktorê çalakiya ekonomiyê. Mînak weke saziyeke herî civakî û dîrokî berdêla karê dayikê ti ferd ê patron, beg, efendî, karker, gundî û bajarî nikare bide. Ji ber ku dayiktî çalakiya herî zor û hewce ya civakê û domdarkirina jiyanê diyar dike. Ez bi tenê naxwazim behsa zarokanîna wê bikim; ez di çarçoveyeke berfireh de weke çandekê, weke diyardeyeke misêwa bi dilê xwe serî radike û weke xwediya çalakiya bi mejî barkirî li dayiktiyê dinêrim. Ya rastî jî ev e. Baş e, çi têkiliya xwe bi wijdan û aqil re heye, mirov jina xwediyê çalakiya evqas mecbûrî, zor, bi dil û aqil barkirî, timî radibe serhildanê weke kedkara bê heqdest bibîne? Weke îdeolojiya herî zêde alîgirê kedkaran Marksîzm jî çalakgera civakî dayiktî û yên weke wê nefikiriye û ew bêheqdest hiştine, û zanisteke ekonomiyê û çareseriya wê ya wan weke xulamên patron datîne serê quncikê çawa weke civakî pêşkêş dike? Ekonomiya Marksîst bi awayekî pirr xirab ekonomiyeke bûrjûvaziyê ye. Gelekî hewcedariya wê bi xwerexnekirinê heye. Eger bi wêrekî xwerexne neke, li qada berjewendiyên bûrjûvaziyê gera li sosyalîzmê, ji têkçûna tevgera sedûpêncî salî (sosyalîzma pêkhatî) û jihevdeketina wê (hem jî ji ber xwe ve) wêdetir tiştekî nayne û wê bibe xizmeteke herî hêja ji kapîtalîzmê re hem jî xizmeteke bêberdêl. Dema ku Lenîn digot, “Rêya cehennemê bi kevirên niyeta baş hatiye deribandin” çiqasî rast gotiye! Gelo ew difikirî ku wê ev hevokê di çalakiya wî de jî rastiya xwe nîşan bide?

Ev xusûs gelekî girîng e: taybetîkirin û dewletdarkirina ekonomiyê weke desteserkirin û diziyeke zû hatiye şîrovekirin. Karl Marks[1] ev xusûs hînê bi îfadeyeke ‘zanistî’ destnîşan kiriye û gotiye; ji ked û nirxa zêde tê dizîn û weke karê tê binavkirin. Hewcedariya mijarê bi şîroveyeke hûrûkûrtir heye. Li gorî min sedema ekonomî bûye mijara milkiyeta dewletê û taybetî ew e ku nirxa-zêde ji bilî berhema zêde ya berê divê weke desteserkirin û diziyekê were qebûlkirin. Ekonomî weke şaneya bingehîn a civakê, taybetî û dewletî jî di navê de bi tevahî şêweyên milkkirinê bêexlaqî ne. Dikevin çarçoveya dizî û desteserkirinê. Çawa ku dilê mirovekî yan jî organekî wî yê din were taybetî û dewletîkirin bê mane ye, yan jî bi fikar e, ji bo ekonomiyê jî mirov dikare heman tiştî bibêje.

Ekonomî, rastiya civakê ya herî kêm hatiye taybetîkirin û dewletdarkirin e. Şaneya herî bingehîn a kollektîfkirina civakê ye. Kes li dewletdarkirin û taybetîkirina wê nafikire. Dewletdarkirin û taybetîkirina ekonomiyê ew e ku şaneya bingehîn a civakê tê xirakirin. Ango civak ji rêzik û pîvanên herî girîng tê bêparkirin. Ji ber vê yekê, ti civakê bi qasî kapîtalîzmê, taybetîkirin û dewletdarkirin nekiriye xisleta sereke ya civakê û newêriya bû vê bike, ne jî lê bifikire. Bêguman di civaka şaristaniyê de tevahiya qadan dewletdar kirine, şaneya wê ya herî bingehîn ekonomî jî hem kirine milkê taybet hem jî kirine milkê dewletê. Lê belê ti sîstemê bi qasî civaka kapîtalîzmê bi awayekî fermî û eşkere milkiyeta dewletê û ya taybet weke sîstem îlan nekiriye.

Pêwîst e, helwesta di qada ekonomîk de ji ekonomiya metakirin û karê, derbasbûna ekonomiya xwe dispêre parvekirin û li gorî nirxê, bi kar anîn be. Ekonomiya hêrsa karê rakiriye pêdarê ne tenê civak, xweza jî texrîb kiriye. Em her ku diçe ber bi hawîrdoreke jiyan lê nebe dişemitin. Eger polîtîka ekonomiya bûrjûwaziyê neyê rawestandin cihê bigihîjê wê dojeha rastîn be. Ji ber ku bûrjûwazî li pey kara herî zêde ye, nemaze derketina pêş a derdorên fînansê yên dixwazin tenê bi peran bilîzin û karê bi dest bixin, globalbûyînê bi aliyê wê yê herî xirab bi mirovatiyê dide jiyîn. Di ti dema dîrokê de ti çîneke civakî ev çend nekariye karê bike û nirxan bi dest bixe. Yek ji sedemê sereke yê dejenerebûna civakê, asta fînansê ya ekonomî gihîştiyê.

Bazirganî û pîşesaziya fînans diherikîne, timî rê li ber metakirinê vedike û ji ber ku gelek şêweyên wê yên hewce nakin û pir karê tînin, pêşkêşî civakê dike. Hem hebûneke civak nikare bikire û biqedîne, hem jî mirovatiyeke din a ketiye nav tinebûn û xizaniyeke xeternak diafirîne. Mirovatî hînê zêdetir nikare bi vê polîtîka ekonomîk bijî. Rola bingehîn a sosyalîzmê li vir derdikeve pêşiya me. Ew hêdî hêdî ji civaka meta ber bi civaka hilberînê li gorî pêdiviyan dike diçe, ji hilberîna karê esas dibîne ber bi hilberîna parvekirinê esas dibîne, dihere. Polîtîka sosyalîzmê ya ekonomiyê ev e. Divê bername prensîba xwe ya ekonomiyê bispêre vê polîtîkayê. Wexta ev polîtîka ekonomîk were bi cihanîn, wê bêkarî, di nav hebûnê de xizanî, tevî hilberîna zêde birçîbûn û ji bo karê texrîba hawîrdorê nebe çarenûs.
Di vê nuqteyê de dabeşkirina civakê weke bingeh ekonomîk û joravahî exlaq têgînên beredayî ne. Ekonomiya exlaq mirov dikare weke rêya herî baş a ji bo tedarikkirina pêdiviyên bingehîn ên jiyanê terîf bike. Exlaq weke adet û usûl, şêwazê ekonomî yan jî bi destxistina pêdiviyên bingehîn e. Ji lewra cihêkirina civakê bi têgînên weke joravahî û jêravahî ji ravekirinê dûr in. Exlaq di serî de hewldanên ekonomîk şêwazê pêkhatinê bi awayekî baş ê tevahî çalakiyên civakî îfade dike. Ango her tiştê civakî exlaqî ye. Her tiştê exlaqî jî civakî ye. Mînak bi qasî ekonomî exlaqî ye, dîn jî exlaqî ye. Siyaset weke rasterast demokrasiyê exlaq bi xwe ye.

Divê mirov mijara ekonomiyê weke çalakiya bingehîn a civaka dîrokî ya exlaqî û polîtîk bifikire û eger hewce bike, mirov dikare wê bike zanistek û muceredkirinek. Lê eger mirov polîtîka ekonomiyê ya navenda wê Ewrûpa weke zanist bifikire belkî jî piştî mîtolojiya Sumeran aqilê bibe êsîrê duyemîn mîtolojiyekê. Ji bo vê qadê şoreşeke zanistî ya radîkal wê bi roleke heyatî rabe.

BEŞA DUYEM:

DI CIVAKA XWEZAYÎ DE EKONOMÎ

Pêvajoya civakbûnê ya bi destê mirov li dinya me pêk hatiye, diyardeyeke bingehîn e ku ji aliyê zanistê ve jî tê qebûlkirin. Bi giştî pêvajoya xwezayî ya beridînê ya li derveyî mirov dewam dike, li cem civaka mirov bi awayê têgihiştina li xwe û bi îradeya xwe ya serwextbûyî tê dewamkirin. Cinsê mirov ê di qonaxa xwe ya cinsê Sapiens de ji qonaxekê xwe çipkir qonaxeke din ku rê li awayê ziman ê roja me ya îro vekir û vê yekê derfet daye civakên bi îrade ji bo karibin ji qonaxekê derbasî qonaxeke din bibin. Komên mirovan ên di qonaxa komên kovî de bi awayekî di asta komên heywanan ên pêşketî de bûn. Kengî mejiyê Homo Sapiens mezin bû û di warê bi karanîna amûr û teknîkên jiyanê de pêş ket, ji qonaxekê dibihure qonaxeke girîng û bi vî awayî qonaxa yekemîn û herî bingehîn a şoreşa civakî pêk tê. Taybetmendiya herî bingehîn a vê şoreşa civakî ew e ku serwext bûye bi awayekî komî bijî wê di jiyanê de serdest be. Çawa ku di maddeyê de elementên pêşî pêk tên, di civakbûnê de jî komên qehîm yên her diçin mayînde dibin û li ser xeteke pêşketinê pêşde diçin, ava dibin.

Bi awayekî çîrokwarî di vegotina serhatiya mirovê difikire ango Homo Sapiens de para rastiyê gelek heye û bi giştî ev vegotina tê qebûlkirin bi kurî weha ye; tê texmînkirin ku dused hezar sal berê li rojhilatê Efrîkayê jiyaye, piştre ji dayikekê bûye û tê texmînkirin ku pêncî hezar sal berê jî gihiştiye zimanê sembolan, bi xilasbûna dema dawî ya qeşayî re bîst hezar sal berê li qûntara çiyayên Toros-Zagrosê ji civaka berî cotkariyê derdikeve û texmînî ji beriya panzdeh hezar salî û pêve nîzamekî jiyana civakî yê cotkariya qebîleyî û nêçîrvan-berhevkirina nebat-gîhayan di zikhev de pêkaniye. Li ev şêwazê jiyanê yê weke civaka gund-cotkariyê pêşket dema pênc hezar salî ya şaristaniya navendî jî zêde bû. Şoreşa cotkariyê di çanda maddî û manewî ya civakê de şoreşa herî bi kok a dîrokê ye. Civaka mirov weke bingeh li dora cotkariyê şikil wergirtiye. Mirov civakeke

bêcotkarî nikare bifikire. Cotkarî ne bitenê pirsgirêka debarê çareser dike; di serî de mejî, ziman, şênî, rêveberî, bergirî, parastin, cihwarbûn, dîn, teknîk, lixwekirin û avahiya etnîk, di amûrên çandî ên bingehîn ên maddî û manewî de rê li ber veguherîn û pêşketinên bi kok vedike.

Kengî dema dawî ya qeşayî destpêkir qediya ango ji berî bîst hezar salî û virve civakîbûna nû ya li qûntara rêzeçiyayên Toros-Zagrosê hewl da xwe bi rêxistin bike ji cureyên dewlemend ên nebatan derbasî cotkariyê, ji heywanên dihatin kedîkirin derbasî heywan xwedîkirinê dibû. Ev pêvajoya derbasbûnê beriya deh hezar salî bi jiyana gund a bicihbûyî bi encam bû. Xebatên cotkarî û heywanxwedîkirinê civakîbûna cotkar û şivan derxist pêş. Serê jiyaneke mîna xewnê ji bo mirovatiyê xuya kir. Ev kêfxweşiya jiyanê ya mîna xewneke nû bingehê tevahî merasîm û cejnan e ku şopên wan hê dewam dikin. Ji civaka di nava tinebûnê de gavavêtibûn civaka di nava bereketê de. Li derdora deh hezar sal berê bêyî ku tîpên civakên din bêne naskirin ev şêwe pêk hat. Ev şêweyê cîhanê li tevahiya dinyayê belav bû. Herçiqasî fikrên der barê pirr navendan de hebe jî jiyana nû ya serê wê xuya kir bi rola navendî ya pêşî radibe û girîngiya diyarker a vê rolê bi gelek belgeyên xurt hê zêdetir tê destekkirin.

Serdema Komin a Destpêkê Ji mirovê destpêkê heta da-wiya serdema qeşayî ya çaremîn, heta 20.000 sal berê: Di pergala dayikê ya komin a destpêkê de hîmê çanda ekonomiyê tê danîn. Qût û zadê bi pincar berhevkirinê û nêçîrê têne bidestxistin yekser têne bikaranîn û ji çerm û rehikên wan sûd tê wergirtin. Bi giranî jin-dayik otorîteya plansaziyê ya klanê ye. Bi awayekî mirov dikare jêre bibêje hegemona dayik a pêşî ye. Nakokî û têkiliya dayika civaka klanê di nava şert û mercên xwezayê de ji kesên bibin sedema rîskê xwe diparêze, ji kesên derfetê kêrhatin û xwedîkirinê didin sûd werdigire. Di van şert û mercan de nas-nameya klanê ji bo kesan man û nemane. Têgîna zilam-pîrektiyê çênebûye. Diya dizê tê naskirin, lê partner, ango mêrê pêre têkel dibe, bi qasî neyê naskirin pirnisî û bintûte ye. Civaka mirov heta niha ji sedî 98.5 jiyana xwe bi vî awayî dewam kiriye. Şêweyê herî demdirêj ê civakê ye. Ji ber ku di vê dem û dewranê de kevir têne verotin û niqirandin, û weke amûran têne bi karanîn, ji vê dewranê re dema verotina kevir (the Paleolithic Age) jî tê gotin. Ji aliyê sosyolojîk ve jêre ‘pergala komin a detstpêkê’ tê gotin. Zimanê îşaretan tê bi karanîn. Li keviyên gol û çeman, li şikeft û holikên li ser qazoxan hatine çêkirin dihewin. Tê texmînkirin ku bi qasî du mîlyon salan bi tenê li Efrîkayê, ji mîlyonek salê û vir ve jî li parzemîna Asya û Ewrûpayê bi vî awa-yî jiyane. Têgîna welat, sînor û milk hînê çênebûye. Aîdiyet li gorî klanê ye. Ji ber ku klan jî sembol e, bi objeyek an jî totemekê nayê temsîlkirin. Herçiqas di nava xwe de hin qonaxan bibihure û asta wan a pêşketinê kêm zêde hebe jî mirovatî bi vî şêweyê pergalê gav diavêje dawiya dema qeşayê ya çaremîn.

Şoreşa gund a neolîtîk di vê pêvajoyê de duyemîn qonaxa mezin e. Ev şoreşa ku nêzî duwanzdeh hezar sal berê pêk hatiye gava herî mezin a civakbûnê ye. Ev gava hat avêtin, di pêşketina avabûna zêhniyet û saziyên maddî û manewî yên mirovatiyê de bi tesîr bûye û vê bandora xwe dewam dike. Di serî de zêhniyeta jiyana azad a xwezayî ya îro jî mirov gelekî li pey digerin, dostaniya xweş a bi xwezayê re, avahiya rûhî ya hêzên xwedayî yên xeternak li ser wan hukim nakin û nikarin tesîrê li wan bikin, hisên bi hêz ên dayiktiyê, xwesteka wekheviyê ya di navbera jin û mêran de, amûr û berhemên cotkarî û heywanên kedîkirî yên îro jî şaristaniya Ewrûpayê xwedî dikin, îdeolojî, fikir, avahiyên ziman û têgînên zimanî yên xwe dispêrin van berhem û amûran, keşfa madenan û bi karanîna wan encamên şoreşa gund a neolîtîk in û ev hê jî şaristaniyê xwedî dikin û hêmanên wê yên bingehîn afirandin e.

Pêkhatina gundan heta niha bi şoreşa cotkariyê ve girêdayî hatibû nirxandin. Bi perestgeha Ûrfa-Girê Navikê piştrast bûye ku mirovan ji sîstema qebîleyên nîvkoçer gavavêtine avabûna gundan û

ev rastiyeke din a civakî ya girîng e. Berê min derketina bajêr û dewletê bi perestgehên rahibên Sumeran ve girêdabû. Bi heman awayî divê ez bi giringî diyar bikim ku rêveberiyên komin û gundan ango demokrasiya destpêkê ya resen û orjîn jî li dora sîstemên hevpar ên perestegeha van qebîleyan pêk hatiye. Her perestgeha hevpar a bi cihbûyî, dibe hîmê danûstendina destpêkê û şoreşa fikir (huner) û hissa hevpar.

Şoreşa cotkariyê xwe spartiye sîstema qebîleyên nîvbicihbûyî û pêşketiye. Dîroknas û jiyan bi xwe xwedî hukmekî hevpar in ku ev yek xwedî maneyeke şoreşî ye. Mirov qada berfireh a jeobiyolojîk a Ûrfayê weke herêma bi bereket a Hîlala Bi Bereket qada navendî ya şoreşa cotkariyê ya herî demdirêj (texmînî 10.000-5000 B.Z.) bigire dest, wê ev yekê vegotina dîrokî ya herî nêzî rastiyê be. Çi girtina nebatan ji bo cotkariyê, çi jî ji bo kedîkirina mîh, bizin û dewaran qadên behsa wan têne kirin xwedî derfet in, û ji aliyê cûrbicûriyê jî nêzî îdealê ye. Awayên erd, bereketa erd, şertên bahewayê, flora û fauna nebat û heywanan li gorî dema xwe herî îdeal e. Mîna xwedî şert û mercên avdaniyeke xwezayî be. Her weha erdên avdaniyê yên berfireh li ser Dîcle-Firat û şaxên wan her hebûn. Lêkolînên li qadê her roja derbas dibin rola herêmê di vî warî de derdixin holê.

Ûrfa, Amed û Mêrdîna îro û herêmên cîranên wan bi giranî navendên vê serdemê ne. Di rêwîtiyeke ji rêzê de mirov gir û tilên ji axê çêkirî yên ji van deman mayî xezîneyên dîrokî yên bêhempane û bi sedan ji wan li benda erdkolanên arkelojîk in. Xabeteke arkeolojîk a bi baldarî were kirin, wê karibe hûrûkûr yekemîn şoreşa mezin a mirovatiyê di van giran de bibîne. Ev rewş ne ji awartebûna herêmê ye, ji ber ku herêm ji aliyê cografî ve di cih de ye.

Dar û nebatên ji bo cotkariyê kêrhatî û heywanên bêne kedîkirin, hem li çiyê hem jî li deştê têra xwe hene. Şikeftên xwezayî ji bo xweparastin û ewlehiyê cihûwarên pêşî yê di cih de ne. Li her deverê ji bilî çem û rûbarokan, kaniyên avzê hene. Tevî baranê ev derfetên avdaniyê kengî bi îmkanên nebat, heywan û cihûwar re dibin yek, rewşeke herî di cih de derdikeve holê. Herêm ji ber van xislet û taybetmendiyên xwe ji bo mirovatiyê bi rola dergûşê rabûye. Bi pêşdebirina cotkariyê re jiyana gundewarî pêk tê; bi awayekî beriya şoreşa bajar şoreşa gund pêk tê. Ev şoreş, di cîhana ruh û zêhniyeta mirov de rê li ber guhertinên mezin vedike.

Aliyê herî balkêş ê dîroka vê herêmê ew e, qûtûzad zêde lê heye, şênî bi lez pirr dibin û qadên cihûwarbûnê berfireh dibin. Ewqas rehên xwe kûr berdane, çanda cotkariyê ya neolîtîkê bandora xwe ya li ser tevgerên bingehîn ên mirov û zêhniyeta wî dewam dike. Çanda civaka dayikê demeke dirêj pêk hatiye. Cotkarî û kedîkirin bi awayekî bingehîn li dora jinê pêş dikeve. Dîsa herî zêde hewcedariya jinê bi jiyana bicihbûyî heye. Xwedîkirina zarokan, çanda cotkarî û hewşî zêdetir jiyaneke bicihbûyî ferz dike. Ev şert û merc rola jinê mezin dikin û çanda xwedawendiyê pêk tînin. Sembolên xwedayî yên pêşî ne bi şêweyê mêr, yên jinê ne. Di avabûna ziman de mêtî serdest e. Xwedawendên jin ên pêşî yên bi stêrkan hatine sembolîzekirin û weke `stêrk` hatine bi navkirin ji vê demê mane. Gotina `Star` ji stêrkê tê. Perestgehên pêşî jî li gundan hatine avakirin.

Herêma Ûrfayê navenda herî mezin a vê şoreşê ye. Piştî ku mirovatiyê li vir bicihbûyînê, di xwezayê de cotkarî û heywanxwedîkirinê bi zanistê û teknîkê, bi hêza rêveberî û îdeolojiyê baş biceribîne wê dakeve jêrtir erdên bi bereket ên aluvyon ên li devê çeman. Çiqasî bermahiyên arkeolojîk derkevin holê wê baştir were dîtin ku herêma Misr û Sumerê ji vê çanda daketiye jêr girtine. Şoreşa cotkariyê bi herhalî wê li çolên Erebistan û Efrîkayê pêk neyê. Herweha li tejaneyên çemên bi aluvyon çanda heywan û nebatan a cihûwarbûna pêşî bide destpêkirin nîne. Ev rastî bi

awayekî eşkere nîşan dide ku çima serdema dîrokê daye destpêkirin tejaneya jor a Dîcle-Firatê ye, nexasim jî herêma Ûrfayê û dewrûbera wê.

Çi girtina nebatan ji bo cotkariyê, çi jî ji bo kedîkirina mîh, bizin û dewaran qadên behsa wan têne kirin xwedî derfet in, û ji aliyê cûrbicûriyê jî nêzî îdealê ye. Awayên erd, bereketa erd, şertên bahewayê, flora û fauna nebat û heywanan li gorî dema xwe herî îdeal e. Mîna xwedî şert û mercên avdaniyeke xwezayî be. Her weha erdên avdaniyê yên berfireh li ser Dîcle-Firat û şaxên wan her hebûn.

Ev serdem ew serdem e ku têde cotkarî û heywan têne kedîkirin, dar tên danîn, gund têne avakirin, perestgeh têne lêkirin û sembolên pêşî yên xwedayî li ezmanan têne bi cihkirin. Ev serdem li civaka dayikê ya li dora jinê pêk tê û hilatina bi hêz a çanda xwendawendiyê şahidî dike. Bandora vê serdemê li ser tevahiya mirovatiyê hê jî dewam dike. Çanda cotkarî, heywanxwedîkirin û dayikê li çi deverê çiqasî bi bandor be, mohra orjînal a vê serdema pêkhatî lê heye; li ser şopên ev şoreşa pêşî ya dîrokê pêl bi pêl ber bi her alî ve pêk tê.

Ji vê jî girîngtir di jiyanê de jin serek e, û di jiyanê de nakokî bi hawîrdorê re nînin. Wexta ku mirov bi roja me ya îro re dide berhevdu, ev xusûs bi tenê jî ji bo ravekirina serdestiya civaka wê demê têrê dike. Şaristaniya me ya îro gelekî zordestiyê li jin û hawîrdorê dike, ji lewra mirov ti carî nikare civakeke welê serketî û pêşketî bihesibîne. Eger mirov ê behsa tenduristî û serdestiya civakekê bike, divê krîterên me yên bingehîn femînîst û ekolojîk bin. (ne di maneya bûrjûva de) Ji vî alî ve, civakên roja me ya îro bi rastî civakên nexweş in.

Di jiyaneke bi cihbûyî de jin hînê bi hêsayî dikare zarokan bîne û mezin bike. Tevî jiyaneke bi cihbûyî, rewşeke baş a bahewayê, nebat û heywan, derfetên bingehîn ên jiyaneke malbatî diafirînin. Gelek darên mêwan û celebên nebatan ji bo xwarinê hene. Kedîkirina pezkoviyan û bizinê, bi xwe re hewcebûna bi hirî, şîr û goşt tedarik dike. Dar û nebatên bi ber têne danîn û ev yek hatinê qat bi qat zêde û dewlemend dike. Êdî heywan yekser nayên kuştin û serjêkirin, têne kedîkirin û xwedîkirin. Bi vî awayî ji şîr, hirî û goştê wan sûd tê wergirtin û bîra rojên tinebûn û xelayê tê kirin. Ji bo jin-dayik bi zarokên li dora xwe nîzameke malbatê deyne, di her du mijaran de jî xwedî tecrûbe ye. Derketina ji şikeftê, kedîkirina heywanan, danîna dar, pel û pincaran, avakirina xaniyan, dibe ku tiştekî sivik xuya bike, lê di dîrokê de bi qasî derketina mirov a heyvê gavavêtineke girîng û mezin e. Holikên têne danîn bi hêsayî gundan pêk tînin. Li gelek herêmên Kurdistana îro – li Amed Erxeniyê li Çayonu, li Batmanê li Çemê Xalan, li Ûrfayê li Newala Çolê û li Gobeklîtepe, Bradostiyan, Hekkarî Max – BZ di salên 11.000 de pir bi xurtî bermahiyên vê çandê tên dîtin. Li ti devera dunyayê mîna vê çandê kevin a bi cihbûyî nayê dîtin. Li vê derê gelek fîgur û peykerên piçûk ê jinê hatine peydakirin. Ev yek jî xurtbûna çanda malbat-dayikê îfade dike. Her wisa mirov dikare di zimanên herêmî de daçekên mê jî mînak nîşan bide. Di roja me ya îro de jî jin hînê di heman waran de hosta ye, û ev yek mijarê piştrast dike.
Ji ber ku jin di domdarkirina civakî de xwediyê hewldana zêde ye, li gorî mêr di civakbûnê de bi rola sereke radibe. Anîn, mezinkirin û parastina zarokan dihêle ku civakbûn li ser rêya dayiktiyê pêş bikeve. Civak bi giranî nasnameya jin-dayikê hildigire. Di bingehê ziman û dîn de hebûna hêmanên mêtiyê vê rastiyê piştrast dike. Di civaka gund-cotkariyê de deng û nasnameya jinê hêza xwe diparêze û dewam dike.

Kengî malbatên li dora dayikê çêbûne bi erdê re mijûl dibin û zêde nebe jî hin qût û zad hiltînin û dixin kewaran, mirov dikare êdî behsa ekonomiyê bike. Lê ev danehev û hilanîna qût û zad ji bo bazirganiyê nîne, ji bo malbatê ye. Jixwe ekonomiya rast û insanî jî ev e. Ji ber ku mirov danehevên xwe diyarî hev dikin, kes çavê xwe ber qût û zadê hev nade. Bi vî awayî danehev ji bo

mirovan nabe sedema tehlûkeyê. Prensîba ‘mal timayiyê tîne’ herhal ji vê demê maye. Çanda xelat û diyariyê şêweyekî girîng ê ekonomiyê ye. Bi ahenga pêşketina mirov re jî têra xwe li hev dike.

Yên berhem di destê xwe de digirin û hiltînin, eger bi endamên komê re par ve bikin, rêz û hurmet, girêdan û dilsozî ji otorîteya wan re tê nîşandan. Berhem hilanîn wek gunehekî mezin tê dîtin. Kesê herî baş ew kes e ku berhemên xwe parve dike. Di civata qebîleyan de hê jî têgihîştina “comerdî-camêrtî” ji vê kevneşopiya xurt a dîrokê tê. Cejin û roşan wek merasîmên roja parvekirina van berhemên zêde dest pê kirine. Kom, ji destpêkê ve, hilanîna berheman wek xeterek li dijî xwe dibîne û dijderketina li vê yekê, wek têgihîştineke hîmî ya dînî û exlaqî dipejirîne. Pir zehmet nîne, mirov şopên vê kevneşopiyê bi awayekî xurt di hemû doktrînên dînî û exlaqî de bibîne. Eger hîyarerşî bikêr be û bi camêriya xwe tiştekî bide, ji aliyê civakê ve hatiye erêkirin. Hiyarerşiyeke bi vî rengî jî roleke erênî û bi kêr lîstiye. Hiyarerşiya jin-dayikê ya bi vî rengî hê jî di nav hemû civakan de cihê rêzê û otorîteyê dibîne. Ev yek di heman demê de bingehê dîrokî yê têgîna “dayikê” ye. Ji ber ku dayik di şert û mercên herî zehmet de dizê û xwedî dike. Di vî warî de jî xwediyê rola sereke ye. Bêguman, hiyarerşî, otorîte û çanda li ser vî hîmî pêk bê, wê girêdan û dilsoziyeke mezin bibîne. Têgîna “dayikê” ji ber vê yekê, heta îro wek bingehê hebûna civakê bi hêz hatiye û wekî din îzaha vê rastiyê nîne. Weke ku yeqîn tê kirin, hurmet û rêza ji dayikê re bi sedema taybetiya wê ya zayînê nîne. Hewce ye dayik, wek rastiya civakî ya herî girîng û têgîna “dayika xwedawend” were fêmkirin.

Çanda qurbankirinê jî mirov dikare ji vê demê bide destpêkirinê. Hatina aborî ya mirovan her diçe zêde dibe. Ji ber vê yekê, weke hurmeta wan a ji nasnameya wan re şêweyê qurban-kirinê ji têgîna xwedayan re çêdibe. Bi vî awayî mirov dikare me-selê fêhm bike û bibîne. Ji ber ku bereket malavahî û spasdariyê hewce dike. Têkiliyeke xwe ya xurt bi şoreşa cotkariyê re heye. Li gorî şêweyê koma mirovan ê beridîne, xwestine xwe bi nasname bikin, xwe mezin bikin, xwestine dua bikin, îbadetê bikin û bi pêşketina cîhana zêhnî hebûnên xwe pêşkêş kirine. Berhemên arkeolojîk vê fikrê bi awayekî balkêş piştrast dikin. Hînê bi awayekî berçavtir têgîna dayika xwedawend û dayika pîroz jî weke belgeyan li pêşberî me radiwest in. Pirrbûna fîgurên jinan jî vê rastiyê têra xwe piştrast dikin.

Di cihêbûna çanda neolîtîk weke çanda maddî û îdeolojîk de pirsgirêk ê nebe, lê zêdetir di pêvajoya xetimînê û li hemberî pêşketina civaka şaristaniyê de tinebûna hêza wê ya xweparastinê bi pirsgirêkan re rûbirû dibe. Lê berê pêşî hewce dibînim ku ez têgîna ‘pirsgirêkan’ a timî min di sernavên mijaran de jî bi kar aniye rave bikim. Ev têgîn li gorî maneya min bi kar aniye weha ye; çanda maddî û îdeolojîk ji aliyê civak û ferd ve êdî nabe dewam bike ango rewşeke kaotîk îfade dike. Kengî civaka nû bi awayekî manedar rengê xwe yê nû girt, ev yek nîşan dide ji rewşa bi pirsgirêk derketiye. Çanda îdeolojîk weke min gelek caran şîrove kiriye, avahî, sazî, şane û erkên wan, maneyên wan û rewşa wan a zêhnî îfade dike. Çanda maddî jî fenomen, diyarde, sazî, avahî, şane û têgînên ez hewl didim wan rave bikim, ango aliyê din ê maneyê ku beşê mirov bi destan dikare bipelîne îfade dike. Eger em bixwazin bi gerdûntiyê re bikin yek, hewl dide dualîteya diyalektîk a enerjî-maddeyê di rastiya civakî de bibîne û şîrove bike.

Li binê rohniya van têgînan, di nava hêmanên çanda maddî û îdeolojîk a civaka neolîtîkê de bi giranî xusûsên jiyanê bixin tehlûkeyê yan jî rê li şer vekin di qonaxa damezrandin û bi sazîbûnê de çênabin. Exlaqê civakî firsendê nade vê yekê. Sedema bingehîn a dike ku derz li civakê bikeve milkiyeta taybet e, û ew derfeta pêşketinê nabîne. Bi vê ve girêdayî, mijara din, dabeşkirina kar di nava cinsiyetan de ye ku heta hingî hînê têkiliya bi zorê û milkiyetê nas nakin. Her weha berhemê hevpar ê xwarinê jî hînê nebûye milkê taybet. Di tevahiya van xusûsan de çanda maddî û îdeolojîk a hevpar a civaka ku hînê ji aliyê hecm û hejmarê ve mezin nebûye, heye. Ji ber ku zor û milkiyeta

taybet wê avahiya civakî xira bike weke tehlûkeyekê tê dîtin, piştgirî û parvekirina hevpar di nava civakê de weke pîvana bingehîn a exlaq tê qebûlkirin ku civak xwe pê li ser piyan digire. Civaka neolîtîk li ser hîmê vê prensîbê ji aliyê hundir ve gelek qehîm û tekûz xuya dike. Ji ber vê sedemê jî bi hezarê salan dewam kir. Di çarçoveya têkiliya civak û xwezayê de wexta mirov wê bi civaka şareza re bide ber hev û qiyas bike, li gorî pîvana ekolojiyê ji aliyê herdu çandan ve jî bi hêz dewam dike. Zêhniyeta civaka neolîtîk xwezayê bi pîroztî û xwedatiyê barkirî dibîne. Xwezayê jî weke xwe zindî qebûl dike. Ji ber ku xweza av, hewa, agir, her cure nebat û heywanî dide wan, wê weke xwedê dibînin, ya rastî weke hêmana herî bi hêz a xwedayetiyê qebûl dikin. Em dibînin ku têgîna xweda û xwedatiyê bi awayekî bi hêz bi van sedeman û rastiyan ve pêwendîdar e.

Herçiqas bi hin nebatên ku kiribin çanda xwe hin heywan kedîkiribin jî û di warê civakî de wan weke yê xwe dihesibînin jî hînê em nikarin ji vê yekê re milk bibêjin. Milk di nava xwe de subjektivîzmê dihewîne. Li naverastê rewş û zêhniyetek e ku rê li cihêbûna obje-subje veke hînê tineye. Obje jî weke wan têne hesibandin. Ew ji bo hev çiqas milk in, heywan û nebatên kedîkirine û kirine çand jî ewqasî milk in. Ji lewra mirov nikare behsa binpêkirineke ciddî ya ekolojiyê bike. Bêguman gavek ber bi rê vekirina li milkiyetê hatiye avêtin. Lê belê ji bo ev yek veguhere milkiyetê di şert û mercên cuda de wê demeke dirêj dewam bike. Ji rewşên em behsa wan dikin, divê kes civaka neolîtîk weke ‘buhuştê’ fêhm neke. Civak hînê teze ye, û paşeroja wê diyar nîne, şert û mercên xwezayê yên timî diguherin civakê gelek caran dibe ber qirbûne û ji ber vê yekê civak di tehlûkê de ye. Civak li hemberî vê rewşê serwext e. Jixwe ya mohra xwe li zêhniyetê dixe jî ev e. Çareya vê yekê jî çêkirina metafizîkeke mîtolojîk û dînî ye. Ev rewş herçiqas pirr weke saftî were dîtin jî rewşeke neçar xuya dike.

Li ser hîmê van şîroveyan, em dikarin metafîzika xwedatî û pîroztiyê ya li dora jiyana kolektîf a jin-dayikê hat avakirin, fêhm bikin. Dayika mîna xwezayê da, za, xwedî kir û kezeba xwe şewitî rola wê ya sereke di çanda manewî û maddî de destnîşan kir. Eger em zilamtiya mêr bidin aliyekî hînê siya wî jî li ser kolektîvîtiya civakê tineye, û nabe. Şêwazê jiyanê yê civakê destûra vê yekê nade. Ji lewra wesfên mêr ên weke cinsê serdest zilam, xwediyê milk û xwediyê dewletê bi tevahî xwedî karektereke civakî ne, û paşê çêdibin. Wexta civak tê gotin, jin-dayik, zarokên wê û birayên wê îfade dike. Eger namzetê mêrtiyê yê muhtemel zilam be, kêrhatina xwe ji bilî mêrtiyê bi marîfeteke din, mînak bi nêçîrvanekiyeke baş, bi gihandina nebatan û xwedîkirina heywanan îspat bike, dikare bibe endamê civatê. Hînê his û heqekî mîna mêrê jinê me, bavê zaroka me weke diyardeyeke civakî çênebûye. Em ji bîr nekin ku bavtî û heta dayiktî, herçend neyê gotin aliyên wan ên derûnî û psîkolojîk nîne jî ya esas diyarde, hiskirin, serwextbûn û têgînên sosyolojîk in.

Civaka neolîtîk kengî ket tengavê yan jî hewl dan ji wê bibihurin? Di vê mijarê de mirov dikare li ser hîmê sedemên derve û hundir şîroveyan bike. Kengî zilam qelsiya xwe bihurand û bû nêçîrvanekî baş û bi kesên di xizmeta xwe de gihişt statuyeke baş, heye ku ji bo nîzama dapîrtiyê bûbe tehlûk e. Dibe ku gihandina nebat û heywanan jî rê li ber vê hêzê vekiribe. Bi giranî çavdêriyên me nîşan didin ku civaka neolîtîk ji ber sedemên derve hatiye helandin. Bêguman ev sedem, civaka dewleta pîroz a rahiban e. Çîrokên civaka şareza ya pêşî li Nîl û Mezopotamya Jêr bi giranî vê yekê piştrast dikin. Çawa ku me bi belgeyan jî got, bi çanda pêşketî ya civaka neolîtîk û tejaneya erdên bi bereket avdaniya bi teknîkeke baş, rê li ber berhemê zêde yê ji bo vê civakê hewce vekiriye. Civaka nû ya li dora berhemê zêde yê mezin bajar ava kirine, xwe bi şêweyê dewletê bi rêxistin kiriye, bi giranî bi hêza zilam xwe gihandiye pozîsyoneke gelekî cuda.

Çanda îdeolojîk û çanda maddî ya hindikayî xwe pê xwedî dike, rê li ber civakeke duserî ya nexweşokî vedike. Yên di nav maddeyê de xeniqîne jî ji hawîrdorê û îdeolojiyeke azad bi temamî qutbûne. Rewşa ez jêre 'pirsgirêka civakî' dibêjim jî encama van bûyerên diyalektîk e. Civaka şareza bi temamî ji ber vê sedemê ji civakê qut dibe. Weke tê zenkirin, sedema qutbûna ji civakê kalîtetî yan jî kalîte nîne, ontolojîk e. Ango hebûna civaka şareza qutbûna ji civakê ferz dike. Hawîrdor û ekolojî çi weke berê di çarçoveya yekparebûna xweza-civakê de, çi jî bi îfadeyeke zanistî yekbûna civak-xwezayê were fêhmkirin, ji bo civaka divê, hewce ye pîvanên bingehîn ên şaristaniyê pêk tînin, ango ji çîn-bajar û dewleta pêwîst tê dîtin bibihurin. Ez behsa çalakiya tinekirineke çor nakim. Divê çanda îdeolojîk û maddî ya civaka nû di nava xwe de bi wezin be û li hev bike. Çanda îdeolojîk û maddî ya civakê di nava xwe de bi wezin û li hevkirî, wê weke xwezaya azadbûyî (bi gotina Murray Bookchin[2] 'xwezaya sêyemîn') ya dizane bi xwezayê re bibe yek pêk bê, di heman demê de wê bi xwe re nakokiya civak-xwezayê ya bê wezin a civaka şaristaniyê bibihurîne.

Berhemê zêde yê bi pêşketina zêhnî û ezmûneyê dikeve ser hev bi diyarî û xelatdayînê naqede, lê mêrê nêçîrvan ê li bend keys û firsendê ye, tevî karê xwe bazirganiya vî berhemê zêde jî dixe hişê xwe û li çanda xwe zêde dike. Li herêmên cuda berhemên cuda zêde dibin û ev yek bazirganiyê dixe dewrê. Berhem pêdiviyên beramberî hev ên aliyan tedarik dike, ev jî bi xwe re pîşeyê yan jî cara duyemîn dabaşkirina kar a civakî weke bazirganî û bazirgan derdixîne holê. Herçiqas bi fikaran barkirî be jî rewa dibe. Ji ber ku malên têne veguhestin dabeşkirina kar hêsan dike. Ew jî bi xwe re hilberîneke hînê bi bereket mumkin dike. Kengî li aliyekî zad û tevn, li aliyê din jî kanên madenê zêde dibin bazirganî jî manedar dibe.

BEŞA SÊYEM:
DI ŞARISTANIYA DEWLETÎ DE EKONOMÎ

a- Di destpêka Çêbûna Civaka Hiyerarşîk de Ekonomî

Civaka hiyarerşîk, xeleka navbera civaka xwezayî û civaka dewletparêz e, ku xwe dispêre çînan. Yek ji taybetiyên berçav ên serdemê ew e ku otorîte û hebûna eskerî bi şexs sînorkirî ye. Otorîte bi sazîbûnê re vediguhere.

Têgîna hîyarerşîk dema bi otorîteya pîroz a şaman re dibe yek, mînaka pêşîn a têgihîştina rêveberiya otorîter xwe watedar dike. Ev saziya otorîteyê wê li ser civakê mezin bibe û piştî ku çînîyatî di nav civakê de pêş dikeve, êdî dibe otorîteya dewletê. Otorîteya hiyarerşîk zêdetir şexsî ye, hê nebûye sazî, lewra bi qasî sazîbûna dewletê di nav civakê de xwediyê serdestiyê nîne. Meşa bi vê otorîteyê re nîv bi nîv li gorî dilxwaziyê ye. Girêdan û dilsozî bi berjewendiyên civakê têne destnîşankirin. Lê vê pêvajoya ku dest pê kiriye wê dewletê bizê û biwelide. Civaka Komînî ya Seretayî wê demeke dirêj li dijî vê pêvajoyê li ber xwe bide.

Di serdemên civakê yên beriya şaristaniyê de bi zora cara pêşî ji aliyê 'zilamê xurt' ve hat birêxistinkirin ne tenê heywan pê ketin dafik û xefikê, keda hisî ya jinê ku mirov dikare weke nûra çavan jî bi nav bike û daneheva malbat û klanê ye, heman rêxistiniyê çav berdayê, destavêtê û xist dafikê. Cara pêşî ye zor evçend ciddî tê birêxistinkirin. Bi vê zorê, jin, zarokên wê û xizmên wê yên

din; bi tevahî danehevên wan ên maddî û manewî hatin desteserkirin; ev talana pêşî ya mal û aboriyê bû. Li ser vî hîmî, proto-rahib şaman, şêxê xwedî tecrûbe û ezmûn destê xwe didin rêxistiniya zorê ya zilamê xurt û bi vî awayî di dîrokê de rêveberiya pîroz a hiyerarşîk a bavikanî cara pêşî pêkhat û em qonaxên vê bi heman rengî di tevahiya pêvajoyên dîrokê de dibînin. Eşkere ye ku ev hiyerarşî di jiyana ekonomîk û civakî de heta qonaxa çînîbûn, bajarbûn û dewletbûnê bi roleke diyarker rabû. Destpêkê nîzama malbatî ya jin-dayikê bû qurbana civaka hiyarerşîk. Di nav sîstem û civakê de ji beşên herî zordestî lê tê kirin, belkî di serî de jin tê. Ev pêvajoya ku beriya dîrokê hatiye jiyîn, di nav ilmên civakî de cih nagire, ev yek ji ber nirxên bi cihbûyî yên civaka serwer a mêr e. Jin hêdî hêdî tê kişandin nav civaka hîyarerşîk û taybetiyên xwe yên xurt ên civakî wenda dike. Ev di civakê de dij-şoreşeke bingehîn e. Em wexta li malbateke xizan a kedkar jî temaşe bikin û rewşa jinê hûr bikolin, emê bi awayekî balkêş û seyr, vê zordestî û xapandinê bi berfirehî bibînin. Bi sedemên pir piçûk û sivik, jin bi sedema namûs û evînê têne kuştin, ev mînak bi xwe jî nîşaneyeke piçûk e, eşkere dike ku bûyerên diqewimin çawa di bin serweriya mêr de ne. Eger ev pêvajo bi cudahiyên biyolojîk ên di navbera jin û mêr de bêne ravekirin, wê ev yekê şaşiyeke bingehîn be. Di têkiliyên civakî de rol û qanûnên biyolojîk derbas nabin. Pir zêde, mirov dikare ji ber taybetiyên nêr û mêbûnê têkiliyan binirxîne ku mijareke bi vî rengî ji bo hemû cinsan gengaz e. Ya rastîn, çanda jin-dayikê bi sedemên civakî ketiye bin tehekumê. Îdeolojî û zordariya tê meşandin bi tevahî ji ber vê yekê ye.

Di destpêkê de ev nakokiya piçûk her ku diçe mezin dibe. Bi pêşketina nêçîrê, hêza mêr a şer derdikeve pêş û bi vê re zanebûna mêr jî zêde dibe. Bi taybetî dînê “şamanîzm” vê rastiyê bi awayekî balkêş nîşanî me dide. Şaman zêdetir protîpa rahîbên mêr temsîl dikin. Li dijî jinan bi awayekî sîstematîk tevdigerin û dixwazin nîzama malê pêş bixînin. Dema jin xwediyê nîzama malbatî û kedîkirinê ye, mêr nîvkovî li bin holikan dihewe. Bi şamanîzmê mêr dikare nîzamekî dijber ê malbatê ava bike. Pîremêrên bi ezmûn ên li der ve hatine hîştin û şaman li hev dikin. Ev hevgirtina her du aliyan pêşketineke girîng e. Hin xortan jî digirin nava xwe û bi serweriya îdolojîk hukum li wan dikin. Bi vî awayî di nav komê de rewşa xwe bi hêz dikin. Bi hêzbûna mêr her ku diçe bi qîmet dibe. Hem nêçîrê dike, hem jî klanê li dijî xeterên ji der ve werin diparêze. Di vî karî de taybetiyên eskerî kuştin û birîndarkirin hene. Ev destpêka çanda şer e. Dema behsa man û nemanê tê kirin, neçare her kes bi otorîte û hîyarerşiyê ve girêdayî be. Kesê herî bi qabîliyet, gotin û otorîteya wî jî payeberz dibe. Li dijî çanda jin-dayikê, serweriya çandeke din, dest pê dike, pêş dikeve. Otorîteya herî bi hêz a yekemîn li ser jinê hat avakirin û ev yek tesaduf nîne.

Zilamê xurt ê bi nêçîrê bûye xwediyê hêzê li dora xwe komekê bi rêxistin dike û piştî ku li vê hêza xwe hayil dibe û dide qebûlkirin, berê xwe dide nîzama malbatî ya jin-dayikê û hêdî hêdî digire bin kontrola xwe. Ev pêvajo heta damezrandina yekemîn dewletên sîte dewam dike. Em ravekirina herî şahane ya vê mijarê di dema dewlet bajarên Sumeran de dibînin. Nivîsên li ser kevalan, vê rastiyê bi awayekî balkêş û zimanekî helbestwarî tînin ziman. Destana xwedawenda bajarê Ûrûkê Înanna ku pêvajoya dewlet bajarên Sumer da destpêkirin, pir balkêş e. Ev destan pêvajoya bîranîneke pir dijwar tîne ziman. Di destanê de çanda dayikanî û bavikanî, vê pêvajoyê hê di weznekê de ne. Xwedawenda Ûrûkê Înanna diçe qesra xweda Enkî û ji wê derê 104 “me” yên xwe bi rêbazên cuda bi dest dixe û direvîne Ûrûkê. Ev beşa destanê roleke kilît ji bo îzah û ravekirinê dilîze. Mebest ji “me”yan vedîtinên bingehîn ên şaristaniyê ne. Înanna bi israr tîne ziman ku vedîtin ên xwedawend-dayikê ne û di van vedîtinan de ti rola xweda Enkî tine, bi zordarî û qurnaziyan jê dizîne. Hemû hewldana Înanna ew e, vê çanda xwedawend-dayikê ji nû ve bi dest bixe. Li gorî texmînan ev destan

Pêwîste carek din were destnîşankirin ku serdestiya sîstema bavikanî mecbûriyet nebû. Her wiha derketina vê sîstemê qanûneke xweber a saf jî nîne. Ji ber ku di pêkhatina dewletbûn û dabeşbûna civakê de qonaxa bingehîn teşkîl dike, divê hûrûkûr li ser were rawestîn. Têkiliyên li derdora jin-dayikê saz dibin, ji têkiliyên hêz û otorîteyê wêdetir bi piştgiriyeke organîk pêk tên û ev şêwazê têkiliyê li gorî cewherê civaka xwezayî ne. Ev şêwazê têkiliyan çep û çewt nîne. Rê nade otorîteya dewletê. Ji ber ku têkilî bi awayekî organîk pêk tên, hewceyî bi derew û zordariyê nîne. Ev nuqte eşkere dike ka çima dînê şamanîzmê bi giranî dînê mêran bûye. Wexta mirov ji nêz ve li şamanîzmê dinere, bi hêsanî dibîne ku pîşeyek e, tê de ji aliyê hêzê ve xwenîşandan û xapandineke xurt heye. Ji bo li ser civaka xwezayî ya nişmî, bi qurnazî otorîte were danîn, bi nazenînî hêz û mîtolojî tê amadekirin. Şaman êdî ber bi rahîbbûn û oldarbûnê ve diçe. Têkiliyên bi pêşiyên pîr û bavpîran re dikevin pêvajoya îttîfaqê. Ji bo serdestiyeke tam hewceyî nêçîrvanên xurt in. Koma herî zêde bi hêz û nêçîrvaniya xwe bawer, hêdî hêdî rengê yekemîn saziya eskerî digire. Di destê van sê beşan de her diçe nirx û qabîliyet kom dibin. Dora jin-dayikê bi qurnazî tê valakirin. Nîzama malbatî ya jin-dayikê her ku diçe dikeve bin kontrolê. Jina berê ku li ser mêr xwedî gotin û bi tesîr bû, hêdî hêdî dikeve bin otorîteya nû.

Jin hêz û berdevka civaka organîk e. Heta ew li dawiyê neyê hîştin sîstema bavikanî nikare bi ser bikeve. Ji wê jî wêdetir saziya dewletê nayê avakirin. Lewra li dawîhîştina hêza jin-dayikê qonaxeke stratejîk e. Li gorî agahiyên bi dest ketine û mîtolojiya Sumeran; ev pêvajo pir dijwar û çetîn derbas dibe.

Li hemberî zilamê bi hêz qurbana pêşî jin e. Ji ber têkiliya xwe ya bi jiyanê re mejiyê jinê yê hisî hînê pêşketîtir e. Bi kedeke bi êşê strayî, weke diya zarokan, berpirsiyara sereke ya jiyanê ye. Bi qasî ku haya wê ji jiyanê heye dizane wê çawa dewam bike. Pel û pincaran berhev dike. Ev berhevkariya wê hem encameke mejiyê wê yê hisî ye, hem jî ji ber ku ji xwezayê hîn bûye. Dane-heva civakî demeke dirêj li dora jin-dayikê pêk hatiye û em ji aga-hiyên antropolojiyê jî dizanin ku jin-dayikê bi şiklekî, ji dewle-mendî û nirxan re rola navendê bi cih aniye. Mirov dikare texmîn bike ku dayika nirxên zêde ye. Ji lewra mirov dikare fêhm bike ku zilamê bi hêz ê bi rola nêçîrvaniyê radibe çima çav berdaye vê daneheva civakî ya jin-dayikê. Diyar e ku wexta serdest bibe wê gelek avantajan bi dest bixe. Gelek tişt hene ku dilê xwe dibijîne wan û çavbirçiyê wan e. Rewşa jinê ya weke objeyeke cinsî, bavtiya zarokan û hin tiştên din rê dide zilamê bi hêz ji bo li ser danehevên maddî û çanda manewî bi xwedî gotin be. Hêza bi nêçîrvaniyê digihîjê, firsend û keysê dide wî hiyarerşiya civakî çêke û serdest bibe. Em di van bûyer û diyardeyan de cara pêşî dikarin bibînin ku mejiyê analîtîk di bunyeya civakê de bi armanceke xirab û bi awayekî sîstematîk hatiye bikaranîn.

Çanda şer û nêçîrvaniyê, qonaxa dawî ya bigihîjê rêxistinbûneke eskerî ye. Rêxistinbûneke eskerî, çendîn civaka etnîk û xwezayî belav bike, wê pêş de biçe. Rêxistinbûna li dora jin-dayikê, nifş, gen, têkiliyên pêşî yên xizimtiyê pêş de dibe, rêxistinbûna eskerî jî ji mêrên xurt ên ku ji vê têkiliyê qut bûne pêk tê. Eşkere ye, êdî ti şêwaza civakî ya xweza nikare li dijî vê hêzê raweste. Di têkiliyên civakî de êdî zor –ji vê re têkiliya medenî jî tê gotin – heye. Xwediyê hêza zorê diyarker in. Bi vî awayî rê li ber mulkiyeta taybet jî vedibe. Ji lewra tê fêmkirin çima di bingehê mulkiyetê de zor heye. Bi zorê zevtkirin û ji bo xwedîbûna milk xwînrijandin, hisa “ezîtî”yê zêde xurt dike. Bi bandor û hukumkirina ser têkiliyan zor pêş de diçe û tê bi karanîn. Hukumkirin bi xwe re xwedîderketinê tîne. Di naveroka hukumkirinê de xwedîderketin têkiliyeke diyalektîk e. Di hemû nîzamên mulkî de xwedîderketin esas e. Di vê pêvajoyê de êdî komel, jin, zarok, ciwan, qadên nebat lê têne berhevkirin û qadên nêçîr lê têne kirin, mulk têne dîtin. Mêrê bi hêz, bi hemû heybeta xwe gaveke pêşîn diavêje, êdî ji qiral-xwedabûna wî re hindik maye. Şaman-rahîb ji bo amadekirina mîtolojiya vê pêvajoyê li ser kar e. Ya divê were kirin ew e ku ev pêşketina muhteşem

bi hostayî di mejiyê mirovê hukum lêkirî de were bi cihkirin. Şerê meşrûiyet û rewabûnê, herî kêm bi qasî zora hişk hewldan û huner dixwaze. Divê di mejiyê mirov de bawerî wisa were bi cihkirin, wek qanûneke mutleq fêm bike. Li gorî hemû agahiyên sosyolojîk, têgîna "xwedayê hukumdar" di vê pêvajoyê de derdikeve. Di baweriya "totem" de ku bi civaka xwezayî re hebû, hukumkirin nebû. Totem wek sembola klan tabû ye, pîroz e. Jiyana klanê çawa be têgînên sembolîzekirinê jî bi heman rengîn e. Bi rêxistinkirina jiyanê û rêzikên wê, girêdaneke xurt heye û bêyî wan jiyan nayê fikirîn. Lewra, totem wek nîşaneya mezin a hebûnê, dest nayê dayîn û pîroz e. Jê re hurmet tê kirin, jê re rêz tê girtin. Totem ji heywan, nebat û eşyayên herî bi kêr tê hilbijartin. Di xwezayê de ka çi can û jiyanê dide klanê, wê jê were bawerkirin û wek sembol bê pejirandin. Bi vî awayî, dînê civaka xwezayî, bi xwezayê re di zikhev de ye. Ne ji bo tirsandinê ye, ji bo bi hêzkirinê ye. Dîn şexsiyet û hêzê dide.

Di civaka nû de totem li dawiyê dimîne û serdema xwedê tê. Xwedayê nû wê totem veşêre û binixumîne. Ewê ji xwedayê nû re li serê çiyan, li binê behran û li ezman cihekî bigerin. Bi vê serdestiya wî tê destîşankirin. Çewa dişibe çîna nû ya efendiyan! Di Tewrat, Încîl û Quranê de navekî xwedê "Reb" e, bi maneya efendî ye. Çîna nû xwe dike xweda û derdikeve ser dika dîrokê. Yek ji navên din ên xwedê ku herî tê zanîn, "El", "Elohîm" e, bi maneya mezinahî û bilindahiyê ye, bavpîr û şêxê ji nav qebîleyan hiltê mizgîn dike. Bi derketina sîstema bavikanî, derketina xwedayên nû jî di hemû pirtûkên pîroz de bi awayekî balkêş tê ziman. Di Îlyada Homeros de, di Ramayana Hîndiyan de, di Kalavela Fîniyan de ev rastî her wisa ye. Eger civaka nû di mejiyê mirov de rewatiyê nebîne, şensê xwe yê jiyînê pir zehmet e. Rêveberî çi beşê civakê yê rê ve dibe nedabe bawerkirin, nikare demeke dirêj bimeşîne. Rola zorê di rêvebirinê de ji bo kêliyekê ye, lê bawerî mayînde ye. Mînaka dîrokî Sumer ku di vî warî de yekemîn nivîsa resen a bi dest ketiye, hûrlêkolîna wê gelekî balkêşe. Di Sumeran de afirandina xwedê harîqa ye. Bi taybetî hilweşîna dayik-xwedawend û di şûnê de rabûn û serweriya bavik-xweda cewherê hemû destanan e. Destan ji serî heta dawî bi têkoşîna Înanna û Enkî, Mardûk û Dîamat tijîne. Pişt re ev hemû destanên dawerivîne nav pirtûkên pîroz, hûrlêkolîna wan a sosyolojîk agahiyên mezin pêşkêşî me dikin. Bê sedem dîrokê ji serdema Sumeran nadin destpêkirin. Eger mirov, dînan, destanên wêjeyî, huqûq, demokrasî û dewletê li gorî tabletên Sumeran analîz bike, belkî jî dikare rêya sereke ya herî nêzî rastiyê ji bo sosyolojiyê destnîşan bike.

Ev dij-şoreşa zêhniyeta bavikanî, belkî jî di dîrokê de hewldana herî mezin a belovajîkirin û ji rêderxistinê ye. Di mejiyê civak û mirov de wer rehên xwe berdane, em hê jî nikarin bostekê ji bandora wê derkevin. Rahîbên Sumeran hê jî hukum li me dikin. Saziyên dewletê yên vedîtin û xwedayên wek îfadeya meşrûiyetê li hev anîn bi awayekî me rêve dibin nahêlin em çavên xwe vekin; li ser dîtinên me yên bingehîn û paradîgmayên me hukum dikin. Gotina Albert Einstein a wek "Hêza kevneşopî û hînbûnê, ji parçekirina atomê zehmetir e." zêdetir wek ji bo van têkiliyan hatiye gotin. Wek vê gotinê îşaret pê kiriye; ma ne hê jî li welatê şaristaniyê, cihê dergûşa dewletê û qesrên pîroz ên rahîbên Sumeran zîgûratan, li navbera Dîcle-Firatê, li Iraqê, ji wexta wan vedîtinan û vir ve, mêtingerî û şerên hîç deng ji wan qut nebû û li ti pîvana mirovatiyê nayên, hê dewam dikin. Ji lewra civaka bavikanî û dewletbûyîn ji bo mirovatiyê ne xêr, berovajî bela herî mezin e. Ev amûrên nû, wê carna mîna gulaka agir û carnan jî mîna gulaka berfê mezin bibin, hawîrdora xwe xira bikin û pîroza pîrozan cîhana me wê bikin êdî lê jiyan nebe. Ehda Qedîm derketina dewletê dişibîne cinawirekî bi navê Levîathan. Aliyekî Pirtûka Pîroz rastiya mezin tespît kiriye. Serîderketina bi Levîathan re timî wek fikareke bingehîn tê destnîşankirin û dibêje; eger ev cinawir neyê kontrolkirin wê "her kesî bixwe."

BZ di salên 4000 de pêşketina otorîteya bavikanî xuya dike. Di civaka nû de hebûna ekserî bi hêz bû ye, zêde zêde şerên qebîleyan hene, şopên qirkirin û stû li hevxwarkirinê têra xwe xuya dikin. Hebûna eşîran, nîşaneyek e, ka ev serdem çiqas dijwar derbas bûye. Civaka bavikanî li wir belav dibe, bi xwe re çînbûna civakê û dewletbûnê tîne. Di dîrokê de yekemîn dewletên sîte BZ di salên 3000 de ava dibin. Mînaka herî berçav sîteya Ûrûk e. Destana Gilgamêş di cehwerê xwe de destana avabûna sîteya Ûrûkê ye. Dikare were gotin; şoreşa herî mezin a dîrokê, li derdora çanda vê sîteyê pêk hatiye. Hûnandina çîroka Înanna-Enkî, xwelihevrakişandina civaka bavikanî û civaka jin-dayikê bi zimanekî helbestwarî yê nazenîn îfade dike. Serdema qehremaniyê ku mînakên wê di her civakê de têne dîtin, di destana Gilgamêş de mînaka wê ya şahane û yekemîn orjînê berçav e. Em yekemîn şerê bajarî û barbaran li vir dibînin. Jin hê jî dûrî têkçûnê ye. Lê mêrê xurt, bi hebûna xwe ya eskerî hêdî hêdî civakê hînî serdestiya xwe dike. Bi hûnandin û tevna xwe ya îdeolojîk, bi saziyên dînî û yekemîn xanedanî û qesrên xwe, civaka şaristan û medenî şeveqê diavêje.

b-Di Civaka Dewletparêz û Çêbûna Civaka Kole de Diyardeya Ekonomîk

Dewleta koledar şêweyekî dewletê ye ku mirov ne bi keda xwe bi tevahî hebûna xwe bi efendiyên xwe yên dewletdar û dewletê ve girêdayî ne, û bi nanozikê dixebitin. Şêweyê bingehîn ê mêtinkariya serdema pêşî yê şaristaniyê ye.

Zor a bi şêweyê dewletê, li her qada digihîjê di warê aboriyê de çi bibîne li cem xwe heq dibîne ku talan bike. Talan şiklekî berdêla zorê tê dîtin. Zor tiştekî xwedayî û pîroz e. Çi bike heq e, û helal e. Nemaze navend Rojhilata Naverast şaristaniyên Hind û Çînê avahiya jor a siyasî yan jî kast, li cem xwe heq dibînin ku avahiya jêr bi her awayî di warê aboriyê de bi kar bînin û rêve bibin. Ji ber ku bazar û reqabet hînê çênebûne têgîneke karûbarê aboriyê bi maneya îro, îfade bike çênebûye. Herçiqas bazirganî hebe jî ev çalakî yek ji fonksiyona sereke ya di navbera dewletan de ye. Bazirganî hînê taybetî nebûye. Yekdestdariya dewletê di heman demê de yekdestdariya bazirganiyê ye. Bajarên bazarê pirr kêm caran li herêmên tampon ên dewletan, ew jî car caran, çêdibin. Ew jî di demeke kin de vediguherin dewletên bajêr. Ji ber ku di vê pêvajoyê de bazirganî bi karwanan tê kirin, şêlandinên 'Çil Heramiyan', 'Korsan' û 'Cerdevanan' piştî 'zilamê xurt' herî kêm bi qasî dizî û şêlandina dewletê hene.

Civaka dewletparêz a koledar di warê ekonomîk de rengê fabrîkeyeke mezin lê dixe. Ji fabrîkeyên hemdem, ji aliyê xwedî û teknîkê cuda dibe. Kole mîna keriyan têne xebitandin. Li nav zeviyan, li kanên keviran û di avakirina xaniyan de têne xebitandin. Ev yek ji berhemên serdema Arkaîk mane pir baş tê fêmkirin. Kole ji heywanan dijwartir têne rêvebirin. Kole heywaneke tê xebitandin. Milk tê dîtin. Tenê amûrekî hilberandinê ye. Kole li derveyî huqûqê ne. Mîna eşyayek ku hisê wê nebin. Di mijara koleyan de qonaxa mejiyê analîtîk ê mêran gihîştiyê pir zêde balkêş e.

Pêvajoya ku egoya mirov xwe herî mezin îlan bike, dest pê dike. Êdî xweza û civak wek berhemekî qral-xwedayan tê nîşandan. Hemû mîtolojî beriya her tiştî cih didin vê vegotinê. Ji van çavkaniyan paşê wê dawerive pirtûkên pîroz. Bi vî awayî wê desthilatiya dewletê bêserûbinî bibe. Têgihîştina dewletê ya hê jî wek slogan tê bi karanîn "Ebed-medet dewlet" ji vê derê tê. Eger dewlet pêş neketa, bi taybetî bi mîtolojiyê nehata xemilandin, wê ji sazî û rêxistineke basît a cerdevanan wêdetir negihîşta ti qonaxê. Ji ber ku îqtîdara dewletê ji bo wê demê gelek hatina wê ya karê hebû, xwe wek saziyeke awarte ya xwedayî li ser hemû mejiyan ferz kiriye. Bi vê maneyê dibe ku wek rêxistineke desteserkirinê jî bê fêmkirin. Di vê nuqteyê de hêza îdeolojiyê derdikeve pêşberî me. Îdeolojî dibe sedem ku ev rêxistina desteserker, wek saziyeke pîroz a fermana xwedê were naskirin. Eger îqtîdara dewletê çiqas were mezinkirin û xemilandin, divê em fêm bikin ku li wir şêlandineke mezin û berjewendiyên veşartî hene. Qral-xweda ku ji vê rastiyê hayedar in, xwe kirine sazî. Qesrên bi heybet, hebûneke eskerî ya ji kesên bi hêz pêk hatî, îstixbareteke baş,

haremeke balkêş, xanedaniyeke navdar, şecereya nîşan dide ka ji koka kîjan xwedayî ne, wezîrên her tim pesnê wan didin û ebdên stûxwar ji bo vê sazîbûnê ji wan hêmana ne, bêyî wan nabe. Qebrên piramît bi xwe, ji bo dunyayeke mayînde qesr in. Kinc, hêzeran û mor ji aksesûwarên wan in, timî ji xwe kêm nedikirin. Ji hemû endamên civakê re ya dima jî ev bû; diviyabû ebd timî ji van saziyên xwedayên mezin re serî bitewînin û şikir bikin. Di pirtûkên pîroz de gelek sifatên xwedê hene, piraniya van têgînan sifatên qral-xwedayên destpêkê yên Sumer û Misriyan e. Beşek ji wan jî versiyonên dubare ne, yan hatine guhertin.

Bi mirina wan re – ya rastirîn çûna wan a dunya din – hemû berdestiyên wan bi awayekî zindî dihatin definkirin. Ji ber ku berdestiyên qral beşek ji bedena wî dihatin hesibandin. Ya rastîn tevî bedena qral definkirina wan, ji bo xizmetê li dunya din ji qral re bikin hewce bûn. Zurriyeta wan a li dunyayê jî dimîne wê hebûna wan dewam bike. Têgîna “bêmiriniyê” jî hinekî wisa derdikeve. Bi vê mînakê, bi awayekî balkêş xuya dike ku wexta mejiyê analîtîk ji rastiyê qut dibe, çawa civakê vediguherîne. Ji bo avakirina piramîdekê bi tenê, divê bi sed hezaran kole bi mirina xwe bixebitin.

Di civaka dewletparêz a koledar de saziya mulkiyetê jî gava destpêkê têkûz diavêje. Cewherê sîstemê ew e ku civaka jor, civaka jêr bi her awayî dike milk. Xweda-qral û alîkarên xwe xwediyê her tiştîne. Xwedîtî encameke xweza ya serdestiyê ye. Egoya mirov eger derfetên pêşketinê bibîne, taybetiyên wê yên sînor nenas hene. Di serdema avakirina sîstemê de ji ber ku bandorên bi sînor bikin nîne, rê li ber kulta xweda-qral vedibe. Nîzama mulkiyetê ya civaka xwezayî nas nedikir, ji mulkiyeta dewletê dest pê kir dawerivî malê û her saziyê. Di her kesî de hisa mulkiyetê afirand. Mulkiyet hîmê dewletê tê hesibandin û tê pîrozkirin. Ji vir û pêve ya were kirin ev e; wê hemû dunyayê bikin milk. Sînorên dewletan, zevî û erdên xanedanan, sînorên welatan, bi awayên cihêreng sînorên mulkiyetê heta îro wek dayîneke xwedê kirin fitreta mirov. Ya rastîn, mulkiyet wek çavkaniya kurtêlxuriyê dizekî ye. Saziya herî zêde piştgiriya kollektîf a civakê xira dike. Lê ji bo xwedîkirina civaka jor jî saziyeke bingehîn e, dest jê nabe.

Rastiya mulkiyetê tevî ku zêdetir di qonaxên pêşketina çînîbûyîna civakî de berçav dibe jî hê bi kûrahî di hisên nasname û aîdiyeta civakî de pêk tê. Eger mirov du cureyên mulkiyetê ji hev bike wê baştir bibe. Mulkiyeta kolektîf, mirov dikare weha tarîf bike; komeke organîk li ser pêdiviyeke hevpar îradeya tesarufê nîşan dide. Her ferdê di civakê de li ser wî tiştî xwediyê heman tesarufê ye. Ya rastî, ji ber vê taybetiya wê, mirov tam nikare jê re bibêje mulkiyet. Kolektîvîzm înkara mulkiyeta taybet e. Mulkiyeta taybet jî li dijî mulkiyeta kolektîf îradeya tesarufê ya ferd, yan jî koma ferdan îfade dike. Şaristaniya Rojhilata Navîn bi sedema ku çînîbûyîn herî zêde zû nas kiriye, pir demeke dirêj jî mulkiyetê dijî. Dewletbûyînê li hawîrdora xwe hem mulkiyeta taybet û hem jî mulkiyeta kollektîf pêk aniye û dûre xwe jî afirandiye. Yanî berê kesan, mulkiyeta taybet, paşê yên dewletê pêk neanîne, di zikhevdu de bi dewletbûyînê re nîzameke mulkiyeta taybet-kollektîf pêk anîne. Tebeqeya jor çiqas dewletdar bûye, ew çend jî bûye xwediyê mulkiyetê. Dewlet, jixwe hemû hebûnên di nav sînorên xwe de mulk dizane. Dewlet bi xwe hevpariyeke mezin a mulkiyetê ye. Komeke mulkiyeta taybet e. Hînê li jêr û tebeqa navîn ji bo mulkiyeteke bi sînor destûrê dide. Lê timî hebûna van koman jî desteser dike. Ji vî alî ve, mulkiyeta taybet zêde pêş nakeve. Li derveyî dewletê pêşketina mulkiyeta taybet zêde misoger nîne. Ev yek jî rave dike ku çima mîna li Rojava, li Rojhilata Navîn mulkiyeta taybet pêş nakeve. Şêwazê pêkhatina dewletê rengê mulkiyetê jî diyar dike. Derdorên bûrjûwaziya arîstokrat hînê ji destpêkê ve statuya mulk a taybet a dewletê bi sînor dikin û ev yek jî derfet û îmkan dide saziya mulkiyeta taybet xurt bibe. Bi şaristaniya Rojava îspat bûye ku mulkiyeta taybet a ferdan ji ya dewletê zêdetir afirînere.

Di çarçoveya maneyeke teng de mirov dewletê weke yek-destdariyeke ekonomîk a li ser berhem-nirxê zêde avabûyî bi nav bike zêdetir raveker e. Dewlet ji bo berhem-nirxê zêde ji civakê vedize, ji amûrên îdeolojîk bigire heta amûrên zorê xwe li ser civakê mîna avahiyeke jor weke yekdestekî bi rêxistin dike. Eger em di çarçoveya vê maneya teng de li dewletê binêrin, li gorî ana-lîzên dawî, polîtîkzanî û siyaseta dewletê koordînasyoneke hune-rê rêveberiyê ye ku pê berhem-nirxê zêde bi dest xwe ve tîne. Eger em bi formulasyoneke hişkeber îfade bikin, em ê welê bibêjin; DEWLET = BERHEM-NIRXÊ ZÊDE + AMÛRÊN ÎDEOLOJÎK + AMÛRÊN ZORÊ + HUNERÊ RÊVEBERIYÊ. Em dema dewletê di nava tevahiya pêşketina wê ya dîrokê de bigirin dest, em ê bibî-nin ku ev hêman hemû li ser kar in. Ji bilî van hêmanan an jî fak-toran ne weke yekparetiyê, ne jî yek bi yek amûrbûnê mîna dew-letê binavkirin, dikare derfetê bide ji bo guloka têkiliyan a bi na-vê dewletê ji hev derxîne.
Çawa ku tê zanîn, nîzama sermayedariyê berhemê kapîtalîzma çarsed salên dawiyê nîne, berhemê şaristaniya dewletdar a pênc hezar salî ye. Berhemê zêde yê bi cotkariyê derket holê bingehê maddî yê pêkhatina sermayê ye. Rêxistiniya xwe ya destpêkê di zemînê perestgehan de meşandiye. Di vê sîstemê de li qatê jor xwedê ango rêveberê jor hebû, li qatê navîn hêza rewaker rahib ango alîkarê rêveberê jor; qasidê têkiliyên evdan û civakan hebû, li qatê jêr jî koleyên bi nanozikê dixebitîn hebûn. Vê sîstemê heta roja me ya îro timî xwe mezin kir, pirr kir, cihê kir û li xwe zêde kir û hat. Li gorî analîza dawî bajarbûn, çînayetî û dewletbûn berhemên berhemê zêde ne. Civak berhemê zêde pirr dike û timî li ser vî hîmî kar dabeş dike, qonax bi qonax dike, bi hêzê techîz dike, dixe pozîsyona êrîş û parastinê û ev hemû diyardeya şaristaniyê îfade dikin û ev yek jî têkiliya wê ya bi ser-mayê re eşkere nîşan dide. Di çarçoveya maneyeke teng de xwe weke ekonomiyeke di demên kin de pirr dike, bi nav dike û di çarçoveya maneyeke fireh de xwepirrkirina wê xwediyê heman maneyê ye. Çawa ku komkirina rojane ya bazirgan sermaye be, berhemê zêde yê yekdestdarê axê ango dewleta cotkariyê jî bi hêsanî mirov dikare weke sermayê bi nav bike.
Qonaxa pêşî ya pirsgirêka mezin a yekdestdariya şaristaniyê, mirov dikare (nêzî salên) di navbera salên 3000 B.Z.-500 P.Z. de bi cih bike. Yekdestdarî ew rêxistin e ku di şertên zeman û mekan ên cuda de bi rêbazên cûrbicûr ji civakê berhemê zêde yê mezin vedizî ye. Ji civakên Sumer, Misr û Harappayê ji salên 3000'î B.Z. ve bi rêbazên (rêxistiniyên) em dikarin ji wan re sosyalîzma firewn jî bibêjin ji cotkariyê berhemekî gelekî zêde bi dest xistiye. Modela pêşî ya mezin a daneheva sermayeyê ye. Li gorî civaka neolîtîk bereket têra xwe zêde bûye. Ev bereketê bi xwe re bajar, çîn û dewlet derxistiye holê. Li ser derfet û îmkanên berhemê zêde yên bi civaka neolîtîkê ji zû ve destpêkirî yan bi rêbazên zorê yan jî bi yekdestdariya bazirganiyê serdema mêtinkariya mezin a pêşî destpê dike. Bêguman di sosyalîzma firewnan de mirov bi nanozikê têne xebitandin û evdên têne xebitandin mîna cinsekî cihê yê heywanan têne dîtin. Di vî şêweyî de mêtinkarî bingeh e. Bi kurtî, xeleka orjîn a pêşî ya mêtinkariya navend-hawîrdor a roja me ya îro bi vî awayî hatiye damezrandin. Em bûyerên bi vî rengî bi awayekî eşkere di civaka Sumeran de li ber rohniya belgeyên di dest de dikarin bibînin.

Bêguman bi vî şêwazî hilberîn û desteserkirina berhemê zêde mîna xencera li nava dilê civakê hatibe xistin rê li ber pirsigrêkên mezin vedike. Dîroka mîtolojî û dînan bi çîrokên van pirsgirêkan tijî ye. Eger em mînakan bidin, pêşî Destana Gilgamêş, Tofana Nûh, efsaneyên Adem-Hawa û Habîl-Qabîl, hûnandina cennet-cehennemê, pevçûna Xweda Enkî-Xwedawend Înannayê. Wexta ku nakokiya şivan-cotkar tê vegotin di meseleyê bi xwe de ya efsane dixwaze îşaret pê bike ya xencerkirina YEKDESTDARIYÊ rê li ber vekiriye ango çawa bi zor girtiye û mîna heywanan bi zor xebitandiye û bi vî awayî berhemê zêde desteser kiriye.

Heta serê salên 2000'î B.Z. çêbûn û pêşketina sîstema şaristaniyê bi pirr bi xwîn, mêtinkarî, bi avakirina bajaran û xirakirina wan, bi hevgirtin, kolonî û bi karektera he-gemonîk dibe. Li nava

erdên avî, bi nanozikê kole dihatin xebi-tandin, tevî vê cotkariyê li bajarên cîran û herêmên neolîtîkê ba-zirganî û pîşekarî berhemê zêde yê mezin hildiberîne. Ev hilbe-randin, ango sîstema şaristaniyê ya li ser çanda maddî tê ava-kirin, çandeke manewî ya bi heybet ava dike û koma rêveberên xwe dike xweda, koleyên xwe yên dixebitin jî weke ji pisiyê xwedayan hatine çêkirin bi nav dike û wan piçûk dixe. Divê baş were fêhmkirin ku di efsaneyên çêbûnê de jiyana maddî bi vî awayî tê nîşandan û ev yek zelal e. Dayik-xwedawend a afirîner jî ji parsûyên rastê yên mêr tê afirandin. Efsane têra xwe seyr in, û bi awayekî balkêş nîşan didin ku jin-dayik jî vebirrî pêve tê gi-rêdan. Jiyan jî êdî wê bi zimanê van efsaneyan were fêhmkirin û şîrovekirin.

Di roja me ya îro de karker, bêkar û heta bi koleyên ji her kokê ku têne xizankirin, ev çîrok wê kûr bibe û dewam bike. Diyarkirina momentên sereke û binavkirina qonaxa şaristaniyê ya dîroka gerdûnî gelekî girîng e. Bajar di destpêkê de pêdiviyên bazirganiyê yên warên li derveyî bajêr baş bi kar tînin û ji bo bersiva vê bi hilberîneke bi bereket bide li ser pêşnûme û teknîkê tê avakirin û ji lewra jî bajar di destpêkê de bi roleke neyînî ranabin. Berevajî bajar bi qadên li derveyî xwe re bi awayekî lihevkirî û di nava hevkariyê de pêşketiya civakî bi lez dike. Lê belê li ser mayeyê civakî yê zêde dikeve serhev û rê lê tê vekirin, şer û têkoşîn tê meşandin, ev jî dihêle ku qonaxa çînîbûnê ya xwe dispêre bajêr û dewletbûn, her biçe ji bo tevahiya sîstemên qebîleyan, kedkarên bajaran, gundiyan û mirovên li derveyî bajaran dijîn, bi tehlûke bibe. Bi gotina Hegel civak bi giştî bi têkilî û nakokiya kole-efendî re rûbirû tê hiştin. Qonaxa şaristaniyê ya dîroka gerdûnî wê timî bi şerên ji vê nakokiyê peyda dibin û bi van şeran re bi şêweyên dewletên ava dibin têrûtijî derbas bibe. Di vê çarçoveyê de dîrok 'selexaneya mirov' e.

Em van hêzan bi awayekî hişkeber dikarin weke klîkên yek-destdar ên bazirganî û cotkariyê bikin têgîn. Ev hêz kakilê amû-rên li dora bajêr zêde dibin ên îdeolojîk, polîtîk û eskerî pêk tîne. Em dikarin sîstema (şêweyê) civakê ya ji yekapareyên çandî yên maddî û manewî pêk tê weke şaristaniyê bi nav bikin. Ji ber ku keda tê îstîsmarkirin bi şêweyekî serdest ê koledar tê kontrol-kirin, dibe ku manedar be, mirov ji van sîsteman re bibêje 'şaris-taniyên koledar'. Tevahiya dîroka şaristaniyê em dibînin reqabet û şer di nava du bendan de ne: yek jê, yekdestdarên şaristaniyê di nava xwe de dikin, nemaze jî yekdestdariya bazirganiyê di na-va xwe de dikin; ya duyemîn jî tevahiya hêzên civakê (çîn, qebîle, eşîr, xelk, pîşekar) yên nakokiya wan bi sîstemên şaristaniyê re hene dikin. Xwezaya şeran hêza xwe ji van du bendan digire, ji bo serketinê divê çanda maddî û manewî timî di nava reqabet û şerên zêde de were meşandin. Di dîroka şaristaniyê de reaksi-yonên em ji wan re zincîrwarî dibêjin, destpê dikin pêk tên.

Di sîstema Toros-Zagrosan de bi şêweyên xwe yên herî muteşem civakên mezolîtîk (ji niha ve nêzî 15000-12000 dema navberê ya berê) û neolîtîk (ji 12000 hezar salî heta îro) ji civaka klan gelekî pêşketîtir bûn. Amûrên di destên wan de û nîzamên wan cihûwaran pêşketîtir bûn. Jixwe şoreşa pêşî ya gund û cotkariyê di vê pêvajoyê de pêk hatibû. Sîstema Toros-Zagrosê tevî ku sereke ye, li gelek mekanên Afro-Asyayê komên mirovan dest bi pêkhatinên bi heman rengî yên civakî dikin (Li gorî şîroveya min, ev pêşketin bi belavbûna civaka neolîtîk a Toros-Zagrosan pêk hatiye). Di dîroka xwezaya civakî de serdemeke muhteşem e, ev dem. Ji pêkhatina şêweyên zimanên sembolîk ên sereke yên heta niha têne bi karanîn heta bi şoreşa gund (bi zanîn tov danîn û çinîna wan, kedîkirina heywanan), ji pêkhatina gundan heta bi koka bazirganiyê, ji malbata dayikê heta bi rêxistiniya qebîle û eşîrê gelek pêşketin li vê qonaxa dîrokî rast tên. Di dîrokê de ev dem weke Serdema Nû ya Kevir tê binavirin û ev jî îşaret bi amûrên kevir ên pêşketî dike. Gavavêtina mejiyê mirov jî muhteşem e. Bi tevahî alav û amûrên mohra xwe heta li îro dixin bingehê wan hema hema hatine vedîtin. Duyemîn dema dirêj a dîrokê ye. Ji sedî du yê mayî yekê wê yê vê demê ye. Civak dîsa jî bi awayekî bingehîn exlaqî û polîtîk e. Hê dewlet û huqûq li naverastê tinene. Desthilatdarî nayê naskirin. Dayik pîroz tê dîtin, forma xwedawenda jin tê bilindkirin. Gav hatiye avêtin dema

qebr û perestgehên pîroz. Ewqasî dîrokî dijiyan bi miriyên xwe re li heman mekanî di nav hev de diman. Bermahiyên dîrokî vê rastiyê mîna bixin çavên me radiwestin. Em bi yên hov re ne, bi mirovên rastî û heqîqî re rûbirû ne.

Bazirganiya Mezopotamyayê û bazirganî nebin, şaristanî na-be. Yan herdu bi hev re yan yek ê bikeve yan jî wê herdu hev di weznekê de bigirin. Yên bi ser ketine û bi bin ketine çêbûne. Ma-na di weznekê de, demên herdu jî bi serneketine ango demên tevketûtevrabû hînê dirêjtir ajotine. Eger em dîsa mînak bidin, El Ubeyd û Ûrûk hem şerê hev kirine û hem jî di weznekê de mane. Beriya wê jî herduyan jî bi civaka Mezopotamya Jor re hem şer kirine û hem jî di weznekê de mane. Di navbera xanedaniyên Ûr û Akad de şerên xeternak çêbûne. Weznek jî heye. Lê di dîrokê de dem hene Ûr û Akad jî ji holê rabûne. Akad û Gûtiyan şerên hev tinekirinê meşandine û carnan ketine pêvajoyên weznekê. Babîl û Asûran jî hem şer kirine û hem jî ketine weznekê. Bi tevahî Hûrrî (Hîtît, Mîtanî, Kasssît, Med û Ûrartû jî di navê de) bi Babîl û Asûran re şerên xeternak kirine û demên wan ên di weznekê de gelek caran çêbûne. Di navbera Misrî û Hîtîtiyan de jî demên şer jî hebûn û dem di weznekê de jî man hebûn. Di encamê de 'hezar salan' (550 B.Z. – 650 P.Z.) şerên Greko-Romen û Pers-Sasaniyan qewimîn. Klîkên hundir ên şaristaniyan û şer û aştiyên di navbe-ra wan de bi vî awayî ne.

Dîrok ji salên 4000 B.Z. de nîşan dide ku bazirganî bi awayekî berfireh heye. Li Mezopotamya Jêr dewleta bajêr a pêşî li dora sîteya Ûrûkê di salên 4000-3000 B.Z. de bi pêşketina şaristaniyê re ji Elam a li Başûr-Rojavayê Îranê û li Mezopotamya Jor li herêmên Elezîz û Meletiya îro koloniyeke bazirganan tê dî-tin. Bi vî awayî cara pêşî deriyên mêtingeriyê vedibin. Beriya hingî jî di salên 5000-4000 B.Z. de em kolonîvaniya çanda beriya Ûrûkê serwer a El Ubeydê dibînin. Ev çand berî dewletbûnê yekemîn çanda bavikan e ku hatiye tespîtkirin. Bazirganî û kolonî di zikhev de ne. Di berdêla dîzik û berhemên tevnê de bi giranî alavên maden û kereste têne veguhestin. Bi bazirgan re bazar jî şiklê xwe digire. Navendên berê yên qurban û diyarî dayînê hêdî hêdî vediguherin bazarê. Bazirganê wê demê li gorî xwe buhayê berhemên herêmên cuda diyar dike û belkî mirov dikare wî weke kapîtalîstê destpêkê bi nav bike. Ji ber ku bi destnîşankirina buhayê alavan ew wer dibe xwediyê malekî ku heta wê rojê ti kes têde bi ser neketiye.

Çanda Ûrûkê li gorî rengê xwe yê pêkhatinê belav dibe. Li bajaran berhem zêde dibin û ev yek jî bajar zêde dike. Ji ber ku şêniyên bajaran gelekî zêde dibin, li pey hev bajarên cîran ava dibin. Çanda gund a li Kevana Bi Bereket jî bi vî awayî zêde dibe û xelek bi xelek zincîrwarî rê li ber avabûna gundan vedike. Gundên weke nifşên pêşî li Newala Çorê li Ûrfa-Swêregê li keviyên Firatê, li Çayonu li Amed-Erxaniyê li ser milekî Dîcleyê, ji wir jî Çemê Hallanê li nêzî Çemê Batmanê ye, bi vî awayî rêzek gund heta jêr Kerkûkê ji salên 10 hezarî B.Z. ve têne avakirin. Bûyera em jêre dibêjin kulîlk vekirina çandan, ev e. Çanda Ûrûkê jî di rêyeke bi heman rengî de meşiyaye. Bajarên zêdebûne rê li ber reqabeta zêde dibe vekirine. Ji ber ku bajar di heman demê de bazar e, çanda nû jî hêmana reqabetê bi xwe re hildigire. Bazirganî ji niha ve bûye pîşeyekî qîmet pê tê dayîn. Ji bo cotkarî û çûnûhatinê pîşeyekî îndustriyê peyde bûye jî. Pevçûna di nava bajaran de bi awayekî xwezayî pirsgirêka hegemonyayê dixe rojevê. Ji bajarê dewlet gavavêtina ber bi împaratoriya destpêkê ve, wê xwe ferz bike. Di vê rewşê de bajarên heyî wê ji aliyê heman kes an jî xanedanî ve were rêve-birin.

Hewcedariya Ûrûkê ya bi bazirganiyê wê qada neolîtîkê pirr zû bixe pêvajoya şaristanîbûn û kolonîbûnê. Gelek dane û aga-hiyên di dest de hene, li pey tebeqeyên koloniyê yên xwe dis-pêrin çanda El Ubeyd, xebatên kolonîkirin û qadên belavbûnê yên hînê berfirehtir ên Ûrûkê piştrast dikin. Nexasim li keviyên Firatê koloniyên gelekî pêşketî yên Ûrûkê hatine dîtin. Belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku li hemberî tevgera koloniyan a Ûrûkê ya ji salên 3500'î B.Z. ve pêşket, çanda Mezopotamya Jor a ji çan-da Til Xelef ve mezinbûna xwe ranewestandibû hem li ber radi-bû, hem jî pêre xwediyê meyleke danûstendinê bû. Gelek girikên hatine kolan nîşan didin ku herêm bi hêzên xwe yên hundirîn ên gelekî bi hêz ji salên 3000'î B.Z. ve dest bi bajarbûnê kiriye. Dane û agahiyên her roja diçe zêdetir dibin, mirov difikirînin ku çanda bajêr çawa barkiriye Misr, Elam û Harrapayê û her weha ji herê-ma çavkanî jî barkiriye Mezopotamya Jêr. Nemaze di demeke

nêz de erdkolana li wargeha Gobeklîtepe ya li nêzî Ûrfayê agahî û daneyên dide, dikare fikrên heyî yên dîrokî biguherîne. Wargeha behsa wê tê kirin, ispat bûye ku 10.000 sal B.Z. destpê kiriye. Berî gundbûnê, li gorî dema xwe xwedî çandeke gelekî mezin e. Heye ku ev çand a perestgehan be. Kevirên tîk ên heyî maneya wan bi tevahî nehatibe analîzkirin jî vebirrî çandeke pêşkêtî îfade dikin. Lêkolînên nû yên bêne kirin, heye ku îşaret bi navendên çandî yên nû bikin.
Babîl, Asûr, Hûrrî-Mîtannî-Hîtît û Xanedaniya Nû ya Misrê de di navbera şaristaniyan de têkilî û nakokî pirr kûr bûne. Cara pêşî ye ku dema şaristaniya hegemonîk destpê dike. Demeke cuda ya globalbûnê heye. Ezbetên qebîleyan ên bakur bi teknîk û tiştên din ên ji şaristaniyan girtine li dijî navendên şaristaniyan bi kar tînin tevî qebîleyên çol û çiyan êrîşên xwe bi navber dewam dikin

Babîliyan îndustrî û zanist pêşdebirin, Asûriyan jî yekdestdariya bazirganiyê ava kirin, bi vî awayî bê navber hewldan şaristaniya Sumer ji pirsgirêkên giran rizgar û belav bikin. Babîl di zanist û îndustriyê de London, Parîs, Amsterdam û Venedîka rastî ya demê ye. Heta di dema xwe ya mezinbûn û bilindbûnê de ji New Yorka roja me ya îro hezar qat xwedî navûdeng bû. Bê sedema Skender nefesa xwe ya dawî li Babîla temirî neda. Saddam jî belkî qurbanê dawî yê trajîk ê eşqê Babîlê ye. Hê bi hezaran ên wisa hene ku di nivîsê de bi cih nabin. Ez dema hewl didim yekdestdariya bazirganiyê ya Asûr analîz bikim yekser yekdestdariyên bazirganiyê yên Venedîk, Hollanda û Ingilîz têne hişê min. Yekdestdariyên bazirganiyê yên Asûr ên bi Fenîkiyan re belkî jî di dîrokê de bi rastî şîrketên herî afirîner û jêhatî bûn. Bêguman ji Asya Navîn (tê gotin li Çînê jî xuya kirine) heta bi Rojavayê Anatolyayê, ji Erebistanê heta bi peravên Deryareş tevna bazirganiyê (qarûmên navdar, ango cihên karê, karxane) danîn û xurtkirin. Ji sedî sed e ku Împaratoriya bazirganiyê ya herî mezin û pêşî damezrandin e. Salên 2000-1600, 1600-1300 û 1300-600 B.Z. ev axtepotê bazirganiyê ku xwe di sê deman de nîşan dide di dîrokê de yekemîn e. Lê di bazirganiya xwe de ji bilî bi sînor belavkirin û kûrkirina şaristaniya navendî ya Sumer wêdetir ti nirxekî xwe yê çareserker nîne. Jixwe yekdestdarên bazirganiyê divê her tim rahib + esker + rêveber hevparê yekdestdariya sereke bin. Lihevnekirina di nava wan de ji pevçûna li ser pargirtinê wêdetir naçe. Lê Asûr bi qasî hezar û pêncsed salî şaristaniya navendî ya Sumer li ser pişta xwe hilgirt û ev divê ti carî piçûk neyê dîtin. Yek ji xelekên bi hêz a zincîra şaristaniyê ye.

Ji ber ku Harappa, Umman, Hîtîtî, Mîtannî û Misr nebûn xwedî heman serketinê di nava xwe de bi hêsanî ji hev de ketin. Asûriyan bi Fenîke, Med-Persan û Hîtîtên Dereng bi rêya bazirganiyê bandor li şaristaniya Grek kir û nayê înkarkirin ku vê yekê hişt di domkirina bênavber a şaristaniyê de bi rola herî diyarker rabe. Yekdestdariya bazirganiyê pirsgirêkan çareser nake. Lê gelek berhemên şaristaniyê yên pêşveber (Fikir û bawerî jî di nava vê de ne) li her alî belav dike û ji bo bigihîje û demeke dirêj li ser piyan bimîne derfet û îmkan dide. Naxwe wê biketa rewşa Harappayê. Belkî jî dîrokê çend hezar sal dubare bijiya. Lê dîsa jî yekdestdariya bazirganiyê yekdestdariya herî bêrehm a daneheva sermayeyê ye; divê mirov ji bîr neke ku nûnerên wê yên siyasî çawa ku di mînakê bircan de hat dîtin (ji keloxên mirovan kelhe û birc avakirin) ji kirinên herî zalim û xedar xwe paşve nadin. Ji vê jî zêdetir, cudahiya di navbera buhayên alavan de û cudahiya di navbera mal û mesrefa lêçûyî de bi kar tîne û bi keda herî kêm karê dike. Ev kara yekdestdarî dikin xusûsek e ku baş tê zanîn.

Em li vir behsa kirrîn û firotina metayên piçûk û bazirganiya bi armanca serfkariyê tê kirin, ne bi armanca karê ye, nakin. Divê timî neyê ji bîrkirin ku em behsa bazirganiya yekdestdariyê ya bi armanca karê dikin. Bi îhtîmaleke mezin bi sedema ku nikarîbû derkeve derveyî Harappayê û bazirganî nikarîbû pêşde bibe hilweşiyaye. Tê zanîn, Xanedaniya Nû ya Misrê jî (1600-1000 B.Z.) ji ber ku nikarîbû ber bi derve fireh bibe û jênehat yekdestdariyê ava bike, bi pevçûnên navxweyî û

êrîşên ji derve temiriye. Eger bi qasî Sumeran belav bûbûna belkî jî dinya me gelekî cuda bûbûna. Çînê hewce nedît ku ber bi derve fireh bibe. Belkî jî ew bi xwe têra xwe fireh bû. Eşkere ye ku şaristaniya navendî ya pêşî, bi teqandina bendên li pêşiya xwe pirsgirêkên giran ên rê li ber wan vekir û bi belavkirina wan a li dinyayê karîbûye bigihîje qonaxeke cuda.

Di demên 1600-1200 B.Z. de şaristaniya Anatolya, Mezopotamya û Misrê cara pêşî gelekî ketin zikhev û bi vî awayî karektera hegemonîk a navendî girtin. Ji bajarbûnê dema zêrîn a bazirganî û arîstokrasiyê neyê gotin jî eşkere ye ku ew ji nişkê ve ji qonaxekê gihandine qonaxeke gelelkî jor. Eşkere ye ku alîkariya belavbûna pirsgirêkê kiriye, di timûtim cihguhertina hegemondariya navendî de rol girtiye û kiriye ku temenê wê dirêj bibe. Peymana Qadeşê ya navdar (1280 B.Z.) vê rastiya demê nîşan dide.

Pêxîrtengiya şaristaniya navendî salên 1200-800 B.Z. ket navê, kengî teknîka hesin ket pêşiya teknîka tûnc (3000-1000 B.Z.) sivik bû. Pêşketinên di teknîkên hilberîn û şer de timî cudahiyên demên xwe diafirînin. Bêguman a diyarker pêşketina civakî ye. Lê ev pêşketin ji nêz ve têkiliya xwe bi teknîkê re heye. Navenda hegemonîk cara pêşî ye ku derdikeve derveyî Mezopotamyayê. Gavên pêşî yên ber bi Rojava, Ewrûpayê ve têne avêtin. Di erdê re împaratoriya Med-Pers (600-330 B.Z.), di deryayê re jî Fenîkiyan (1200-330 B.Z.) ev gavên qonaxa derbasbûnê pêk tînin avêtin. Ûrartû jî (850.600) bi roleke bi heman rengî rabûn. Pêxîrtengiya civakî bi teknolojiya hesin û rêyên bazirganiyê yên belavbûn û kirin bin ewlehiyê bi temamî derbas nebe jî, sivik bû û dewam kir. Rêyên bejî yên bazirganiyê yên împaratoriya Med-Pers (hegemondariya wê), pêngava Fenîkiyan a li ser bazirganiya Deryaspî girîng e. Grekî demeke dirêj neçar weke kolonî û mêtingehên van herdu şaristaniyan man. Dîrok (dîroka navend Rojava), herçend şaristaniya Îonyayê orjîn bihesibîne jî lêkolînên rastî nîşan didin ku her tiştê xwe ji belavbûna van herdu şaristaniyan girtiye. Em wexta li bandora Med-Pers û Fenîkeyê bandora Misr, Babîl û Girîtê jî zêde bikin, em bibînin şaristaniya navdar a Grek bi giranî ji derve hatiye û ev rastiyek înkara wê nabe. Dîrok piştrast dike ku dîroka navenda xwe rojava û di serî de jî demokrasiya Atînayê bi hemû pêşketinên ku çêkiriye ne pirsgirêkên şaristaniya navendî çareserkiriye, berovajiyê wê pirsgirêkan zêdetir girantir kiriye. Eger em vana rêz bikin:

Di teknolojiya sîlehçêkirinê de li şûna tûnc hesin cih digire û ev bi xwe re rê li gelek bûyerên nû vedike. Yekem car gera li madenê û bazirganî gelekî girîng dibin. Di lêkirina kelhe û bircan de zêdebûn heye. Mînakên pêşî yên bi heybet ên kelheyan berhemê vê demê ne. Bazirganî jî di asta jor de bi rola xwe radibe. Mezinbûna zêde ya Asûr û Fenîkeyan bi yekdestdariyên bazirganiyê dibe. Skît û Dor ji bakur, qebîleyên şervan ên Aramiyan jî ji başûr êrîş dibin ser şaristaniyê. Di encama van êrîşên navbera salên 1500-1200'î B.Z. de şaristanî derbên xedar dixwe. Dema 1200-800 B.Z. zêdetir dema paşveçûnê ye. Hêza bi tenê li ser piyan maye Împaratoriya Asûr e.

Serdema Asur di dîroka qedîm de ji hêzên eskerî, siyasî û bazirganî yên bi hêz e. Di nava şaristaniya Sumer û şaristaniya Greko-Romen de bi rola xeleka navberê radibe. Di şaristaniyê de bi xwîn-rijandin, zordarî û afirîneriya xwe ya bazirganiyê tê bîranîn. Hil-weşîna wê ji aliyê tevahiya gelên Rojhilata Naverast ve (gelê wê bi xwe jî) weke cejn û roşanê tê pîrozkirin. Ji ber ku despotiyeke mîna ya firewn û nemrûtan bi dawî dibe, gelên herêmê bi cejn û roşanê radibin.

Dema yekemîn (2000-1600 B.Z.), dema mezinbûna arîstok-rasiya bazirganiyê ye. Bi awayekî balkêş erka siyasî û bazirganî timûtim li cem kesekî di bin yekdestdariyê de temsîla xwe dibîne. Mirov dikare bibêje; yekdestdariya hêza siyasî û bazirganî cara pêşî ji aliyê civakên Asûrî ve hatiye damezrandin. Em bi hêsanî dikarin bibêjin ku pişta xwe dane mîraseke mezin a dîrokî, da-nehevên

bazirganiyê yên El Ubeyd-Ûrûk-Ûr-Babîlê bi kar anîne, li ser şopa wan çûne, ji salên 2000'î B.Z. ve bi tevahiya qadên şa-ristaniyê û gundên cîran ên neolîtîk û komên koçêr re bazirganî pêşde birine, li navendên sereke yên diyar koloniyên baziraga-niyê ava kirine, cara pêşî weke kapîtulasyonên serbixwe xebitîne, bûne xwediyê tevnên karwanên li qadeke gelekî berfireh. Di warê bazirganiyê de şaristaniya herî serwext e, ji bo van tê-kiliyên stratejîk bi tevahî misoger bike bi awayekî bê rehm hêz û şîddet bi kar aniye. Nînova bi şiklekî weke Amsterdama Hollan-dayê di nava dewlemendiya zêr û zîv de xenê dibe. Navenda ca-wên herî bi kalîte û giranbuha ye, qesrên herî navdar êdî li Nîno-vayê û bajarên nêzî wê ne. Mîna hevrikiya Amsterdamê bi Parîsê re, hevrikê Nînovayê (Asûr) jî Babîl e. Ji bo bandorê li hev bikin û ji bo yek hegemonyayê li ya din bike gelekî hewl didin. Şerên ekonomîk, bazirganî, siyasî û eskerî ji ber berjewendiyan li be-ramberî hev ti carî kêm nabin. Herçiqas car caran yek serdestiyê li ya din bike jî di dawiya dawî de yek ji wan jî nikare serdestiyê li ya din bike.

Encama herî girîng a mirov dikare ji pratîka şaristaniya Asûr derxe ew e ku ketina zikhev a yekdestdariya bazirganî û yekdest-dariya siyasî û têkiliya wan a bi şer re ye. Asûr di dîroka şarista-niyê de ji aliyê yekdestdariya siyasî û bazirganiyê ve qonaxeke girîng e. Mirov dikare bibêje; beriya împaratoriya Persan, di navbera şaristaniya Misr, Çîn û Hindê de yekdestdariya ba-zirganiya Asûr xeleka sereke ya navendî daniye. Dinyayeke bazir-ganiyê afirandine. Bi awayekî globalbûna demê mewzûbehs e. Dî-sa derdikeve holê ku yekdestdariya ekonomiyê nîne, bi rejimeke terorê ya kêm hatiye dîtin ji derve li ser ekonomiyê wê ferz dikin, danehev, berhemên bi hezar zehmetî hatine berhevkirin û mehsûlên qebîle û gelan desteser dikin. Pirr eşkere ye ku dewlet nebe, wê yekdestdariya bazirganiyê nemeşe. Yekdestdariya siya-sî ya berê bi tevahî bi şêweyê koledar ê cotkariyê re têkildar bû, lê cara pêşî ye ku bazirganî bi cotkariyê digihîje weznekê. Eger em yekdestdariya bazirganiyê weke kapîtalîzmê bi nav bikin, ji yekdestdariya siyasî ya berhemê zêde yê cotkariyê desteser dike wêdetir bi hêzeke bêhtir mêtinkar di şaristaniyê de cihê xwe digire. Împaratorî şêweyekî rêvebirinê ye ku ji cotkariyê bêhtir bazirganiyê ew tehrîk kiriye. Bazirganî pêdiviya xwe bi ewlehiya rêyên dirêj heye. Vê yekê jî bi tenê împaratorî dikare bike. Şîddeta wê ya zêde jî têkiliya xwe bi şêweyên nû yên ekonomîk ên têne ferzkirin heye ku bi berxwedaneke dijber re rûbirû dibe û pêş dikeve, mezin dibe. Ev yek ewqasî eşkere ye ku hîç hewcedarî bi guftûgoyê nîne.

Diyar e ku ji bo ekonomiyê cotkarî, bazar, bazirganiya piçûk, pîşekarî û gelek beşên taybet ên serbixwe jî wê bi kêr bên. Li te-vahiya van qadan hilberîneriya keda mirov di warê pêşdebirinê de qîmeta xwe piştrast kiriye. Zehmet nîne ku mirov tespît bike, yekdestdariya siyasî, eskerî û bazirganî-ekonomîk hewce nakin. Ma Asûr nebûya ekonomî wê rawestiya? Berevajî, atmosfereke aştiyane wê jiyaneke ekonomîk a cihê û erênî mumkin bike û ev jî tê fêhmkirin. Dewlet weke rêveberiya dijberê demokrasiyê ne bi tenê hewce nake; hêzek e ku bi burokrasiya derdixe holê, bi şerên rê li ber wan vedike û bi desteserkirinê, civak û ekonomiyê xira dike. Ez li vir girîngî û pêdiviya bi bajêr û tebeqebûnê guftû-go nakim; ez têkiliya hêzeke zordar bi şaristaniyê re dixim ber lêpirsînê. Hêza behsa wê tê kirin, bi kiras û qilifê îdeolojîk xwe dinixumîne û dora xwe bi dîwarekî eskerî û siyasî lê dike. Ez du-bare dibêjim, aliyekî erênî yê bajar hebe jî ez destnîşan dikim şaristaniyek çawa vê qirêj dike, gelekî paşve dixîne û bi asteng-kirineke muhafezekar paşverû dike. Koordînasyona rêveberiyê tiştekî din e, yekdestdariyên zordar û desteserkar jî tiştekî din in. Ji bo mirov karibe kêrhatina şaristaniyên Misr, Hind û Çînê ji çemê mezin re guftûgo bike pêdivî bi xebateke mezin heye. Ev der cihê vê yekê nîne. Lê mirov dikare lêbikole ka çima bi giranî cotkar bûne û nebûne xwedî wê hêzê ku karibin ji sînorên herêmên xwe bibihurin. Dibe ku mirov ji lêpirsîneke bi vî rengî hîn bibe. Serî li yekdestdariya ekonomîk û nemaze yekdestdariya bazirganiya li qadên berfireh nedane û ez yeqîn dikim ku ji ber vê, demeke gelekî dirêj li ser piyan mane û di nava xwe de gelekî pêşketî ne. Hersê jî hema bêje bazirganiyeke wan a derve nîne.

Qada bazirganiya riyên dirêj a Misriyan nekir û vala hişt, qewmê bi navê Fenîkiyên li Rojhilatê Derya Spî bi cihbûyî dagirt û ev baziraganî kir. Li her aliyê Derya Spî Fenîkiyan koloniyên pêşî yên bazirganiyê ava kirin. Yên cara pêşî çanda Misrê û Roj-hilata Naverast li Ewrûpayê belav kirin jî dîsa

Fenîkî bûn. Di wa-rê alfabe û hunerê çêkirina keştiyan de jî aliyekî balkêş ê şarista-niyê ne. Wan alfabe hînî Yewnaniyan kir. Benderên pêşî wan ava kirin. Di barkirina çanda manewî de rola wan girîng e. Di dîroka şaristaniyê de herî kêm bi qasî Ûrartûyan gaveke bi tesîr in.

Di dema şaristaniya Grek-Roma de em dibînin ku bajar, bazar û bazirganiya xweser pirr zêde û belav in. Babîl û despotîzma Asûrê ku mîrateya Ûrûk û Ûrê wergirt, bi vekirina nûneriyên bazirganiyê belkî jî cara pêşî di warê aboriyê de ji bo şaristaniyê gaveke kêrhatî avêt. Li vir têgînên bazar-karûm-kar ketine zikhev. Jixwe dîroka koloniyên bazirganiyê diçe heta bi Ûrûkê û beriya wê. Pêkhatina bazarê û zêdebûna guhertinê, dike ku dewleta Asûr weke împaratoriya pêşî ya bi heybet derkeve ser dika dîrokê. Ya rastî împaratorî bersivê didin ewlehiya ji bo aboriyê pêdivî pê heye. Li cem Asûran ji ber ku stûna sereke ya aboriyê bazirganî ye, bazirganî û karûm rêxistineke siyasî ya bi şêweyê împaratoriyê ferz dikin. Dîrok ji me re wexta behsa împaratoriya Asûrê dike wê weke împaratoriya herî xedar û despot bi nav dike. Ji ber ku Asûr di warê yekdestdariya bazirga-niyê de pêşnûmeyeke kapîtalîzmê ye. Li cem Asûran avahiya jor a kapîtalîzma bazirganî-yekdestdariya bi xwe re rêveberiya herî xedar a împaratoriyê aniye.

Erka siyasî ya Grek-Romayê, li mîrateya ji Asûran girtibû mîrateya ji Fenîkeyan mayî jî zêde kir û bi vî awayî bi jor-avahiyeke siyasî binesaziyeke ekonomîk pêkanîn. Bihevguherti-na mal zêde bûye, bi sînor be jî bajarên xweser, bazar, bazirganî û reqabet êdî li ser kar in. Em bajarvaniyekê dibînin ku êdî bi gund re di weznekê de ye. Gund êdî bi armanca guhertinê ji bo bajaran berhemê zêde hildiberînin. Bazirganiya berhemên tevnê, maden, qût û zad pêş ketiye. Nexasim ji bo vê yekê, ji Çînê heta Okyonûsa Atlasê rê hatine vekirin. Erka siyasî ya li Îranê bi bazirganiya rojhilat-rojava vediguhere împaratoriyeke bazirgani-yê ya mayînde. Bi qasî ku Grek û Romayê bixin bin hegemonyayê ew tengav kirine. Li pêşiya tevgerên dagirkirina rojava ji aliyê qewmên Çîn, Hind û Asya Navîn û erkên wan ên siyasî Îran benda sereke ye. Ji bo Rojava jî Rojhilat dagir neke, dîsa bi rola bendê radibe. Lê Skender û yên piştî wî tên, di demeke kin de salên 330-250 B.Z. vê bendê xira dikin û deriyên bendavê vedikin.

Şaristaniya Greko-Roma li mekanekî ye ku em mînakên pêşî yên aboriya kapîtalîst temsîl dikin, lê dibînin. Asta xweser a bajaran, li bazarê guhertin û destnîşankirina buhayan, û hebûna bazirganên mezin êdî nîşan dide ku hebûna kapîtalîzmê hatiye ber derî. Çi hêza gundan a li hemberî bajêr, çi jî rêxistiniya împaratoriyê (xwe dispêre aboriya gundan), nahêlin ku kapîtalîst bibin sîstema serdest a civakî. Kapîtalîst bi pirranî weke bazirganên mezin dimînin. Destwerdana wan a hilberîn û în-dustriyê gelekî bi sînor e. Her weha ji aliyê erka siyasî ve timûtim tê astengkirin. Koletiya bi efendiyê xwe ve girêdayî hînê gelekî xurt e, ji lewra şensê hêza kar a serbest bi qasî tine be, hindik e. Jin weke cariye, mêr jî bi tevahî bedena xwe weke kole têne kirîn û firotin. Hemin hêza bi tenê ya diyarker a aboriya kole, şîddet e. Hebûna koleyan bi tenê weke nirxekî ekonomîk weke têkiliya şîddet-ekonomî (ekonomiya xwe dispêre desteserkirina berhe-mê zêde) bi qasî neyê nîqaşkirin eşkere heye. Di sîstema Serde-ma Destpêkê ya Çîn û Hindê de ji damezrandina kasta siyasî û eskerî heta mêtingeriya kapîtalîst civaka li jêr weke kargeheke aboriyê hatiye dîtin û xebitandin û ev yek weke wezîfeyeke xwe ya bingehîn a rêveberî û heqekî xwe yê xwezayî hesibandine, ya rastî weke mafekî xwe yê xwedayî dîtine.

Ev pêvajoya ku me heta dema Greko-Romen bi kurtî rave kir, pêvajoya reaksiyona zincîrwarî ya bi krîz e. Ji ber ku ji ber hin sedeman cotkarî û bazirganî li hin qadan qels dibin û têk diçin, krîz her li ser kar dimînin. Rewşa bahewayê, zêde hilberandin, şerên derve û hundir, koçberiyên derve û hundir, şêwazên berdar ên hilberandinê, rêxistinî û sîstemên ji aliyê analîtîk ve pêşketî (felsefe) di warên eskerî, siyasî û îdeolojîk de sedemên krîzan in. Klîkên yekdestdar ên naxwazin tine bibin û beşên wan ên zêdebûna para xwe ferz dikin, şer û pevçûnan weke amûrên hilberandinê bi kar tînin. Ji ber ku ew yekdestdarên li ser aboriyê ne, ev yek bi vî awayî ye. Nexasim şaristanî û dewletên zêdetir li ser hîmê bazirganiyê rabûne, ji ber zêdebûna krîzên bazirganiyê timûtim rê li şer vedikin. Şaristanî û dewletên li wan yekdestda-rên cotkariyê serwer in, û xwediyê şert û mercên bi rêkûpêk ên avdanî û bahewaya xweş in, zêdetir di nava aştî û aramiyê de ne, ji ber ku krîz timûtim li ser kar nînin. Wexta ku em ji vê awirê ve li mijarê binêrin, em ê hîn baştir fêhm bikin ka çima Misr, Hindistan û Çînê, ji bilî hin serhildanên koleyan yên li hin herêm û bajaran, pirr kêm

şer kirine. Bi giştî şaristaniyên bi koka xwe Mezopotamyayî timî belav dibin û şer dikin. Mirov vê yekê dikare ji têkiliya wan a zêde ya bi bazirganiyê fêhm bike. Şaristaniyên El Ubeyd, Ûrûk, Ûr, Babîl, Asûr û Pers timî kolonî çêdikirin, belav dibûn û şer dikirin. Ev yek bi rola bazirganiyê re ya di pêvajoya hilberandinê de ji nêz ve têkildar e.

Şaristaniya Greko-Romen hem di dema Atînayê de di derya û erdê re, hem jî bi pêşengiya Romayê timî di derya û erdê re di na-va seferan û şer de bû. Ev yek jî ji ber giraniya bazirganiyê ya di dinya Derya Spî de bû. Bivê nevê, giraniya bazirganiya di vê qadê de nedibû bihata piştguhkirin. Ji qonaxa avabûna şaristaniyê ve Mezopotamya her dergûşa cotkarî û bazirganiyê ye. Ji salên 600'î B.Z. ve li rojhilat Pers, li rojava Grek û Romayî hem li herêmên xwe yên hilberandinê û bazirganiyê yên sereke, hem jî hew-cedariya wan bi cotkarî û bazirganiya Mezopotamyayê, kir ku li ser Mezopotamyayê 'şerên hezar salan' bidin meşandin û ev he-mû jî ji ber heman sedeman in.

Bi şaristaniya Greko-Romen re qonaxeke demdirêj a dîrokê piştî dema xwe ya stewiyayî dît, ket krîzeke kûr û asê. Hilberîna li gund xwe dispêre cotkariyê û li bajêr jî xwe dispêre pîşekariyê rê li ber berhemê zêde vedike. Pirrbûna berhemê zêde bingehê rêxistiniya şêwazê dewletê ye. Di cewherê meselê de berhemê zêde bi keda bi nanozikê dixebite û dibe xwedî qabîliyet, têkildar e. Pêşkêşkirina kedê bi şêwazê koledarî û bi karanîna wî şêwe-yekî sereke ye. Li ser vî şêweyî yekdestdariya dewleta ji sêberiya eskerî, polîtîk û îdeolojîk pêkhatî, tê avakirin. Ev sîstem bi ba-jarbûnê re di zikhev de pêş dikeve, bi pêşketina pîşekariyê re kar dabeş dike û pêşde dibe, û bi vî awayî pêkhatina zincîra meta-bûn-bazar-pere bi cih tîne. Di vê xelekê de yekdestdariya bazir-ganiyê dikeve dewrê û ji bo desteserkirina beşekî berhemê zêde derfet û îmkanan dide. Di nava dewletê yan dewletan de ji aliyê cewherî ve du yekdestdariyên li ser desteserkirina berhemê zêde yê bi cotkarî û pîşekariyê çêdibe, her diçe şer dikin û dikevin nav pêşbaziyê. Ev herdu yekdestdar pirr bi xetên zelal ji hev cihê nebin jî ji bo mirov karibe gelek têkilî û şerên eskerî û siyasî ji hev derxîne, ev têgîna herdu yekdestdaran xwedî roleke kilît e.

c- Di Serdema Dewleta Feodal de Ekonomî

Forma civaka koledar a dewletê PZ di navbera salên 250-500 de ketiye krîzê û wek formeke jorê wê, bi serdestiya civaka feodal bi encam dibe. Di hilweşîna vê sîstemê de êrîşên ji der ve yên komên "barbar" ên xwediyê taybetiyên civaka xwezayî, di hundur de rizîn û têkoşîna Xirîstiyaniyê xwediyê bandoreke diyarker in. Lê di vir de ya ji holê radibe ne dewlet e, forma wê ya koledar e. Dewlet hê xwe bi hêz dike û digihîne forma feodalîzmê.

Dewleta feodal, Şêweyek e ku koletî bi sînor hatiye nermkirin. Cihêtiya serf ji koleyê kevin mafê wî yê malbat avaki-rinê ye. Herçiqasî di pratîkê de bicihanîna wê zor be û bi gelek şertan ve hatibe girêdan jî ji ber ku derfet daye berhem-nirxê zê-de şêweyekî dewletê ye, di şaristaniya serdema navîn de hatiye ceribandin.Wekî din kategoriyeke din a sereke heye. Ew jî gel, qebîle, kole û bajarên (pîşekar) in ku dixwazin wan bi darê zorê bi des-teserkirina bazirganî û koletiyê ango şaristaniyê ve girê bidin, lê berxwedan û serhildanên wan ên dawî lê nayên hene. Şaristanî ne bi tenê nirxê zêde yê kapîtalîzmê (sermaye), sîstemeke kole-dar a xwînrij, mêtinkar û êşkencekar e ku li ser hîmê berhemê zêde (sermaye) yê pênc-şeş-heft hezar salî rûniştiye.

Civaka dewletparêz a feodal di warê sazîbûna eskerî û siyasî de jî ketiye qonaxeke gihîştî û stewiyayî. Dewlet heta dawiyê ji xwe piştrast e. Li rûyê zemîn hebûna xwedê ya herî pîroz e. Eskerên wê cengawerên xwedê ne. Maskeya pîrozbûnê pir baş li rûyê wê rûniştiye. Hêza yekemîn polîtîk, ya duyemîn nûnerê dînî, ya sêyemîn esker, ya çaremîn jî burokrasî ye. Saziyên bingehîn ên dewletê cihê xwe baş girtine. Xanedan tên û derbas dibin, lê ji sazîbûna dewletê ti tişt kêm nabe. Ya esas ne xanedan, sazî ne. Ji bo kesan jî heman tişt derbas dibe. Rûyê zemîn, dîsa wek milkekî xwedê yê ji hukumdaran re bexişandiye tê dîtin. Yên ebd divê bi vê razî bin û heta şikir bikin. Mora pîrozbûnê li şeran hatiye xistin. Şer li ser navê nîzama yezdanî têne kirin. Tevî ku bi navê azadî û wekheviyê radibin û bang li hemû mirovatiyê dikin, xenîmet û xûkîgirtin saziyên binehîn ên mêtingeriyê ne. Bi vî aliyê xwe, koletiya klasîk dewam dike. Artêşên wê zêdetir bi rêkûpêk û bi awayekî domdar bibin dihatin amadekirin. Ji saziya şervanên berdest, ji zû ve artêş hatiye damezrandin. Sîstemên Pers, Helen û romayê esas hatine girtin û artêşên herî mezin û xurt hatine

amadekirin. Suwar û şûr sembolên artêşa vê serdemê ne. Saziya şovalyetiyê bi hemû heybeta xwe di vê serdemê de dijî.

Şer şêweyekî hilberandin û debarê tê dîtin. Sefer û fetîh çavkaniyên karê ne. Zevtkirina erdên nû, tê maneya berhemekî nû yê zêde. Dewleta herî xurt, dewleta herî baş şer dike û zevt dike. Debara bi xwîn û mêtingeriyê sînor nas nake. Şerê li ser navê xwedê êdî tenê dikare bi zevtkirina hemû dunyayê bi dawî bibe. Ev jî tê maneya, cîhadeke bê dawî û gerdûnî. Di jiyana civakî de ebdiyet wek rewşek xwezayî ya xwedê dabe tê hesibandin. Gotina ebdiyetê kes dema ji dayika xwe dibe pê re heye, ne tişteke ku pişt re digire. Mirov ebd tê dinê û dimire. Ji bilî ebdiyetê şêweyekî din ê jiyanê nayê fikirîn. Xwedayekî bi tenê heye û ebdên wî hene. Melek û peyxemberên di navberê de jî qasid in, fermanan tînin. Eger em van tespîtan bi zimanê sosyolojîk bibêjin; xwedê otorîteya mucered a dewletê ya bûyî sazî temsîl dike. Melek artêşa karmendan, peyxember û melekên sereke wezîran û burokrasiya jor sembolîze dikin. Civak bi sîstemeke sembolan a xeternak tê birêvebirin. Di navbera rêveberiya sembolan û rêveberiya xuya dike de, têkiliyeke xurt heye. Heta têkiliya di navbera rêveberiya sembol û rêveberiya berçav de ji hev neyê derxistin, em bi awayekî durust nikarin li civakê serwext bibin. Eger em dixwazin li rêveberiya berçav a civakê serwext bibin, divê em perdeya li ser panteonê – sîstema xwedê – rakin. Wê demê, wê baş were dîtin ku bi hezar salan di bin navê qûtsiyetê de rûyê kirêt û zalim ên mêtinger û zordaran hatiye veşartin.

Di rewşa jinê ya qefesê de tenê di warê deng û xemlê de hin pêşketin hene. Di asteke dûrî aqilan de koletî kûr bûye, û veşartî ye. Jina serdema navîn, ji aliyê civaka cinsiyetparêz ve cara duyemîn di warê çandê de tê şikandin. Em şikestina yekemîn a jinê di warê çandî de, di qonaxa derketina dewleta koledar de, di rewşa xwedawend Înanna-Îştar, şikestina çandî ya sîstema stewiyayî di warê jinê de mînaka wê, xuşka Mûsa Mariam û di mînaka dayika Hz. Îsa Meryem, jina Hz. Mûhammed Eyşe de bi awayekî balkêş dibînin. Êdî ti şopên xwedawendiyê nemane, her weha cihê jinê yê tê fikirîn nêzî şeytên e. Nerazîbûneke wê ya herî piçûk dikare wê bike şeytan. Her kêlî dibe ku ruhê xwe bifiroşe şeytên. Dikare mêr ji rê derbixîne. Rewşa wê ya pîrasêr û sihêrbazî şewitandina wê ferz dike. Zarokên keçik bi saxî têne binaxkirin; bi awayekî cinsî mêran ji rê derdixîne; girseyeke mezin bi keviran jinê dikuje. Bi vî awayî çandeke kuştinê pêk tê. Di civakê de koletiya herî kûr a bi hezarê salan e daweriviye heta roja me ya îro. Êdî wer giran bûye ji binî derketin zehmet bûye. Eger em dixwazin asta koletiyê ya sîstemê fêm bikin, divê em mijara jinê analîz bikin. Qulp, xelek, qelen, xemil û xêzên bi jinê ve hatine kirin çanda koletiyê îfade dikin. Mîna ku zimanê wê hatibe jêkirin bêhiş û mejî hatiye kirin. Bûye dayikeke zûha ya mîna zeviyekî ku mêr kengî bixwazin dajon. Êdî ew di civakê de kirdar nîne, tenê eşyayek e. Ji xwedawendiya civaka xwezayî ti eser û nîşane nemaye. Ji jina rêveber a zana ya ciwan û zarokan, ji jina mêr li dorê dizîzikîn ti nîşane nemaye.

Serf, gundî, bazirgan, bajarî, pîşesaz, kesên bi huner û ilim re mijûl dibin, mirov dikare van beşên civakê wek têgîn bi kar bîne. Ax wek amûrê hilberandinê û têkiliyên mulkiyetê yên li ser axê pêk tên, hewce ye bi huqûqa pêş dikeve, bi firehî were nirxandin. Ax amûrekî girîng ê hilberandinê ye, şer û pevçûn li ser axê bûne, lewra divê bi girîngî were destnîşankirin ku çîna navîn hêzê bi dest dixe û dikare di pêşketina civakî de roleke esasî bilîze.

BEŞA ÇAREMÎN:
KAPÎTALÎZM NE EKONOMIYE DIJMINÊ EKONOMIYE

a-Ekonomîzm

Fikrên derketina kapîtalîzmê weke encameke xwezayî ya pêşketina aborî dibînin, di vê komê de cih digirin. Nexasim Marksîzm ji vî aliyî ve hêsan û besît kirine û kirine ku bi tenê ekonomîzm jê bimîne. Weke ku hewldane kapîtalîzmê mîna modeleke ekonomîk fêhm bikin. Ji ber vê yekê, fena ku ekonomî-polîtîka danîbin serê quncika civaknasiyê, jêre cih veqetandine. Di avabûna dewleta modern de hin biryarên der barê jiyana ekonomîk de dane, weke zanistê hatine disîplînekirin.

Ji ber ku kapîtal, ango sermaya karê dike li bazarê buhayên alavan îstîsmar dike, di çêbûna vê fikrê de dibe xwedî roleke girîng. Weke ku ji dîrok, civak, desthilatdarî û tevahiya pêşketina

şaristaniyê qut pêşketineke kapîtalîst mumkin be. Meyleke bi vî rengî xuya dike. Bi awayekî paradoksî kesên herî zêde antî-kapîtalîst xwe dihesibînin, bi awayekî kapîtalîzm hîç heq nake, wê li cihekî welê didin rûniştandin qaşo bi vî awayî li dijî kapîtalîzmê şer dikin.

Mirov dikare aborînas û siyasetvanên bi eslê xwe ji Ingilistanê fêhm bike. Ji ber ku li vî welatî kapîtalîzm bi ser ketiye, mirov li bendê ye ku ew ekonomiya nû bikin model. K. Marks li ser vê modelî ponijiye û weke rexneyeke li ekonomî û siyasetvanên In-gilîz, hewldanên wî gelekî girîng in, û têra xwe rewşê rave dike. Bê şensî ew e ku berhema Marks nîvco ma û Marksîstên piştî wî jî hatin ew bi temamî karîkaturîze kirin. Yek ji kêmasiya wî ya bingehîn ku mirov dikare diyar bike, ew e ku têkiliya kapîtalîzmê bi desthilatdarî û dewletê re bi rêkûpêk analîz nekir û ji hev der-nexist. Hewl daye rola îdeolojiyê diyar bike. Der barê zêhniyeta kapîtalîzmê de hin caran ravekirinên wî têra xwe xurt in.

Lê ew bi nêrîna pozîtîvîzmê ya li bûyeran, xapiya. Di dema Rohnîbûnê de îdeolojiya berdilê her kesî pozîtîvîzmê ji zû ve mohra xwe li atmosfera entelektuelan xistibû û wî jî bi nêrîna vê îdeolojiyê ya li bûyeran, analîz kirine. Bawer kiriye û guman nake ku weke zanista fizîkî mirov dikare zanista civakê jî bike. Ev helwesta wî, hiştiye ku xebata wî ya bi navê Kapîtal a gelekî hêja ye, berdar nebe û kiriye ku mîna pirtûkeke dînî were şîrovekirin. Jixwe ya mirîd jî bikin diyar e. Şîroveyên Lenîn ên der barê emperyalîzm, kapîtalîzma yekdestdar û dewlet-şoreşê de hewl-danên ku ji felsefeya dema Ronahiyê nebihurîne ne. Dîsa tevî ku gelek fikrên kêrhatî pêşkêş kirine jî, nebûna kapasîteya wî ya bihurandina ji modernîteya kapîtalîst, di serneketina ezmûna Sovyetê de jî dibe yek ji sedemên sereke.

Şîroveyên anarşîstan der barê kapîtalîzmê de jî bi giranî ekonomîk in. Mîna ku kapîtalîzmê bi ekonomîkbûnê mehkûm bikin, bawer kirine ku wê hilweşe. Têgihiştinên bi pozîtîvîzmê seqetbûyî; çi ye, ne çi ye qanûnên zanistê hene. Ekonomî jî zanis-tek e. Ji lewra qaûnên wê jî hene. Li gorî van qanûnan, ji ber ku krîz û arîşeyê diafirîne, kapîtalîzm sîstemek e ku wê nikaribe bi-mîne. Eger wisa be, wê wextê divê mirov van qanûnan bi lez bikêrhatî bike. Encam, kapîtalîzm ê hilweşe û li şûnê komînîzm ê ava bibe! Li ser hîmê van fikran civak rast nayê binavkirin. Civak bi giştî li derveyî îdeolojiyên dema Rohnîbûnê xwedî sîstemekê û hata kaosekê ye. Ekonomî jî di navê de, bi tevahî avahiyên sazî û zêhniyetê yên civakê bi xisletên xwe ji zanistên weke pozîtîf têne bi navkirin cihê ne, û rewşa wê ya çalakiyan bi pirranî xwedî xisletên kaosê ye ku ev yek jî helwestên gelekî cihê yên çalakiyan û çareseriyan hewce dike.

Di çarçoveya rohniya van rexneyan de em dikarin pêwen-diyên di navbera ekonomî û kapîtalê ango nîzama sermayeyê de bidin fêhmkirin. Belkî nakok xuya bike, lê ya pêşî divê em bikin ew e ku em kapîtalîzmê ekonomî nehesibînin. Eger em kapîtalîz-mê weke rejîmeke siyasî analîz bikin, ev dikare me hinekî li kara wê ya di naveroka wê de cih digire, serwext bike. Girîng e ku em li vir nekevin reduksiyona dewlet û desthilatdariyê. Ango em ê ji ekonomîzmê ber bi desthilatdariyê ve, bi ber bê nekevin. Eger civaknas Max Weber li şûna nirxandina xwe ya bi navê ‘Exlaqê Protestan û Kapîtalîzmê’ yekser kapîtalîzm weke terîqetekê şîro-ve bikira, wê şensê wî yê ravekirinê zêdetir bûya. Fernand Brau-del dixwaze derketina kapîtalîzmê bi hewldana wê ya li bazarê kontrolkirina buhayan, rave bike. Marks jî di navê de, ev şîrove bi tevahî girîng in, lê kêmasiya wan a bingehîn ew e ku timî xwe mecbûr his kirine mijarê ji awirê ekonomiyê rave bikin.

Li gorî min, kapîtalîzmê ji destpêkê ve xwe weke eskerî, siyasî û çandî bi rêxistin kiriye, ji rêûresmeke kevin a rêxistinî tê ku bi xasûkî di serî de danehevên maddî nirxên civakî desteser kirine, ha vê rêxistiniyê ji sedsala 16’an û pêve li Rojavayê Ewrûpayê weke civakeke serdest şikil girtiye û bi gewde bûye. Zilamê bi hêz ê pêşî tevî koma xwe ya rêbirr û tolaz nirxên civakî yên li dora jin-dayikê desteser kirin û em dikarin kapîtalîzmê weke xeleka modern a vê rêûresmê bi nav bikin. Li Ingilistan û Hollandayê, berê jî li bajar-dewletên serkêş ên Îtalyayê Cenova, Floransa û Venedîkê, komên kapîtalîst ên pêşî bi dewletê re di zikhev de weke terîqetekê jiyana wan a taybet hebû, bi tiştên nû dikirin bi hostayî pere ji piyasê dimêtin, li bazarên li her devera dinyayê belav bûbûn, bi buhayê alavan dilîstin û bi vî awayî nirxeke mezin desteser dikirin û wexta hewce dikir bêfikar serî li darê zorê didan. Ango kapîtalîzm çalakiya wan komên xwediyê mejiyê analîtîk e. Li hin deveran mirov ji van kesan re dikare xanedan, arîstokrat û bûrjûwa jî bibêje. Ji dizek û

heramiyên serdema navîn û destpêkê cudahiya wan a bi tenê û girîng ew e ku bi giranî li bajaran rûdiniştin, bi otorîteya dewletê re ketibûn zikhev û wexta hewce bikira bi awayekî sernuxumandî û di dereceya duyemîn de serî li darê zorê didan. Li gorî xuya dike, rê-zik û pîvanên ekonomiyê hene. Ew jî li gorî van rêzikan bi mejî û pereyê xwe yê pêşî, karê dikin. Eger li dîroka kapîtalê baş hûrûkûr were kolan wê were dîtin ku nirxê vê helwestê bi temamî bi qasî çîrokekê ye.

Di şerên mêtingehan de wexta danehevên pêşî ti rêzik û pîvanên ekonomiyê tinebûn. Li Portekîz, Spanya, Hollanda, Franse û hînê berê jî li koloniyên bajarên Venedîk û Cenovayê rasterast bi temamî bi darê zorê danehevên kapîtal ên pêşî bi dest hatibûn xistin. Hem li bazarên welatên nêz, hem jî li qadên mêtingeriyê tespîtkirina van rastiyan zehmet nîne. Ji Çil Hera-miyan paşê efendî çêbûne. Begzade çêbûne. Mirov ji çil hera-miyên modern re efendiyên bûrjûwa bibêje, ev ê ne ji modeyê wêdetir be. Disîplînên bi navê aborînasiyê fonksiyonên wan ên bingehîn ew in ku ser cewherê meseleyê bigirin. Kîjan teorî di van mijaran de pêşkêşiyeke serketî bike weke berhema sereke lêkolîna wê tê kirin û xelatê didinê. Bi qasî zanista diyardeya ekonomiyê, ti zanist bi rastiyan nelîstiye û rastî berevajî nekirine. Aqlê bûyeran dihûne, berevajîkirina wî ya herî mezin di qada polîtîk-ekonomiya kapîtalîst de derdikeve pêşiya me. Modernîte-ya kapîtalîst sîstema bi tenê ye ku xwedî luks e, bi temamî li ser vê zanista qelpezaniyê mezin bibe.

Fernand Braudel wexta derketina kapîtalîzmê şîrove dike, vê yekê dispêre hebûna derfet û îmkanên danaberhev û hêza çavdêriyê. Her weha ji aliyê dîrokî, civakî, desthilatdarî, çand-şaristanî û mekanî yekpare di zikhev de digire dest, şîrove dike û bi vî awayî pirsgirêka rêbazê jî zelal dike. Li hemberî helwestên pozîtîvîst bi îhtiyat e. K. Marks di bin bandora zêde ya Rohnîbûnê de zanista pozîtîvîst dike bingehê xwe û ji bo ekonomiyê bike zanistek têra xwe bi îddîa ye. Ji ber ku civaknasî hînê bi çarpîkan diçe para xwe di vê rewşê de heye. Di zanistê de misogerî û li ser xetekê qewimîna bûyeran ji zû ve weke ‘amantû’yekê di mejiyan de cih girtibû, bist bûbû. Romantîzmê wexta hewl da vê xetê hilweşîne, berovajî bi îradeperestiyê ji rê derket û bi vî awayî, pirsgirêkên zêhnî hê girantir kirin. Helwesta Nietzsche ya bi giranî bi mejiyê hisî, guherbar (relativizm) û li dora xwe dizîvirê zêde nehat pêşxistin. Di vê hengameya zêhnî de lîberalîzm hema bêjin lotika dide û meydan jêre maye. Kapîtalîzm zanista fizîkî ango kîmya, biyolojî û matematîk jî di navê de bi pozîtîvîzmê re dike felsefe bi gotineke rasttir dike dîn û di heman çarçoveyê de rastiya civakî bi lîberalîzmê dike felsefe û dîn. Li ser vî hîmî di şerê îdeolojîk de bi ser dikeve û bi sedsala 19’an re globalbûna sîstemê êdî hema zelal dibe. Jixwe di şerê aboriyê de beriya hingî bi ser ketiye. Em van rexne û şîroveyên xwe hinekî din bi firehî bînin ziman wê baştir bibe.

Komên mirovan di nava zêhnê xwe de timî li objeyên maddî yên pêdiviya wan pê heye geriyane û xwestine baştir bikin; xwarin, bicihbûn, zêdebûn û parastin timî fikarên wan ên bin-gehîn bûn. Berê çi didîtin û peyda dikirin qîma xwe pê dianîn. Bi-cihbûna di şikeftan de, xwe baştir parastina li keviyên gol û da-ristanan û qedirgirtina dayika dizê jî ji ber van pêdiviyan bû. Her diçe nêçîrvanî jî dikeve dewrê. Hem xweparastin û hem jî xwe xwedîkirina bi goşt çanda nêçîrvaniyê xurt dike. Lê belê ji dest-pêka civakbûnê ve di navbera berhevkirina pincaran a jinê û nê-çîrvaniya bi giranî bi destê zilam de tengezariyek û pêşketina be-ridînên çandî yên cihê têne dîtin. Li herdu aliyan jî bûyerên yekalî ango pêşketin û paşketin hene; yek ji wan her diçe dibe ‘mêrê weke şêran’, ya din jî gav bi gav dikeve nav çanda ‘jina weke dewaran’. Têgihiştinên cihê yên li ekonomiyê cara pêşî bi vî rengî hîmê xwe datînin. Di serdema neolîtîkê de çanda jinê derdikeve asta herî jor. Piştî dema dawî ya qeşayî ango ji 15 he-zar sal B.Z. ve, nexasim li qûntara çiyayên Toros-Zagrosan gelek cureyên nebat û heywanan, dihêle ku mirov bi hûnandina jiya-neke mîna cennetê rabin. Ji wê demê heta roja me ya îro çemê mezin ê civakbûnê diherike bi dîroka nivîskî û şaristaniyê cihê-waztir bû û mohra xwe li globalbûnê xist. Rewşa kom û malikên zimanan jî berhemên vê demê ne.

Em hînê di nava mijarê de ne, ji lewra divê ez bibêjim, dîsa cara pêşî bi hev guhertina mal û tevgera bazirganiyê rê li pêvajoya metabûnê vebûye. Ji ekonomiya diyarîkirinê ber bi hev gu-hertina nirxê hînê gav nehatiye avêtin. Ji ber ku ji bo civakê ya esas nirxa bikaranîna mal û alavan e. Nirxa bikaranînê, ji bo teda-rîkkirina pêdiviyekê, xisleteke mal e. Ji bo mirovan jî nirxa bin-gehîn ev e. Têgîna ‘nirxê pevguhertinê’ têra xwe cihê guftûgoyê ye. Ji lewra pirr girîng e ku mirov wê rast bi nav bike. Li gorî min, Marks jî di navê de gelek kesan ked xistine bingehê nirxê guherti-nê

ku ev cihê nîqaşê ye. Mirov kedê çi berçav û çi jî neberçav rave bike, timî nirxê guhertinê aliyekî xwe yê spekulatîf heye. Ferazî em bibêjin; bazirganê pêşî yê Ûrûkî li koloniya xwe ya li peravên Firatê xwest dizîkan bi kevirên madenê biguhere. Gelo kî wê nirxê guhertinê diyar bike? Em dikarin bibêjin; pêşî wê hewce-dariya herdu aliyan, ya duyemîn jî wê însiyatîfa bazirgan. Eger xwesteka hewcedariyê zêde be, bazirgan çawa bixwaze wê li gorî dilê xwe nirxê diyar bike. Bi hêsayî dikare li şûna yekê diduyan, li şûna yekê çaran diyar bike. Tiştekî wî ji vê bigire nîne. Ji wicdanê wî, ya rastî ji hêza wî wêdetir ti tişt nîne wî bigire. Baş e, wê wextê rola kedê li ku ma?

Ez li vir bi tevahî faktora kedê li derve nahêlim. Lê ez îdîa dikim ku ya diyarker ew nîne. Di dîrokê de di tevahiya bi hev gu-hertinên mal de mirov dikare vê xusûsê bibîne. Car caran di reqabeta azad a kirîn û firotinê de mirov dikarin di asta wekheviyê de nêzî keda dane, bidin û bistînin. Lê ev danûstendineke zêdetir di asta teorîk a ked-nirxê de ye. Di pratîkê de ya diyarker spekulasyon e. Di hin rewşan de zêde mal dikeve ser hev. Wê wextê jî nirx û qîmeta wî dikeve binê sifrê. Îcar ji bo îmhakirina mal wekî din hewce bi kedekê heye. Em di vê rewşê de nikarin bibêjin nirxê kedê nîne, lê derdikeve holê ku ked xwedî roleke diyarker nîne. Dîsa yê xwediyê şensa afirandina tinebûn û zêdebûnê ye, hêza bazirgan bi xwe ye. Jixwe mal bi malan tê hilberandin. Di tevahiya dîrokê de bi keda danehev a hezaran kedkarên bê nav mal tê hilberandin. Baş e, gelo wê kîjan mekanîzmayê karibe berdêla heqê xwediyê keda qeşagirtî bide? Em wexta pîşesazan û heta bi tevahî çalakiyên civakî yên hewcedarî bi wan heye li van zêde bikin, keda zindî jêre tê gotin çiqasî mumkin e ku bibe xwedî buhayekê ango nabe ku heqdestekî xwe hebe.

Seqetî an jî sextekariya ekonomî-polîtîka Ingilîzan li vir de li xwe eşkere dike. Çawa ku tê zanîn, kapîtalîzmê weke sîstem serketina xwe ya pêşî li girava Ingilistanê û Hollandayê bi dest xist. Ji bo kapîtalîzm rewa bibe, hewcedariya bi teoriyekê şert e. Nexasim jî hewcedarî bi teoriyekê heye ku kara wê ya spekulatîf veşêre. Çawa ku dînên bazirganiyê yên Ûrûkê hewcedariya wan bi vegotinên mîtolojîk hebû, pêşkêşkirina versiyoneke wan a nû jî bi zanyarên qaşo ekonomîk-polîtîk û di cewherê xwe de jî bi mûcîdên dînî yên nû yên kapîtalîzmê ket. Ya hat avakirin ne ekonomîk-polîtîk bû, dînekî nû bû. Mîna her dînî bû xwedî pirtû-kên pîroz û mezhebên curbicur şaxên xwe jê berdan. Ekonomîk-polîtîk berhemeke sextekar û talanê ya mejiyê bûyeran dihûne ye ku ji talana Çil Heramiyan a kapîtalîzmê gelekî wêdetir spekulatîf e, ango bi cudahiya di navbera herêman de lîstina bi buhayên alavan e. Di vê mijarê de teoriya ked-nirxê bi temamî amûrekî nêçîrê ye. Ez bi rastî meraq dikim ka çawa hatiye hilbijartin. Ez yeqîn dikim ku sedema wê ya sereke ew e ku pê serî li kedkaran bigerînin. Yekî mîna K. Marks jî mîna kesekî êm dide nêçîrê ketiye nava meseleyê û nikarîbûye xwe ji vê rewşê vede. Ez wexta vê rexneyê dikim, ez êşeke mezin dikişînim. Lê weke erke-ke rêz û hurmeta me ya ji bo zanistê, qet nebe divê em gumanên xwe eşkere bikin.

Eger em hinekî din berfireh li ser van xusûsan rawestin em dikarin weha bibêjin:

Di dîrokê de em gavavêtina mezin a duyemîn a bazirganan di şexsê koloniyên Asûran de salên 2000î B.Z. dibînin. Dikare bê gotin, ti despotîzmê (ez ê di beşên paşê de têkiliya desthilatdari-yê bi kapîtalîzmê re guftûgo bikim) bi qasî ya Asûr xwe nespar-tiye bazirganî û koloniyên bazirganiyê û şaristanî neafirandiye. Di asta global de (globalbûna wê demê) cara pêşî yên kolonî û bazirganî di salên 2000-600 B.Z. de pêkanîn, Asûr bûn. Herçiqas di heman demê de bazirganên Fenîkiyan pişta xwe dan şarista-niya Misrê û bazirganî û kolonî bi hostayî pêşde birin jî dîsa di dereceya duyemîn de man. Li cem Ingilistanê mîna Hollanda û Portekîzê, herduyan jî di dîrokê de bi zordariyên çavsorane bi bazirganiyê mîna Çiyayê Qafê nirx desteserkirin. Eger dîroka dewlemendiya Asûr û Fenîke ya bi bazirganî û zordariyê di zikhev de bi pêş ket, were lêkolînkirin, belkî mirov şopên kolon-yalîstên Ewrûpî yên mîna Spanya, Portekîz, Hollanda, Ingilisitan, Fransa, Belçîka û hwd. di van mînakan de bibîne. Bi pesn û serbilindî tînin ziman ka çawa bi serê mirovan keleh û dîwarên bircan lêkirine. Ev çand û exlaqê jiyanê ya li ser hîmê desteserki-rinê ava kirin, hînê jî dest ji pêsîra Lubnan û Iraqê bernade û herdu welat hînê jî her mijarên şerên dilêşane ne. Komara Romayê bê sêdem Kartaca ango koloniya bazirganiyê ya Fenîke bi erdê re nekir yek û nekir zevî. Dîsa Medan di salên 612an B.Z. de Nînova bi erdê re kirin yek û wêran kirin.

Divê mirov balê bikişîne ser şaristaniyên bazirganiyan. Di dîrokê de yek ji sedema bingehîn a damezrandina dewletan û şeran girîngiya koloniyan û bazirganiyê ye, ango parastina berje-

wendiyan e. Baş tê zanîn ku şerên li Rojhilata Naverast di cewhe-rê xwe de ji bo bazirganiya petrolê ye. Cihê xemê ye ku şerên pêşî yê bazirganiyê lê destpêkirin, şerê dawî jî hînê bi dijwarî û bê rehm lê dewam dikin. Ev şer li Iraqê ye û navê Iraqê ji Ûrûkê tê. Mirov dikare hînê gelek mînakan bide, lê hewce nake.

Di vê demê de ku gav ber bi kapîtalîzmê ve têne avêtin û navenda şaristaniyê konê xwe li Ewrûpayê vedigire, dîsa em dibînin ku bazirganî serî dikişîne. Şaristaniya bazirganî û ba-zirganan a navenda wê Rojhilata Naverast, di serdema navîn de bi Îslamê ji nû ve pêngavek avêt. Xetîce bi xwe û karkerê wê yê paşê pêre zewicî Muhammed, li ser hîmê hevrikiyê xwe li selef-kar û bazirganên bi koka xwe Cihû û Suryaniyên bi koka xwe Asûrî radikişînin û li ser hîmê zorê bingehê şaristaniya bazirga-niya xwe dispêre Meke û Medîneyê datînin. Di bin perdeya Îsla-mê de bajarên qedîm ên Rojhilata Naverast li dora bazirganiyê ji nû ve şên dibin. Bi têkçûna Bîzans û Sasaniyan re, di serî de He-leb, Bexda, Qahîre û Şam dibin xwedî toreke mezin a bajar û ba-zaran. Ji Çînê heta Okyonûsa Atlasê û heta hundirên Îndonezya û Efrîkayê tevn û tora bazirganiyê global dibe. Piyaseyeke berfireh a dirav û metayan çêdibe. Pereyekî mezin di destê Cihû, Ermenî û Suryaniyan de dikeve serhev.

Ewrûpa bi temamî xwe dispêre vê mîrateyê. Dîrok şahid e ku çanda bazirganiyê ya li Rojhilata Naverast bi destê bazirganên misilman gaveke din avêt û ji sedsala 13'an û pêve bi pêşengiya bajarên Îtalyayê Cenova û Floransê, gav avêt Ewrûpayê. Pere û bazirganî sedema bingehîn a dewlemendiya van bajaran e. Ji bazirganiya di navbera Ewrûpa û Rojhilata Naverast re heta sedsala 16'an pêşengî kirin. Di dîrokê de belkî jî cara pêşî kapîtalîzm hem weke têgîn û hem jî weke pratîk serketinên xwe yên piçûk bi dest xistin. Di van serketinên piçûk de korsantiya li Derya Spî û yekdestiya buhaya alavan a di navbera du aliyên rojava-rojhilatê Derya Spî de bi roleke sereke radibin. Dîsa di bin siya darê zorê de spekulasyon bi wan re dimeşe. Prototîpeke vê qonaxê li serdema Athena-Roma ya klasîk di salên 500 B.Z. û salên 500 P.Z. de çêbûbû. Di vê serdemê de bi ser neketina ka-pîtalê ji ber hebûna giraniya cotkariyê û di şerên dînî de têkçûna wan bû. Li bajarên dewlet ên Îtalyayê ezmûneya serketî ya ka-pîtalîzmê di salên 1300-1600î de pirr dereng nebû li Bakur-Ro-java û Bakurê Ewrûpayê belav bû. Jixwe Spanya berê hatibû fetihkirin. Ji sedsala 16'an û pêve çîroka dirêj a bazirganan, cara pêşî sînorên ji bajaran bihurî û ew ji bo serketineke li gelem-periya welêt tengav kir.

Li gelemperiya dinyayê bazarek çêbûye. Efrîka û Emerîka kirine mêtingeh. Împaratoriya Osmanî li derve hiştine, di ser Okyonûsa Atlas û Efrîka Başûr re gihiştine Hindistan û Çînê. Li Ewrûpayê gelekî bajar çêdibin. Cara pêşiye bajar ji cotkariyê serdestir dibin. Qraliyetên feodal dibin dewletên monarşîk. Împaratoriya Îslamê ya dawî împaratoriya Osmanî li pey hev derbên têkçûnê dixwe. Ronesans di sedsala 14'an de li Îtalyayê destpêkiribû û li tevahiya Ewrûpayê belav bûbû. Di dîn de tevgera Reformasyonê li bakurê welatên Ewrûpayê bi ser ketibû. Şerên ji bo dîn cara pêşî êdî serdema xwe bi dawî kirin. Ya hînê girîngtir bi tevahî nirxên çandî û şaristaniyên Çîn, Hind û heta Efrîka û Emerîkayê li bênderên Ewrûpayê hatine rijandin. Li aliyekî dewleta modern û li aliyê din jî netewe derdikevin holê.

Kapîtalîzm wexta ber bi serketina xwe ve dimeşe, çand, dîrok, daneheveke bazirganiyê ya ev çend mezin, şaristanî, erka siyasî û dinyayeke yekpare ya bazarê daye pişta xwe. Ji bo eko-nomiya kapîtalîst ev şertên pêş çênebin û xwe nesipêre wan, ma dikare gavê biavêje? Ji karîn û nekarînê wêdetir, ma mirov dikare kapîtalê bi xwe bifikire?

Fernand Braudel bi israr wexta dibêje; ekonomiya kapîtalîst li dijî bazarê ye û şêweyekî ekonomiyê ye ku di qada bazirganiya mezin de xwe dispêre buhayên yekdestdar ên spekulatîf, di warê rastiya ekonomiyê de ji K. Marks bêhtir nêzî rastiyê ye.

Em şêwe an jî cureyekî tevgera ekonomîk dibînin ku di neynika dîrokê de bûye desthilatdar, di nava xwe de heta tu bibêjî bazar mezin kiriye, ji bajêr êdî serdestiyê li derve li gundan dike, di nava civakeke girêdana wê ya bi dîn û exlaq ketiye dereceya duyemîn, metayên ketine serhev bi talaneke îdeolojîk û finasgenî desteser dike. Hemin ev şêweyê desteserkirinê bi vî rengî li gorî berê gelekî bi hostayî tê kirin. Li bazarê di çarçoveya xwestin û pêşkêşkirinê de buha diyar dibe û ev buha bi riya peran re tê nîşandan. Li şûna selefkarî û serafkariyên pêşî, banke, sened, perê

kaxizî, kredî, muhasebe û şîrket têra xwe pêşketine û ev hemû di serdema modern de mijarên bingehîn ên îlmîhala ekonomiyê ne. Li vir a kêm maye vegotineke zanistî ye. Siyaset-vanên aboriyê yên welatê sereke yê kapîtalîzmê Ingilîstanê, na-kok jî be dijberên wê yên kişandî cem xwe û di serî de K. Marks sosyalîstan hewl daye vê yekê ava bikin.

Pergala talanê ya bi navê ekonomiya kapîtalîst kengî civakên dinyayê yên nû û berê û cografyayên wan bi tevahî kir mêtingeh û ji nû ve kir kole, bi tevahî hêzên wan ên erkê (dewletên wê demê bi deyndarkirinê ku şêweyekî desteserkirinê ye) bi xwe ve girêda, şerên herî hov ên dîrokê meşandin, li ser bunyeya civakê bi her tiştê wê lîst û hegemonya xwe da erêkirin. Bi ya min, K. Marks, yên piştî wî hatin û dibistanên fikrê yên weke wan ên ku ekonomiya kapîtalîst li gorî civaka berê weke şoreşger îlan kirin, li gorî min zanistê ava nakin. Pirtûka Das Kapîtal yek ji wan pirtûkan e ku li dijî kapîtalê bi herî zêde kêmasiyan hatiye nivî-sandin û lewra jî pirtûkeke welê ye ku gelekî derfetê dide da ku mirov wê şaş şîrove bikin. Ez li vir Marks gunehbar nakim. Ez tenê dibêjim; pirtûka wî ji aliyê dîrok, dewlet, şoreş û demokrasiyê ve kêm e, û nehatiye pêşxistin. Rewşenbîrên Ewrû-payê ku weke karekter xwe gelekî 'zanistparêz' dihesibînin, ji qastîka nebe jî bi awayekî sûbjektîv, ji ber pozîsyona xwe ya ob-jektîv, bi lêkolîn û lêgerînên xwe yên li ser Das Kapîtalê, tevî antî-kapîtalîstiya xwe, li ser navê 'kedkaran' nikarîbûn îdeolojî û zanistê bikin. Lîberalîzm jî pirr baş bi vê kêmasiya wan hisiya û ji ber ku derketina kapîtalîzmê weke bûyereke şoreşê îlan kirin, ev yek gelekî baş bi kar anî û îstîsmar kir. Jixwe piştre pêşî sosyal-demokratên elman, paşê sîstema sosyalîst a pêkhatî (Rûsya û Çîn jî di navê de) û herî dawiyê jî sîstemên rizgariya neteweyî asîmîle kirin (bi hêza îdeolojiya modernîst, dewleta netewe û îndustri-yalîzmê) û bi vî awayî di şerê çînan de ku gelekî têkkoşîn hat kirin, bi ser ket. Li hemberî lîberalîzmê hersê ekol jî pirr eşkere têkçûne û gelekî mixabin di vê mijarê de hînê jî kes eşkere rex-neyê li xwe nagire.

Ez ê li vir rastiyên weke 'ekonomiya kapîtalîst' baştir bi nav bikim û hewl bidim fonksiya wan ji hev derxim. Der barê daneheva sermayeyê de hin gotin hene gelek têne bi karanîn weke berhemê zêde, nirxa zêde, nirxa kedê, heqdest, kar, buha, yekdestdarî, bazar, pere û wekî din. Ez hewce nabînim li ser vê ferhenga ekonomîk rawestim. Li ser van mijaran bê hejmar lêkolîn hatine kirin. Ez ê li gorî helwesta xwe ya exlaqî û civakî wan di nava hêsantiya wan de bihêlim û ez ê bi mijarên sereke yên divê bêne ravekirin mijûl bibim, lê bi qasî hewce kir jî ez ê destê xwe bidim wan û bi wan bilebikim.

Mirovatiyeke heye ku kapîtalîzmê perçeperçe kiriye. Bi tevahî daneheva mirovatiyê ya dîrokî bi rê û rêbazên bêrehm û xasûkî asîmîle kir û di dawiyê de bi qirkirin û xeternakiya nukleerî bi dinyayê ket. Di çarçoveya ekonomîk de çêkirina têgînên weke kar û heqdestê û di çarçoveya civakî de jî têgînên bûrjûwa û proleter ji bo ravekirina vê sîstema bi dinya me ketiye, şêwe-yekî pozîtîv ê zanistkirina wê ye, û ev gavên pêşî ne têne avêtin. Mîna ku proleter bi serê xwe nirxa kedê diafirîne, paşê jî serma-yedarê bi awayekî mîna xwediyê wî ye, berdêla pere û amûrên xwe yên din ji vê nirxê weke kar distîne. Yên bi vê tespîtê radibin wê weke hukmekî zanistî datînin holê û ev helwest bingehê ekonomîzmê ye. Herhal têgihiştina reduksiyonîst a ekonomîk ev e. Fikreke bi vî awayî ji ravekirina nirxê ya ji erkên siyasî, civakî û dîrokî qut bi serê xwe pirsgirêk e. Eger em karker û sermayedar weke xwedê mezin bikin jî nirx û qîmet bi vê têgihiştinê çênabe. Xisletên civakî-dîrokî yên nirxên ekonomîk gelekî zelal in. Jixwe bi sedema ku mirov zêdeyiyan diyarî hev dikin û wan pîroz dibînin, destpêkê bi hev guhertina nirxan jî şerm dibînin. Hînê jî ti cotkar nabêje; 'ez vî zadî çêdikim' hînê jî cotkar dibêjin; 'Em bi malê pêşiyên xwe debara xwe dikin'. Jixwe gotina hin cotkaran a weke 'Mala Xwedê ava em bi dayîna wî debara xwe dikin' pirr eşkere nîşan dide ku ew ji çavkaniyê çi fêhm dikin û ew bi vê gotinê xwe ji qaşo 'zanistê' manedartir îfade dike.

Dayikek, proleterekî neh mehan di malzaroka xwe de hil-digire û bi hezar zehmetiyan wî tîne dinyayê, baş e, em ê berdêla keda vê dayikê çawa bi nav bikin? Amûrên hilberînê yên bi daneheva hezaran salan çêbûne û sermayedaran ew dizîne, em ê çawa xwedîtiya wan û para wan diyar bikin? Em ji bîr nekin ku ti malê li bazarê tê firotin nirxa wî ya firotinê ya rastî nîne. Vedîtina teknîkî ya karxaneyekê berhema afirîner a bi hezaran kaşifî ye. Em ê nirxê van çawa diyar bikin û bidin kê? Eger mirov bi tevahî bê exlaq nebe ma mumkine para van a civakî ji nedîtî ve bê? Ma mirov van

nirxên civakî û dîrokî di nava du kesan de par ve bike çiqasî bi têgihiştina li dadê re li hev dike? Jixwe malbat û derdorên van herdu kesan jî hene. Îcar malbat û civaka ev herdu kes parastine, ma hîç heqê van li ser wan nîne? Em hînê jî dikarin pirsên no zêde bikin. Lê evqas bi xwe jî têrê dike ku nîşan bide dualîteya kar-heqdestê çiqasî pirsgirêk e.

Em vê carê xwediyên karê û heqdestê weke bûrjûwa-proleter têkiliya wan deynin. Çiqasî rast e ku mirov di qonaxa derketinê ya van herdu çînan de wan weke du çînên şoreşger bi nav bike û îdîa bike ku li hemberî civaka berê ev herdu çîn rê li civaka nû vedikin? Di dîrokê de ti berdêla vê hevgirtinê nîne. Paşê li ser nakokiya bingehîn bi têne beramberî hevdu, lê têra xwe mînak nînin ku şerekî welê bi esas di navbera wan de nîşan bidin. Ew mînakên kêm jî jixwe şerên rêûresma berê ne. Ya berçav û diyar di nava jiyanê de ew e, çawa kole mîna bedena Fîrewn e, karker jî ji bo bûrjûwa di heman pozîsyonê de ye. Di dîrokê de ti çalakiyeke serketî ya koleyan li dijî efendiyên wan tineye. Spartakus bi xwe jî ku gelekî di vî warî de navê wî tê hildan, li gorî tehlîla dawî, em fêhm dikin ku ew jî asiyek e ku hesreta wî ya efendîtiyê heye. Em dizanin ku ji bilî vê ti Berna-meya wî tinebû.

Divê em ji bîr nekin ku patron-karkeran mîrateya têkiliyên hezar salan ên kole-efendiyan, wergirt. Ev têkilî bi hezar girêkan bi hev ve girêdayî ne, û çend mînakên îstîsna ne têde kes li ber patronan ranebûye û yên serî rakirine jî mirov nikare wan ser-ketî bihesibîne. Jixwe em dizanin, çend serîrakirinên karkeran jî pirranî yên nîvgundiyan bûn û li dijî bêkartiyê pêk hatine. Serîra-kirin bi bandorên giştî yên civakî ve têkildar in. Ya di têkiliyên karker-patron de xwe dide der jî ev bandor in. Ya girîngtir jî ne têkoşîna heq a karkeran li dijî patron e (me gotibû bi pirsgirêk e), têkoşîna li dijî proleterkirinê, karkerkirin û bêkarkirinê ye. Helwesteke manedar e, û têkoşîneke civakî ya etîk e ku mirov proleterkirin, karkerkirin û bêkarkirinê qebûl neke. Em weke kesên bindest divê ti carî koletî, serftî û karkertiyê mezin û bilind nekin. Eger bi rastî tiştekî divê em mezin û bilind bikin hebe ew jî ew e ku mirov nebe kole, nebe serf û nebe karker. Meyla muş-terek a tevahiya oportunîstan ew e ku efendiyan nas dikin, bi nav dikin, paşê jî têkoşînê pêşniyarî xizmetkaran dikin. Ev zêhniyet in ku tevahiya têkoşîna ked û heq a dîrokê pûç kirine. Bi kurtî, bi van têgînên pêşî yên ‘zanistê’ ne mirov dikare sosyolojiyeke manedar bike, ne jî mirov dikare têkoşîneke serketî ya civakî pêşde bibe! Em wexta behsa van xusûsan dikin, em ked, nirx, çîn û karê înkar nakin, em zêdetir şêweyê wan ê di avakirina zanistê de rast nabînin. Ez dixwazim bibêjim ku sosyolojiyeke çewt hati-ye avakirin.

Di jiyana ekonomîk a civakê de kapîtalîzm li qatên herî jor bi cih tê. Di destpêkê de bazirganê mezin bi buhayên yekdestdariyê sermayeyê dide serhev. Sermaye jî li gorî terîfa xwe, nirxên pereyî ye ku timî xwe mezin dike. Nexasim bazarên ji hev dûr û di nava wan de cudahiyeke mezin a buhayê heye bala sermayedaran dikişîne. Sermayedar bi pey danehevên mezin dikevin. Rêya duyemîn a ji bo mezinbûnê jî ew e ku weke fînansê deynan didin dewletê û di berdêla wê de faîz û îltîzaman distînin. Dîsa di demên şer û xelayê de û di bikaranîna kanên madenê de têra xwe dixwe. Ji bilî bazirganiyê eger kara xwe têde bibîne di cotkarî, îndustrî û sektora çûnûhatinê de cih digire. Bi şoreşa îndustiriyê re qadên bingehîn ên karê êdî di sektora pîşesaziyê de ne. Di herdu deman de jî bi xwestin û pêşkêşkirinê dilîze û bi vî awayî hewl dide hem hilberînê û hem jî bikaranînê diyar dike. Çiqasî karibe diyarker be, ewçend jî dikare rêjeya kara xwe zêde bike. Di dema destpêkê û stewîna kapîtalîzmê de bazirganiya mezin û pîşesazî qadên wê yên karê ne, lê di roja me ya îro de giraniya sektora fînansê heye. Amûrên sereke yên fînansê pere, senet, banke û kredî, ekonomiya kapîtalîst bi lez dike û qonaxên wê yên karê kin dike, bi vî awayî wê zêde û berfireh dike. Ji ber vê yekê di rêjeyên karê de balonên mezin ên spekulatîf çêdikin. Bi vî awayî pêvajoyên krîzê dibin parçeyekî vê ekonomiyê û ev ekonomî nikare bê wan bimeşe.

Bê karan zêde dikin û bi vî awayî heqdestan kêm dikin, li welatên ku karker lê bi heqdestekî kêm dixebitin sermayeyê radizînin û ev jî ji wan rêbazan e ku karê zêde dikin. Weke encam em dikarin bibêjin; ev şêweyê ekonomiyê çavkaniya xwe nêçîr-vaniya berê û çanda bazirganiyê ye. Bi hêza xwe ya dikare bi buhayan bilîze şens û keysa pêşketinê dibîne, bi sistkirina dîn û exlaq xwe ji kontrola civakê xilas dike, desthilatdariyê bi deynan bi xwe ve girê dide û bi yekdestdariya li ser bazarê pêş dikeve. Li gorî tehlîla dawî ev şêweyê ekonomiyê talan e. Bi armanca karê dest avêtiye

îndustriyê, li gorî rêjeyên karê nêzî hilberîn û bi karanînê bûye. Ji ber vê yekê, barên gelekî giran ên nayên hil-girtin li bunya civakî û hawîrdora xwezayî kiriye û bi vî awayî rê li krîzan vekiriye û ji roja derketina wê ve hilweşîn û rizîn hev-rêyên wê ne. Bêguman bi tevahî ekonomî ew nîne. Ne bazirganî, cotkarî, pîşesazî, ne jî çûnûhatina mal, bazar û teknîk, vedîtinên kapîtalîzmê nînin, berevajî ev saziyên bingehîn ên ekonomiya civakî rastî îstîsmar û talaneke giran a kapîtalîzmê tên. Bi dîrok û şaristaniyê diyar dibe û bi polîtîkayê di zikhev de ye.

Bi vî awayî, min hewl da nîşan bidim ku ekonomîzm ekoleke fikrê û têgihiştinek e, bi navkirina ekonomiya kapîtalîst gelekî berevajî kiriye.

b-Kapîtalîzm ne Ekonomî, Desthilatdarî ye

Ewrûpa, Asya û heta Efrîka sê parzemînên yekbûyî ne. Yek ji tespîtên girîng ên antropolojiyê ew e ku heta dema qeşayê ya dawî di serhatiya mirovatiyê de Efrîka bi rola pêşengiyê rabûye. Cografya pêşeng paşê di vê rola xwe de li qûntara çiyayên Toros-Zagrosê bi şoreşa neolîtîkê dest guhertiye. Qûntarên van çiyan ji salên 15.000'î B.Z. heta salên 4000'î B.Z. ji bo pêvajoya paşê bi navê şaristaniyê dest pê bike, her tişt çêkir: çi maddî çi manewî her tişt amade kir. Mirov ji bo şoreşa neolîtîkê bibêje, di dîrokê de şoreşa herî mezin e, bawer dikim ku tespîteke li cih e. Avên Firat û Dîcleyê ji van çiyan û qûntarên wan ne tenê axa bi bereket birin devê Halîçê; bi keştiyên pêşî û pîşesaziya keştîvaniyê, xwe û bi tevahî nirxên xwe yên çandî birin. Bajarên Ûrûk û Erîdûyê wexta dest bi meşa şaristaniyê ya pêşî kirin, ya rastî nirxên vê rêwîtiya bi qehr sentez kiribûn. Mezinbûnê li devê çemên pîroz û heta ketina li devê okyanûsan mîna herikîna çemekî dewam dikir. Bê navber dewam dikir û her diçû mezin dibû.

Li vir hewce nake ku em behsa serhatiya cografya şaristani-yê ya xwe dispêre hêzê bikin. Lê were nivîsandin baş e. Lê em bi tenê bi awayekî sembolîk bi gotina hevokê qîma xwe bînin û bibêjin; mîna çemekî sereke û mezin diherike, ji hezaran kîlome-tir perav û erdên bi kaş bihuriye, herî dawî li peravên Amster-dam û Londonê çandeke nû li pey xwe hiştiye û ketiye Okyanûsa Atlasê. Eşkere ye ku çanda maddî û manewî ya ji tevahiya serdem û cografyayan hatiye girtin herî dawî bi pêşengiya van herdu bajaran ekonomiya kapîtalîst a modern û netewe derxistiye ser dika dîrokê. Dîsa heman herêm ji wan herêman e ku herî dereng çanda neolîtîkê girtine. Em di navbera cografya û çandê de timî têkiliyekê dibînin ku weha ye: li devera ku çanda kevin bi reh û kok e, pêkhatina çanda nû zehmet e. Çanda kevin a nû bi hêsanî qebûl nake. Li ber xwe dide û ev jî tê fêhmkirin. Li Rojhilata Na-verast çanda şaristaniya berê bi tenê herêma hundir a nîvgirava Erebistanê têra xwe dagir nekiribû. Ev valatiya cografî, cografya Îslamê ya civakî pêkanî. Ev cografya nebûya wê Îslam jî nebûya.

Ev tovê ekonomiya kapîtalîst hatiye danîn û xwe baş girtiye. Warisê dawiyê yê çanda Ûrûkê ye ku ji peravekî derbasî peravê din bûye. Barhilgirên vê mîrateyê her tim bazirgan bûn. Tê gotin, bazirgan ew kes in ku deverên kar jê tê xweş dibînin. Ez bi girîngî destnîşan dikim ku ya kulmozên hêzê nikarîbûn pêşbîniya wê bikin û bifikirin, rewşa wan a herêmê ya marjînal û avantaja wan a rêyên dirêj, hişt ku şensa wan di warê erênî de tecellî bike. Bi tevahî hebûnên kapîtalîstîk ên bajarên Îtalyayê û rêyên cografî yên nîvgirava Spanya-Portekîzê keşif kirin bi awayekî korsanwa-rî desteserkirin û bi vî awayî şensê pêşengiyê xurttir kirin. Ya dikirin, asîmîlekirina zimanê wan bi xwe bû. Li Ewrûpayê şerên mezin ên navxweyî pêşî li tehlûkeyên ji der ve bên digirtin, li hundir jî berdariya ekonomiya nû (hêza kar û maddeya xam a erzan) di dawiya sedsala 16. de ji bo hilatineke serketî û mayîn-debûna li vê cografyayê têrê dikir.

Di nava van herdu hêzan de bi tenê hin cudahiyên şiklî he-bûn. Bi hevgirtina herdu hêzan ekonomiya nû li çarnikarê cîhanê temsîl kirin. Ekonomiya nû, hişt ku dewlet jî xwe nû bike û ber bi dewleteke berdar û serketî ve biberide. Serdestiya ekonomîk bi kêra serdestiya siyasî û eskerî hat. Yekdestdariya bazirganiyê cara pêşî bi yekdestdariya dewletê re şirîkatî danîn û bi vî awayî bûn hêzeke nîv fermî. Desteserkarên şaristaniyê yên timî xwe di dehlîz û serê quncikan de vedişartin cara pêşî bûn ew giregirên rewa yên li ser wan guftûgo neyê kirin.

Gelo şêweyê civak û ekonomiya kapîtalîst mecbûriyeteke civakî û dîrokî bû? ? Ez weke bersiv dibêjim; ne mecbûriyeteke civakî-dîrokî bû. Eşkere, ez kapîtalîzmê ne weke şêweyekî ekonomiyê û ne jî weke şêweyekî civakê dibînim.

Beriya her tiştî, em hewl bidin têkiliya jêre ekonomiya kapîtalîst dibêjin, di nava yekparebûna civaka şareza de bibînin. Eko-nomiya kapîtalîst jêre ekonomiya bihevguhertinê jî tê gotin. Bi şêweyê vê ekonomiyê metabûn çêdibe. Di vê ekonomiyê de yek-destdariyek heye ku ji têkilî û reqabeta di bazarê de keysê dibîne, bi buhayan dilîze û ji cudahiya di navbera deveran de sûdê werdigire. Girîng e ku mirov vê xusûsê baş fêhm bike. Li gorî vê binavkirinê jî divê mirov baş zanibe ku ne sektorek e ku nirxê guhertinê diafirîne. Bi giştî pirr hindik bi jiyana ekonomîk re têkildar e. Lê belê ji ber pozîsyona xwe ya stratejîk hindikayiyeke diyarker e. Di destê hindik kesan de nirxekî mezin ê guhertinê yê ketiye ser hev e. Ji lewra jî bi serdestiyeke stratejîk dikare hem bi ajotina mal a bazarê û hem jî xwesteka ji bo wê bilîze. Divê neyê jibîrkirin ku ev serdestiya heta wê rojê di destê dewletan de jî nîne. Çêbûna vê serdestiyê û şêweyê bikaranîna wê balkêş e. Kêm zêde, mirov çêbûna wê fêhm dike. Lê şêwazê çêbûna wê, ji ber ku xwe dispêre timî mezinbûna sermayeyê, gelekî bi bandor e, û dikare civakê serûbinî hev bike. Eger mirov ji vê rola wê re bibêje şoreş e, ev bi civakê re îxanet e. Nexasim jî bi civaka dîrokî û demokratîk re!

Ji ber vê sedemêye ku ji bo pêşketina xelekeke şaristaniyê jî nîşane xuya nakin. Komeke mezin a spekulatorên bi bandora hêza hezar tesadufî, li herêmên marjînal û telşên şaristaniyên qedîm, di ser bazaran re û li dijî wê bi lîstikên peran û bi rêyên dûr ên bazirganiyê û ji talanên mêtingeriyê bi zêdeyî yên para xwe girtî, di ser du bajarên Ewrûpayê yên herî bê îdîa, pêşî li Ewrûpayê paşê li tevahiya dinyayê karîbûn hegemonya xwe deynin û bi dijwarî bi kar bînin. Bi tevahî lêkolîn nîşan didin ku ev koma spekulator gelekî muhafezekar e, ti fikreke xwe ya afirîner û vedîtineke xwe nîne. Karê herî baş dizane bike ew e ku bi peran, peran bi dest bixe. Di dema tinebûn û şeran de dizane ji kurtêlan bi dest bixe, li gelemperiya dinyayê ji cudahiya di navbera buhayan de her bêh-tir bi dest bixe, hînê zêde pereyan bi dest dixe û ev qadeke civakî ye ku herî zêde têde dizane tevbigere. Yek ji xisletên balkêş ên Ewrûpaya di serê sedsala 16. de ew e ku pere gihiştiye wê astê, dikare hukim li her tiştî bike. Fermandar û rêveberê rastî bûye pere. Pere li cem kê be, hêz li cem wî ye. Bêguman di vê de sedemê bingehîn ew e ku her tişt zêde bûye meta, bûye bazar û bûye bajar.

Ti hêza desthilatdariya Asyayî ya qedîm, siltan an jî împara-tor û heta ti împaratorê Romayê ti pirsgirêka wî bi berhemê me-tabûnê bi pere û bi peran rêvebirina desthilatdariyê tinebû. Hebe jî gelekî bi sînor bû. Hebe xezîneyên dinyayê ji mêj ve biribûn qesrên xwe. Sektora kapîtalîst wexta serketin li pey serketinê bi dest dixist, qralên Ewrûpayê di rewşekê de bûn, parsa deynan dikirin. Têkiliya hêza pere û desthilatdariyê êdî ketiye qonaxeke nû. Desthilatdariya siyasî cara pêşiye li ber peran çongên wê dişkên. Ev rastî jî piştrast dike ku pere hêza fermanê girtiye û ev yek nîşan dide ku çend bi hêz bûye. Napolyon wexta der barê artêşê de digot ‘Pere! Pere! Pere!’ ev rastî dianî ziman.

Di dîroka şaristaniya dinyayê de, di bingehê nûbûnê de gi-raniya bandora pere heye û ev jî di şaristaniyê de rê li ber nûbû-nê vedike. Lê di xisletên wê yên bingehîn de ti guhertineke bi kok çênabe. Jixwe şaristanî, pere, bazar, bajar, bazirganî û heta banke û senedê hînê nû nas nake! Hemû jî bi hezaran sal berê hatine vedîtin.

Mijareke min timî hewl daye bi bîr bixim. Hêzeke mîna jinê, çawa bû ku li ber destê mêr ê ti xisleta wî ya afirînerî û hilberîn nîne kete rewşeke ev çend belengaz û bû mehkûmê ber destê wî. Bêguman bersiv rola zorê ye. Piştî ku aborî jî ji destê wê girtin êdî êsîriyeke xeternak ferz dibe. Mêrekî zarok jî deyne ser serê wê, çil salî wê karibe pîrektiyeke piçûkketî jêre bike. Ewqasa ew ji kesayetiya xwe bûye deng jî jê der nayê. Jixwe pîrektiya ji zila-mê bihêz re xeternak e.

Ez bawer dikim ku em hêza pere weke sermaye li ser civakê bi vê mînakê re bidin ber hev wê ji bo hînbûnê gelekî bi kêr bê. Jixwe piştî ku pere gihişt hêza fermandanê, ya rastî êdî bûyer meseleyeke aborî nîne. Dîroknasê hoste Fernand Braudel wexta dibêje; ‘kapîtalîzm dijberê bazarê ye, ango li dijî aboriyê ye, û heta li dijî ekonomiyê ye’ rastiyeke gelekî manedar tîne ziman. Ji ber ku ekonomî bi diyardeya bazar û guhertinê daye destpêkirin, hukmê wî gelekî giranbuha ye. Min jî timî dixwest bînim ziman ku kapîtalîzm her tiştê xwe di nava ekonomiyê de dadike, dixeni-qîne, lê ya rastî ti têkiliya xwe pêre nîne û heta dijminê wê yê sondxwarî ye. EZ ÎDÎA DIKIM: KAPÎTALÎZM EKONOMÎ NÎNE, DIJMINÊ WÊ YÊ SONDXWARÎ YE. Di beşên pêş de ez ê vê mijarê bi awayekî

berfireh bigirim dest û li ser rawest im. Gelo fînans, ekonomî ye? Ma fînansa global, ekonomî ye? Qey felaketa hawîrdorê ekonomî ye? Ma bê karî pirsgirêkeke ekonomîk e? Banke, sened, kûr (course) û faîz ekonomî ne? Mîna kansêrê, ma ji bo karê hilberandina metayê ekonomî ye? Lîsteya pirsan dirêj e. Bersiveke bi tenê ji bo hemûyan heye ew jî NA ye. Formul ev e: Pere, sermaye bahane = desthilatdarî şahane! Pere-sermayeyê bi lîstikên heta dawî hîlekar ne şêweyekî nû yê aboriyê afirandine, ne jî şêweyekî civaka kapîtalîst, û heta mirov dikare behsa şêweyekî şaristaniyê yê bi navê şaristaniya kapîtalîst bike. Li naverastê lîstikek heye ku di ti dema dîrokê de nehatiye dîtin û bi vê lîstikê civak bi dest xistine. Ne bi tenê hêza aboriyê, bi tevahî hêza siyasî, eskerî, dînî, exlaqî, zanistî, felsefî, hunerî, bi tevahî çanda maddî û manewî hatiye bidestixistin. KAPÎTALÎZM DESTHILATDARÎ Û SERWERIYA HERÎ BERFIREH E. Em li çarsed salên dawî yên mirovatiyê binêrin ku jêre serdema kapîtalîzmê jî tê gotin. Di civakê de gelo devereke neketibe bin serweriyê û heta bi rehên civakê yên zîro, şaneyeke desthilatdarî li ser nehatibe danîn maye?

Mirov bifikire kapîtalîzm ekonomî nîne, fikrek e ku herî kêm bi qasî pirtûka Das Kapîtal a Marks encamên xwe hene. Ez hema berê pêşî bibêjim ku fikra ez hewl didim qala wê bikim, têkiliya wê bi reduksiyontiya desthilatdariyê nîne. Her weha ez rexneyê li xwe qebûl nakim ku kapîtalîzmê weke ekonomî bi dewletê re têkildar bikin. Ez dibêjim, ya weke têgîn kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomiya kapîtalîst tê gotin, pêkhatina klîk û hêzeke polîtîk e ku ekonomiyê kontrol dike. Ev hêz cara pêşî di sedsala 16. de li Ewrûpayê bi tesîr bûye, li Hollanda û Ingilîstanê bi navên me behskirî bûye serwerê polîtîk ê van welatan. Bikaranîna wê ya ekonomiyê nîşan nade ku ew ekonomîk e. Mirov dikare bêje, Fer-nand Braudel dîroknas-civaknasekî hêja ye ku cara pêşî haya wî ji vê rastiyê çêbûye. Lê belê nikarîbû fikra xwe sîstematîze bike. Herçiqas haya wî jê hebe ku bi tevahî fikreke Ewrûpayê ya weke amentûyê xira kiribe jî pirr zêde nikarîbû vê bîne ziman. Belkî jî di vî warî de nikarîbû fikra xwe pêşde bibe. Pirr eşkere dibêje; kapîtalîzm dijberê bazarê ye, talana yekdestdariyê ye û ji derve tê ferzkirin. Wê wextê divê mirov bipirse: ya xwe ji derve ferz dike, dijberê bazarê ye û ne ekonomî ye, çi ye? Bersiva mirov di-de vê pirsê kêm e. Hêzeke polîtîk e, dîn e, yan jî dibistaneke fikrê ye?

Li deverên fikra teorîk dikevin nav hev lêkolînkirina bûyerên pratîk dikare hînê encamên mirov jê hîn bibe bide. Em mînaka xwe li ser Venedîkê bidin û em dest pê bikin lêbikolin. Di sedsala 13. de li Venedîkê komeke mezin a bazirganan heye. Lê ev kom di heman demê de li ser rêveberiya bajêr jî serwer e. Bi hevrikên xwe re şer dike. Keştiyên wan ên şer hene. Ango Venedîkeke eskerî jî heye. Her weha palpiştiya Ronesansê jî dike. Li ser civak û ekonomiyê kontrola wê xurt e. Ev têkilî bi tevahî di zikhev de ne, û bi hêsanî mirov dikare bibêje pere weke zamqekê wan bi hev ve dike. Naxwe kîjan têgîn dikare yekparebûna van têkiliyan îfade bike? Xusûsên mirov dikare wan rave bike ev in; bi koma ku weke bazirganên mezin bi nav dike ekonomiyê di bin destê xwe de digire û beşekî mezin ê nirxê zêde vedidize. Ji bo vê jî erka polîtîk bi xwe yan jî kontrola wê di destê xwe de digire. Wexta pêdivî bi zorê dibîne hêza artêşê bi kar tîne.

Eger mirov baş dêhnê xwe bidiyê, mirov ê bibîne, yek kêm yek zêde, tevgera komple ya komê xuya dike. Di nava komê de herçend hin nav biguherin jî herî kêm li Venedîkê komeke di po-zîsyona diyarker de heye. Dubare em vê komê bi nav bikin. Yek-destdariya bazirganan e, dewlet e, artêş e, burokrasî ye. Palpiştê cemawera huner û dêrên li pêş in. Komek e ku ji dewletê wêdetir, ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dike, lê ekonomî nîne, ji dew-letê wêdetir li ser civakê hegemonyayekê ferz dike. Mirov ji vê komê re bêje desthilatdariyeke şidandî, heta wê yekser weke desthilatdariyê bi nav bike, şîroveyek e ku aliyê wê yê rastiyê xurt e. Eger koma me li tevahiya Îtalyayê bi tesîr bûbaya, me yê jêre bigota desthilatdariya neteweyî ye. Eger xwe li tevahiya beşên civakê belav bikirana, me yê jêre bigota dewleta netewe ye. Ekonomiya welat bixista bin destê xwe, me yê jêre bigota desthilatdariya ekonomîk. Vê rewşê xwe li tevahiya Ewrûpayê û ji wir jî li dinyayê belav bikira, me yê jêre bigota împaratoriya dinyayê ye.

Di çarçoveya van feraziyan de em li cografya sedsala 16. a Hollanda û Ingilîstana îro binêrin. Bûyera diyarker ew e ku timî ji aliyê qraliyetên Franse û Spanyayê ve têne tengavkirin. Ev qraliyet dixwazin xwe weke împaratorî îlan bikin Ingilîstan û Hollandayê jî weke eyalet bi ser xwe ve bikin. Lê prens û qralên van welatan dixwazin serxwebûna xwe ya siyasî biparêzin û pêşde bibin. Ji

lewra gelekî zû pêdiviya wan bi hêzê heye. Naxwe her kêlî dibe ku bêne daqurtandin. Hêza hewcedarî jî pê heye, si-yasî, eskerî, pereyî û entelektuelî ye. Fikirdar û hunermendan vedixwînin. Descartes, Spînoza, Erasmûs li wan deran in. Ser-rafên Cihûyan weke xwediyên peran diherikin wê derê. Hîmê artêşeke nû tê danîn. Ev artêşeke profesyonel e, bi disîplîn, bi perwerde û teknîka nû ye. Ji bo destek û piştgiriya civakê girîn-giyê bi azadiyê didin. Şerên siyasî yên navxweyî çareser dikin. Ya girîngtir jî li Ewrûpayê ji bo ekonomiyeke berdar hostatiyeke ekonomîk nîşan didin. Wexta mirov li van sedem û bandoran gişan bi hev re difikire, mirov dibîne Hollanda û Ingilîstan li beramberî hevrikên xwe baş xwe diparêzin. Ji vê jî wêdetir di dawiya sedsalê de keysê dibînin xwe bikin hegemon. Yên ku kêm zêde pê dizanin ku xeta sereke ya bûyeran a di pratîkê de bi vî rengî ye, wê wê qebûl bikin.

Hingê em pirsên xwe ji nû ve bikin. Em ê bi tevahî van têkilî û pêwendiyên di zikhev de çawa bi nav bikin? Em weke sîstemeke çawa bi nav bikin? Bi tevahî van bûyeran çîneke afirîner a aboriyeke nû pêk anî? Li naverastê aboriyeke berdar heye. Kê ev afirand? Bi hezaran reng pîşesaz, cotkar, karker, bazirganên piçûk, dikandar, bazar, pere û senedên çerxê bi lez dikin. Ya girîngtir, ev ekonomiya berdar nirxê zêde mezin dike. Kî para zêde distîne? Herhal yên ekonomiyê bi hêza siyasî-eskerî û pere di bin destê xwe de digirin. Ji ber ku pere nebe, firotin nabe. Ew nebe jî berdar nabe. Hêza siyasî û eskerî jî nebe wê dagirkerî bibe, hingî jî dîsa berdarî wê kêm bibe. Naxwe, tevî ku di diyarkeriyê de bandora pere û tiştên weke wî yê jê peyde bûyî hene jî ew bi tenê dikarin ekonomiyê di asta kontrolkirî de bigirin û di berdêla wê de jî ji bo ku karibin nirxê zêde yê mezin dibe desteser bikin vê kontrolê dewam dikin. Muhtemel e ku ev beş têkiliyeke xwe ya xurt bi erka siyasî û eskerî re heye. Prens û qral serê artêşê ne. hewcedariya wan jî bi pereyan heye. Ji lewra îhtimaleke mezin e ku bi kesên nirxê zêde berhev dikin yan di heman komê de ne, yan jî bi wan re di nav têkiliyên gelekî baş de ne. Di vê navberê de, têkiliyên xwe bi tevgerên fikrî û hunerî re xweş digirin. Li hesabê wan jî tê ku li Ewrûpayê weke prens û qralên girîngiyê bi azadiyê didin, bêne naskirin. Tevgerên muxalefetê yên hevrikên xwe jî destek dikin û xwe ji vê paş ve nadin. Em careke din bipirsin: em vê tevgerê bi tevahî çawa dikarin bikin têgîn? Eger em bibêjin ekonomî ye, li naverastê kesekî xweşik bi ekonomiyê re mijûl dibe tineye. Yên hene nirxê zêde desteser dikin. Ev kî ne? Ji derve xwe li ser ekonomiyê ferz dikin. Nirxê pere di nava çerxê de bi lez dikin û pê pereyên xwe zêde dikin. Weke deyn didin dewletê. Belkî jî di berdêlê de dibin hevparê dewletê.

Em dibînin ku yên em ji wan re kapîtalîzm, kapîtalîst û ekonomiya kapîtalîzmê dibêjin, ew kes in ku ekonomiyê yekser kontrol dikin, lê ya rastî bi xwe di navê de cih nagirin. Ev kes esas bi çi mijûl in? Têkiliya wan bi yekdestdariya desthilatdariyê re heye. Yekdestdariya xwe ya ekonomiyê bi yekdestdariya desthilatdari-yê re dikin yek. Şer dikin; dema li welêt di şer de bi ser bikevin di nava welêt de jî hêza wan zêde dibe. Maneya vê jî hînê pirr nirxê zêde ye. Wexta di şerê li beramberî derve de jî bi ser dikevin, maneya vê destketiyên mêtingeriyê û hegemonyayê ye. Bi vê re jî talana yekdestdariyê tê.

Eger em mîna Ingilîstan û Hollandayê li zeman û mekan belav bikin, bûyer ê hînê berçavtir bibin. Hevgirtina xwe pêşî ji bo hegemonya xwe ya Ewrûpayê bi kar tînin. Di dawiya sedsala 16. de serweriya Împaratoriya Spanyayê şikiya û li Ewrûpayê armancên ji bo împaratoriyê derbên xedar xwarin. Di dawiya sedsala 17. de monarşiya Franseyê têkçûye û daxwazên wê yên hegemonîk li ser Ewrûpayê derbeke xedar xwariye. Li hemberî Awûsturyayê bi destekdana Prûsya Elmanyayê derbeke xedar li daxwazên împaratoriyê yên binemala Habsbûrgê hatin xistin. Bi Şerên Sîh Salan re dawî li serdema şerên dînan hat, di 1649 de bi Peymana Westphaliayê di nava xetên xwe de li gorî wezna dewletên netewe hîmê sîstemê danîn. Bersiva Franseyê bi Şoreşa 1789’an da vê, di şexsê Napolyon de bi têkçûna hegemonya stratejîk bi encam bû. Di heman deman de şerên mêtingehan bi ser ketin, û bi şoreşa îndustriyê ketin sedsala 19’an. Şoreşa îndustriyê hegemonyadariya Ingilîz misoger kiriye, ji xwe re derî li împaratoriya dinyayê vekiriye. Dêwê Elman di şexsê Prûsyayê de dereng hişyar bû, piştî serketina di 1870î de li dijî Franseyê, ji bo bibe hegemonyadarê Ewrûpa û dinyayê bi du şerên cîhanê gelekî xirab têkçû û şikest xwar. Weke Ingilîstana duyemîn DYE ji du şerên cîhanê serketî derket û ji Şerê Cîhanê yê Duyemîn ve hêza hegemonîk a cîhanê ye. Împaratoriya Sovyet a Rûsyayê ku xwest rola Elmanyayê dubare bike ji

şerê hegemonyayê têkçûyî derket. Êdî Emerîkayek heye ku bi rola Împaratoriya Dinyayê radibe, ji bo pêşî li hilweşînê bigire hema bêje bi şerekî parastinê temenê xwe dirêj dike.

Berê desthilatdariyê bi xetên xwe yên sereke bi vî awayî ye. Çemê desthilatdariyê ji sîteya Ûrûkê dest pê dike diherike, bi hezaran rûbarokan tevlî xwe dike û li peravên bajarê New Yorkê yê DYE'yê êdî di nava avên okyanûsê de wenda dibe. Peravekî din a tê texmînkirin biherikê peravên okyanûsa Çînê ye, lê ev niha bi tenê feraziyeyek e. Îhtimala wê ya xwe bigihîne wir, ji îhtimala xwe negihînê qelstir e. Şensekî mezin heye ku civaka şaristaniyê ji hev de bikeve. Li gelemperiya dinyayê pirsgirêkên hawîrdorê û yên civakî yên ku gelekî mezin bûne, kirine ku civakên demokratîk bikevin dewreyê û berî her tiştî şaristaniyên xwe ava bikin. Ev yek êdî yek ji îhtimalan e. Li şûna kulta îm-paratoriyan a ji sîstemên dewletên berê mayî, yekîtiya konfede-ratîf a demokrasiyan şensê xwe zêdetir heye bi pirsgirêkên global re serî derxîne.

Em van feraziyan dikin ji bo ku em kapîtalîzmê li cihekî rast deynin. Yanî em di warê fikrî de li asoyan li gerûgeştê ne. Çemê mezin ê şaristaniyê li rawestgeha xwe ya li Hollanda û Ingilîstanê piştî ku dibe gerînek û gerdaveke kûr dewam dike. Bi lez û renge-kî nû li rêya xwe diçe. Bi gerînekê re nedomdarên tevlî çemê me-zin dibin, reng û lezeke nû didin herikîna çemê şaristaniyê. Dew-leta netewe weke versiyona nû ya ji rêûresma dewleta berê, dîsa piştî şoreşa neolîtîkê weke şoreşa herî mezin a ekonomiyê îndus-trî, du çemên bi hêz in. Ev du bandor rêûresma şaristaniyê bi lez û reng dikin.

Dîsa pirsa ez timî dikim tê pêşberî me. Kapîtalîzm li ku ye? Kapîtalîzm li ku dera dewleta netewe û îndustriyê ye? Ez van pir-san di çarçoveya ekonomiyê de dikim. Tevî ku ez timî di nava ekonomiyê de li bersiva wê digerim, tewş e, timî ez dubare dikim, ez bersivê di nava ekonomiyê de nabînim.

Dibe ku seyr xuya bike, lê li gorî min, tevî hewldanên dagirkerî û mêtingeriyê hemûyan, xwediyê rastî yê ekonomiyê jin e. Eger em bixwazin ekonomiyê ji aliyê sosyolojiyê ve bi awa-yekî manedar bigirin dest, helwesta herî rast ew e ku em weke hêza bingehîn jinê bibînin; ew zarok di zikê xwe de hildigire, piştî anîna wî/wê, heta li ser piyan bisekine bi awayekî pirr zehmet xwedî dike. Pîşesaza xwedîkirinê ya malê jin e. Bersiva min sosyolojîk e ku ji rastiyê re bi hurmet e. Ji sedî sed ez têkiliya mijarê ji aliyê biyolojîk ve li ber çavan digirim. Jixwe tevî rola wê ya di şoreşa cotkariyê de bi berhevkirina pincaran a bi mîlyonan sal û ne tenê di hundirê malê de di gelek qadên ekonomiyê de jin hînê jî çerxê digerîne. Yewnanên antîk xwediyê anora danîna hîmê zanistan in; yewnanan ji ekonomiyê re qanûna malê, qanû-nan jinê digotin. Vê yekê jî ev rastî beriya bi hezaran salan pişt-rast kiriye.

Di rêza duyemîn de kategoriya kole, serf û karkeran heye. Hêzên şaristaniyê ew weke hunerekî sereke ji bo desteserkirina berhemê zêde û nirxê zêde bi rêbazên bêrehm û dewamî di bin destê xwe de xebitandine. Di rêza sêyemîn de hinekî din ên azad, her cure pîşesaz, bazirganên piçûk, dikandar û cotkarên xwediyê erdên hindik hene. Em li van hunermend, mîmar, muhendis, bijîşk û erbabên pîşeyên din zêde bikin, kêm zêde em ê tabloyê temam bikin. Bêguman yên tevahiya dîrokê çerxa ekonomiyê gerandine, ev kom an jî çînên civakî ne. Dîsa di nava wan de ka-pîtalîst, senyor, axa û efendî tinene. Ev pirr eşkere hêzên ekono-mîk nînin, ev li ser mirov û keda wî her cure mêtingerî, dagirkerî, mêtinkarî û asîmîlasyonê ji derve û bi yekdestdarî ferz dikin. Ev hêzên dagirker, mêtinger, mêtinkar û asîmîlasyonkar in. Ne bi te-nê kapîtalîst e, yê ku xwe ji derve ferz dike û ne ekonomî ye. Bazirganên mezin, pîşesaz û weke kapîtalîst bankevan, ji bilî wan senyor, efendî, siyasetvan, esker û entelektuelên şaristanîparêz, hêzên ne ekonomîk in, xwe ji derve li ser ekonomiyê ferz dikin.

c-Daneyên Dibêjin Kapîtalîzm Ekonomî Nîne

Dane û agahiyên li ber destê me têra xwe balkêş in, ne bi tenê dibêjin kapîtalîzm ekonomî nîne, her weha ya herî xeternak dibêjin; kapîtalîzm dijberê ekonomiyê ye.

1- Krîzên ekonomîk. Koma rahib a 'pozîtîvîst-zanistkar' ku hewl dide ispat bike kapîtalîzm sîstemeke ekonomiyê ye, li pirs-girêka krîzan jî çewt serwext dibe û dike. Mirov krîzên ekonomîk tenê dikare bi awayekî rave bike. Ew jî di nasnameya dijminê sondxwarî yê ekonomiyê û dijberê wê de ye. Hinek caran tê go-tin; ji ber hilberîna zêde krîz çêdibin. Li aliyekî dinyayê mirov ê ji

birçîna bimirin, li aliyê din jî wê hilberîna zêde hebe! Dijberiya kapîtalîzmê ya ekonomiyê herî zêde di van rewşên bi zanebûn çêkirî de, ispat dibe. Sedem gelekî eşkere ye: kara yekdestdariyê. Ji ya ku hema bêje belaş hildiberîne, para ku ji hêzên kedkar re hiştî, dema têra kirînê nake, xwedêgiravî pêsîrtengî çêdibe. Ya rastî, çêdikin. Di vê rewşê de kîjan rahibê sexte, ya rastî kîjan qaşo ekonomîst di hewarê de tê? Keynes! Çi dibêje? Dewlet bila lêçûnan zêde bike. Çawa? Hêza kedkaran a kirînê zêde bike! Krêtiya lîstikê bi tevahî çawa derdikeve holê? Ji aliyekî ve tu yê bi destê xwe bêrîka wî vala bikî, ji aliyê din ve jî dîsa bi destê xwe bêrîka wî ya din tijî bikî! Eşkere, em bi têkiliyeke polîtîk re rûbirû ne. Ji bo çalakiya hêzên demokratîk li hemberî şaristaniyê were şikandin pêşî birçî dihêlin. Piştre kengî lava dikin, zikê wan têr dikin. Em bi taktîkên berê yên şer re rûbirû ne: eger tu dixwazî gelekî, bajarekî teslîm bigirî, divê pêşî tu dor lê bigirî, tu yê birçî bihêlî! Paşê di berdêla teslîmgirtinê de tu yê zikê wî têr bikî!

Ez bi sedan mînakî dikarim rûyê sexte yê teoriya krîzê ya kapîtalîzmê ispat bikim. Eger em pêsîrtengiya navdar a 1930î analîz bikin, em ê mentiq bi tevahî ji hev derxin. Di vê demê de çi diqewime? Yekîtiya Sovyetê ya hegemonya Ingilîstanê qebûl na-ke bi awayekî mayînde û serketî dibe rejîmek û hem jî bi gefxwa-rina li dinya ji xwe re kapîtalîst digot. Di nava Ewrûpayê de bi şertên giran peymana teslîmiyetê li ser Elmanan û yên pêre, tê ferzkirin. Lê ew bi çepgir û rastgirên xwe li ber xwe didin. Çîn bi pêşengiya Mao serhildaneke mezin a gundiyan bi rêve dibe. Di serî de Anatolya, li dijî hegemonyadariya Ingilîz welatên mê-tingeh û nîv-mêtingeh li gelemperiya dinyayê bi têkoşînên riz-gariya neteweyî serî radikin. Bersiva hegemonyadariya dinyayê ya Ingilîz da van, di 1929-30'î de pêsîrtengiyeke bi zanebûn bû. Li aliyekî mal weke lod û gidîşan ketine ser hev, li aliyê din jî kedkar û gel ji birçîna dimirin. Dermanê Keynes ê Ingilîz her tiştî eşkere dike: bi qasî li ser piyan bimînin wê kurtêlan bidin gelan û kedka-rên dinyayê. Xwedêgiravî ev polîtîkayên dewleta civakî ye. Ev 'polîtîkayên dewleta civakî ya kapîtalîst' encamên wê çi bûn? Civaka demokratîk a dinyayê ya bi Serhildana Sovyetê ya Cotme-hê destpê kir, li hemberî hêza nû ya hegemon a şaristaniyê gav bi gav paşve hat şikandin, berevajîkirin, asîmîlekirin; di sala 1990î de sîstema Sovyetê bi polîtîkayên berê hatibûn destpêkirin ji hundir ve hat hilweşandin û bi awayekî fermî jiholêrabûna wê hat îlankirin. Di salên 1930'î de polîtîkayên Stalîn ên antî-demok-ratîk ango dîktatoriya wî: Çima? Ji bo ku bandora pêsîrtengiya 1929-30'î bidin aliyekî bû. Baş e, kî dan aliyekî an jî têkçû? Stalîn û klîka wî û ekonomiya Sovyetê. Dewletên rizgariya neteweyî ji naveroka xwe ya civakî ango civak û şoreşa demokratîk hatin kirin û întegreyî sîstema kapîtalîst a hegemonîk hatin kirin. Ev rewşên pêsîrtengiyê bi tevahî ji bo armanca sereke ne. Bi po-lîtîkayên dewletan ên bi zanebûn hebûna sîstema hegemonîk de-wam kiriye û bi vî awayî xwe gihandine armanca xwe, herî kêm qonaxeke nazik li dawiyê hatiye hiştin.

2- Em krîzên tinebûn û xelayê jî dikarin di heman kategoriyê de bigirin dest û li ser rawestin. Bi zanebûn mal nayê hilbe-randin an jî li hemberî afat û nexweşiyan ji neçariya mirovan hêviyê dikin. Bi teknîk û asta îro mirovatî gihiştiyê nabe ku ne-xweşî û birçîbûnên girseyî bibin. Wexta ku armanc dewamkirina hebûna sîstema hegemonîk be, serî li van krîzên li hevçêkirî didin, nexweşî û afat weke sîleheke gefxwarinê têne bi kar anîn. Em careke din cîhazê bi navê 'civak û ekonomiya kapîtalîst', tê-kiliya wî bi awayekî fermî bi hêzên şareza yên hegemonîk re pirr zelal şîrove dikin. Heman rêbaz e: birçî bihêle, rewşa wî ya ne-xweş û felaketê bi kar bîne! Bi vê jî wê karibe nîşan bide melekê xelaskar e, û heta xweda ye. Bila evd û bendên te têra xwe mala-vahiya te bikin!

3- Divê mirov baş fêhm bike ku kapîtalzîm ne bi tenê dijberê ekonomiyê ye, di heman demê de dijberê civakê ye jî. Ji mêj ve Rosa Luxemburg hewl dabû bi awayekî teorîk ispat bike ku nabe civak bi tevahî bibe kapîtalîst û ev yek îmkana xwe nîne. Bi ya min hewcedarî bi teoriyên hûrûkûr nîne. Eger her kes, her civak, weke karker û kapîtalîst dabeş bibe, bi armanca karê tu nikarî mal hilberînî! Ez mînakeke hêsan û besît bidim: fabriyeke sed karker lê dixebitin bifikirin. Bila karibin sed maşînî çêkin. Bila civak bi yek zêde ji sedî 1 + 100 pêk bê. (Ji ber ku civak ji ka-pîtalîst û karkeran pêk tê. Civaka saf kapîtalîst jêre dibêjin jî ev e. Jixwe ev şaşiya beşekî mezin a Marksîstan e.) Em sed maşînî ji destê xwe derxin ji bo em karê bikin. Sed karkerî bi heqdestê xwe maşîn kirîn. Ji patron re çi ma? '0' (sifir). Bi vê analîza min a sîstemê, 'civaka demokratîk a dijberê şaristaniyê' ya nabe ka-pîtalîst, divê her tim hebe ku civaka şaristaniyê jî karibe dewam bike. Weke hêza

hegemon a nû ‘şaristaniya kapîtalîst’ jî weke yên din bi dijbertiya civaka demokratîk, di dema çalakiyan de bi awa-yekî çavsorane bi dijminatiya civaka demokratîk dikare hebe: yan bi şeran an jî bi aştiyê. Mîna di tevahiya dîroka şaristaniyê de, di dîroka şaristaniya kapîtalîst de jî bi qasî ku neyêne jimartin gelek bûyer û şer hene ku vê vegotinê piştrast bikin.

4- Bêkarî. Kapîtalîzm weke sîstem ji bo ji nirxê zêde rêjeya kara digire mezin bike timî neçar e artêşeke yedek a bêkaran di destê xwe de bigire. Eger tinebe jî neçar çêdike. Bêkarî pêvajoyek e ku bi zanebûn tê çêkirin. Heywan û nebatên ji rêzê jî bi kêr tên, çawa dibe ku hebûneke mîna mirov bêkêr were hiştin û bêkêr were kirin? Mînak morî bêkar dibe? Eger morî jî bêkar nabe, gelo hebûneke mîna mirov pêşketî çawa bêkar dibe? Di gerdûnê de ji têgîna bêkariyê re cih tineye. Lê weke berhemeke ji rê derketî ya mejiyê analîtîk, fena çalakiyeke herî hov a jiyana civakî, bêkariye-ke lihevçêkirî tê afirandin û di rojevê de aktîv tê hiştin. Ti bûyer bi qasî ‘bêkariyê’ nikare rûyê dijmintiya dijwar a sîstema kapîta-lîst li hemberî jiyana ekonomîk derxe holê. Di rejima firewnan de ku em gelekî rexne dikin, cih ji têgîna ‘koleyê bêkar’ re nîne. Ça-wa ku firewnê bêkar nabe, kes li koleyê bêkar jî nafikire. Koleyek her tim nirxekî xwe û karekî xwe hebûye. Bi tenê di kapîtalîzmê de bêkarî, ango dijmintiyeke yeman a ekonomiyê heye.

5- Kapîtalîzm dijminê teknîka ekonomiyê ye. Bi asta teknîk û zanista heyî, çi civakeke em jêre bibêjin ‘civaka bextewer’ çi jî em jêre bibêjin ‘civaka li bihuştê’, çi civak dibe bila bibe, hem sîstema siyasî weke şêweyê civaka demokratîk dikare hebûna xwe dewam bike, hem jî weke ekonomî dikare pirsgirêkên xwe çareser bike. Ji bo ev asta zanist û teknîkê optîmûm (şêweyê herî berdar) bersivê bide pêdiviyên mirov ‘qanûna karê’ ya sîstema kapîtalîst rê nadiyê û dibe asteng. Eger qanûna karê nebe, asta teknîk û zanista heyî, di wê kapasîteyê de bi ekonomiyeke li gorî pêdiviyên xwarinê yên mirov were birêkûpêkkirin, her çare-seriyê wê bi hêsanî bibîne. Berevajî destûr nayê dayîn ev kapasî-te were bi kar anîn; timî krîz, bêkarî û bi werimandinên civakî afirandin û dixwazin şaristaniya kapîtalîst bi vî awayî dewam bi-kin. Di vê çarçoveyê de em dikarin bibêjin; kapîtalîzm ne tenê dijminê ekonomiyê ye, bi teknîk û zanista ku di asta optîmal de dikare ekonomiyê rêve bibe jî dijmintiyê dike.

6- Kapîtalîzm dijminê yek ji prensîba bingehîn a ekonomiyê exlaq û nirxên manewî ye. Mirov bi tenê dikare bi pîvanên exlaqî pêdiviyên xwe yên ekonomîk bi rêkûpêk bike. Naxwe dikarin mîna moriyan zêde bibin, wê wextê deh dinyayê din jî têra wan nakin. Eger exlaq nebe, dikare bibe ‘civaka şêran’ û wê li dawiyê heywan û dewarên bêne xwarin nemînin. Hingê ji şêr re jî dinya wê nemîne. Eger kapîtalîzm neyê bi sînorkirin û rawestandin, yan wê civakê bike ‘civaka moriyan’ (mîna rewşa Çîn û Japon-yayê) bîne ber hilweşînê, yan jî wê bixe rewşa ‘civaka şêran (mî-nak civaka DYE). Eger her civak bibe mîna civaka DYE, Çîn û Ja-ponyayê, eşkere ye ku wê şensê dewamkirina civaka mirov kêm bibe. Ya esasî, li vir kapîtalîzmê pîvana exlaqê kiriye qurbanê qaşo ‘ekonomiya kapîtalîst’. Wextekî zarok jî, bi sedem zêde ne keçik jî dikirin qurban. Eger hebe, bi tenê bi exlaqekî bi vî rengî, mirov dikare insên bike qurban û civakê dewam bike. Eger em li tevahiya şerên mohra kapîtalîst li ser wan, weke ‘merasîmên dînî yên qurbankirina mirovan’ binêrin, em ê hingê fêhm bikin ku em bi ‘pîvaneke ekonomiya kapîtalîst’ yan jî bêexlaqiyeke çawa re rûbirû ne. Ev bêexlaqî şaneyên sosyal ên hundirê civakê bi tenê hilnaweşîne, gefê li tevahiya jiyana zindiyan dixwe. Ma ji vê mezintir bêexlaqî û dijmintiya zindiyan dibe?

7- Kapîtalîzm dijminê jinê ye ku jin hêza sereke û afirînera ekonomiyê ye. Me di tevahiya analîza xwe de hewl da ku ispat bikin; cihê jinê di jiyana civakî û nirxê ekonomîk de li asta bilind û yekemîn e. Çawa di tevahiya dîroka şaristaniyê de jî wisa bû, di qonaxa şaristaniya kapîtalîst de rastiya, ‘jina ji ekonomiyê hatî kirin‘ dema herî bê rehm dibîne. Ev yek veguheriye nakokiya civakî ya herî kûr û balkêş. Pirraniya jinan bê kar hatine hiştin. Tevî ku karên malê, karên herî zehmet in, pênc quriş nirxê karê malê tineye. Dîsa zarokanîn û mezinkirin karên herî zehmet in, ne tenê qîmeta xwe nînin, her wisa weke bela têne dîtin. Hem erzan e, bêkar e, makîne ye zarokan tîne û bi hezar zehmetiyî wan mezin dike, hem jî heqdest nagire û bi ser de jî gunehkar e! Di tevahiya dîroka şaristaniyê de jin li zemînê herî jêr hatiye bicihkirin. Lê ti sîstemê bi qasî civaka kapîtalîzmê nikarîbû bi awayekî sîstematîk hêza îstîsmarê pêşde bibe. Vê carê jin ne bi tenê di zemînê jêr de li tevahiya qatan objeya newekhevî, neazadî û nedemokrasiyê ye! Ya hînê xeternak ew e ku bi

awayekî bi ti dema dîrokê re qiyasa wê nebe, bi dijwarî û şîddeteke nedîtî desthilatdariya civaka cinsiyetparêz, heta bi organên mahrem ên mirov daxistiye, zêde kiriye, jin kiriye îndustriyeke seksê, êşkence li tevahiya tebeqeyên civakê belav kiriye û 'civaka ser-wer a mêr' di dema şaristaniya kapîtalîst de mezin kiriye, mîna ku ji 'ekonomostanê' ji kirdara afirîner a ekonomiyê tolê hilîne, dijmintiya xwe ya jin û ekonomiyê li her dever û mekanî ispat dike!

8- Kapîtalîzm li asta herî jor di qonaxa dawî ya globalbûna ekonomiyê de bi lîstikên pere-kaxizan ên mîna 'borsa, sened û faîzê' yên xistine piyaseyê, dijmintiya xwe û bêeleqitiya xwe ya bi ekonomiya rastî re, fena ku di çavê tevahiya civakê re rake, piştrast dike. Di ti dema dîrokê de ekonomî ev çend bi lîstikên kaxizan veneguherîbû sîstemeke feraziyeyê. Ekonomî weke şaneya herî nazik a civakê hatiye qebûlkirin û timî pîroz hatiye pejirandin. Jixwe peyva pîroz-qûtsî heta dema civaka Sumeran diçe û têkiliya xwe bi gotina 'qût' re heye. Pirsgirêka qût weke pirsgirêkeke pêştirîn hatiye dîtin û her hewl dane wê çareser bikin. Di tevahiya dînan de tefsîreke ekonomîk heye ku mirovan ewle bikin. Cejn û roşan weke demên bi bereket an jî derketina ji krîzan têne bîranîn. Weke K. Marks jî bi awayekî mafdar gotiye, ekonomî ew çend girîng e ku giş xisletên bandorê li tevahiya qadên civakê bike, îfade dike. Lê dikin ku wê ji qada mejiyê ana-lîtîk û hisî derxînin, bi lîstikên pere-kaxizan ve girê didin, dikin qadeke ji jiyana rastî qut û dihêlin ber destê mejiyê analîtîk-spekulatîf ê bêberpirsiyarî û ev yek xisleta rastî ya kapîtalîzmê nîşan dide. Bêyî kedê bide, bi lîstina buhayên sened, faîz û nirxên peran, di nava saetan de li qada global bi mîlyaran dolar (pereyê global) dest diguherîne. Mirov nikare sîstemeke ev çend li dijî ekonomiyê tesewir bike, ango transfera peran bi vî rengî dijberiya ekonomiyê ye. Di demekê de ku nîviyê mirovatiyê li sînorê xizanî û birçîbûnê ye, ev têne kirin. Ji vê qonaxa dawî ya kapîtalîzmê re serdema fînansê jî tê gotin. Wexta mirov vî rûyê wê jî dibîne, mirov dikare bi hêsanî bibêje ku çiqas sîstemeke bê-kêr e, hewce nake, li derveyî ekonomiyê ye û dijminane ye. Jixwe ev jî têra xwe tê dîtin.

9- Kapîtalîzmê dest avêtiye du qadên bingehîn ên ekono-miyê qadên hilberandin û serfkarî, bi vî awayî pêdiviyên rastî yên civakan mîna xwarin, lixwekirin, cihûwar û gerê bi polîtîka-yên hîç eleqeya xwe nîne tenê ji bo kara xwe maksîmîze bike dimeşîne û weke me berê gotî bi krîzên lihevçêkirî yên hilbe-randin û serfkariyê rastiya van herdu qadan ji binî ve xira dike. Keda mirovatiyê li hin qadan tê dayîn ku ti têkiliya xwe bi hilbe-randin û serfkariyê re tineye yan jî weke hewcedarî lezgîn û pêş-tir nînin. Berevajî, gelek ji van ji mirovatiyê re bi tehlûke ne. Eger mirov ji van çend mînakan bide, em ê pêşî behsa sîlehên nukleerî bikin ku gihiştine asteke gelekî bi tehlûke, razandina sermayê ya çavkaniyên enerjiyên karbonê derdixînin ku ji ber kara zêde hawîrdorê dibin felaketê, cotkariya genetîka wê hatiye guhertin, teknolojiya fezayê, razandina sermayê ji bo çûnûhatina deryayî, bejahî û hewayî tevî ku gelekî buha ne, herweha rê li ber qirêj-bûnê vedikin, ji ber dînîtiya modeyê sermaye tê razandin û ji he-man malî bi sedan versiyonên wî bê hed û hesab têne hilberan-din, mirov wisa dikare gelek mînakan bide. Li aliyekî, li qadên bêkêr û dînîtî ne, komên mezin ên alavan ji ber tinebûna pereyan nayên kirîn û di cihê xwe de dirizin, li aliyê din, komên mirovan ên nikarin bikirin ji birçîbûn û nexweşiyê dişkên. Artêşên bêkar-tiyê! Şêweyê ekonomîk ê jêre dibêjin kapîtalîzm, xirabî û dijmi-natiya ti şer û felaketa xwezayî di dîrokê nekirî, bi civakên miro-an kir. Hem jî dema ev kir pê li rehên ekonomiyê yên can didin wê kir, ew tengav kirin, qetandin û rehên li hevçêkirî pêve kirin.

d- Kapîtalîzma Bazirgan a Yekdestdar

Qada herî kevin a sermayê bazirganî ye. Di dîrokê de li dora sîteya Ûrûkê di dema 4000-3000 B.Z. de mirov dikare behsa ser-demeke bazirganiyê bike. Em dizanin ku Asûriyan ji Anatolyayê heta bi Hindistanê koloniyên bazirganiyê ava kirine. Fenîkeyî qewmê pêşî ye ku karîbû koloniyên bazirganiyê yên pêşî li her devera Deryaspî ava bike. Di dema împratoriya Persan de ji aliyê bazirganiyê ve berfirehbûn û ewlekarî di çarçoveya globalbûna herî berfireh de ye. Di şaristaniya Greko-Romen de bazirganiyê bi tevahî bandora xwe dewam kiriye. Bêyî bazirganiyê li ser piyan mayîna bajarên mezin zehmet e. Bajarê mezin tê maneya bazirganiya mezin. Şaristaniya Îslamê ya li Rojhilata Naverast hê-zeke mezin a global e, li ser rêya ber bi bazirganiya Rojava ve di-çe qonaxa dawî ya herî mezin e. Tevahiya rêûresmên ji bo bazir-ganiyê hewce ne, mîna ku temam bûne. Hêmanên mîna pere, krê-dî, banke, sened, bazar û çûnûhatinê, di şaristaniya Îslamê de we-ke

argumanên kevin û nû, bûne sektoreke herî zêde giraniya wan heye. Bajarên bazirganiyê yên Îtalyayê ya esas rêûresma bazir-ganiya Îslam û Bîzansê wergirtine.

Di sedsala 13. de serdestiya di bazirganiyê de bi destê Îtalyayê derbasî parzemîna Ewrûpayê bû. Bajarên bazirganiyê yên Îtal-yayê di salên navbera sedsala 13. û 16. de serdestiya xwe ya di bazirganiyê de dewam kirin. Ji sedsala 16. û pêve serdestî ket destê bajarên yekdestdar ên Hollanda û Ingilîstanê. Serketina ba-zirganiya kapîtalîzmê bi giranî ji vê sedsalê pêve bi destê payte-xtên van welatan London û Amsterdamê pêk hatiye. Di ser Atlan-tîkê û Pozê Hêviyê re (Cape of Good Hope) keşfa Emerîkayê û Ba-şûr-rojhilatê Asyayê û tevlîbûna wan a nava rêyên bazirganiyê, yek ji şoreşên herî mezin ên bazirganiyê ye. Bi van rêyên nû re rêyên bazirganiyê yên Rojhilata Naverast ên weke rêûresmekê ji Rojhilat heta Rojava û ji Bakur heta Başûr dirêj dibûn û ser-destiya wê li ser hebû, ji sedsala 16. û pêve derb xwar û qîmeta wê ya berê nema. Şaristaniya Rojhilata Naverast ji sedsala 16'an ve her tim bi paş ket û têkiliya vê ji nêz ve bi van rêyên nû re heye. Bi şoreşa îndustriyê re derba herî stratejîk xwar û heta roja me ya îro careke din hêz û taqeta wê nebû bi ser xwe ve bê.

Daneheva pêşî ya sermaya herî mezin a Ewrûpayê di sedsalên 15. û 18. de bi roleke sereke radibe. Ji sedsala 10. pêve pîşe-kariya bajêr mezin bû û hegemonya xwe ya pêşî li ser cotkariyê çêkir. Tevgera pîşesaziyê cara pêşî bi awayekî ciddî weke ma-nîfakturê bû yekdestdar û belav bû, têkiliya vê mezinbûna wê ya hecmî ji nêz ve têkiliya xwe bi hegemonyadariya yekdestdar a bazirganiyê re heye. Di dema xwe de şîrketên herî mezin ên ba-zirganiyê yên Hollanda û Ingilîstanê Kûmpanyayên Rojhilat û Rojavayê Hindê pozîsyona xwe ya pêşeng demeke dirêj dewam ki-rin. Amûrên bi tesîr ên sermayê weke banke, sened, krêdî, kaxiz, pere, muhasebe û fûarvanî di vê demê de bi aweyekî xurt bi sazî dibin.

Di vê demê de em careke din dibînin ku di nava yekdestdariyên bazirganiya taybet û yekdestdariya dewletê de yekîtiyeke ba di ber re naçe heye. Ya rastî, mumkin nîne mirov bêyî dewletê behsa yekdestdarî, nexasim jî bi serê xwe behsa yekdestdariya bazirganiyê bike. Ji serdema destpêkê ya bazirganiyê heta serdema bazirganiya Ewrûpayê, yekdestdariya dewletê her tim pêşeng bû. Ji bilî dewletê lîberalîzm dereweke mezin e. Maneya bin-gehîn a lîberalîzmê ew e ku dewletê bi temamî bixe xizmeta yekdestdariya ekonomîk û bi vî awayî dewleta siyasî bike dewleta ekonomîk. Lîberalîzma bêdewlet mîna baxçeyê bêxwedî ye. Di vê demê de giraniya bazirganiyê li ser dewletê, bi gotineke hînê rasttir; têkiliyên wê bi yekdestdariya bazirganiyê re bi roleke sereke radibin.

Ji ber vê sedemê, ji vê dema navbera sedsalên 15. û 18. re dema merkantîlîst tê gotin. Ya rastî, dewlet bi saya bazirganiyê bi ser xwe ve tê, û sedema vê jî ew e ku pê budçeya xwe zêde dike. Mirov dikare ji vê re milletgiriya bazirganiyê jî bibêje. Ji ya digire zêdetir difiroşe, û bi vê rêyê dibe dewleta herî serdest. Dewleta neteweyî weke dema mezinbûna monarşiyê jî tê zanîn. Di warê civakî de arîstokrasî dest diavêje bazirganiyê û arîstokratbûyîna bazirgan bi vê re di zikhev de çêdibe, bûrjûwazî weke çîna mo-dern a nû di vê serdemê de dibe xwediyê rêûresmekê. Em ji îdeo-lojiya bûrjûwayê bigirin heta şêwazê jiyana wê, ji têgihiştina wê ya modeyê heta mîmariya bajêr, di gelek waran de reformên bi kok têne kirin.

Reformasyon û Rohnîbûn di vê serdemê de bûne. Lê mirov dema Reformasyon û Rohnîbûnê weke tevgerên bûrjûwaziyê bifikire, mirov ê gelekî bixape. Reformasyon di cewherê xwe de neteweyîkirina dîn e; ango şaxberdana neteweyî ye. Têkiliyeke wê ya xwe disipêre sedeman bi bûrjûwaziyê re nîne. Armanca wê ew e ku dogmayên di fikra dînî de yên dema xwe temam kirî, di nava şertên nû yên demê de nû bike. Tevgerek e ku dîn li gorî demê bi rêkûpêk dike. Ew jî parçeyekî şoreşa fikrê ye. Rohnîbûn şoreşeke fikrê ya berfirehtir e. Paradîgmayên fikrê yên berê bi giranî li dawiyê têne hiştin û paradîgmayên nû mohra xwe li demê dixin. Şêwazên fikrê ji her alî ve bi nû ve dibin. Du qadên girîng, bi şoreşa zanist û felsefeyê ve têkildar in. Rasthatina li ser-dema bazirganiyê xweber e, lê ji ber karekterê çînî yê bûr-jûwaziyê mirov dibîne xwedî lê derdikeve û dike malê xwe. Her-du qadan jî ji xwe re dike sermaya entelektuel. Girîngiyeke mezin a vê tevgera wê heye. Di berdêlê de navnîşaneke çînî ya rewa bi dest dixe. Karektera yekdestdaran a kurtêlxur piştguh hatiye ki-rin, di vê de herî kêm bi qasî arîstokrasî û mutleqiyetê rola fikir-darên Rohnîbûnê

jî heye. Ji ber ku bûrjûwazî çîneke nû ye pêk tê, zêde li ser encamên wê rê li ber veke nefikirîne. Ji lewra jî bi te-vahî kêmasî û neyênî kirine malê çînên berê. Karektera çîna na-vîn mohra xwe li serdemê dixe û di vê de bûrjûwazî bi rola sere-ke radibe.

Bûrjûwazî, ji aliyê îdeolojîk ve destekê dide milletgiriyê û vê jî ji bo li ser bazara neteweyî bibe yekdestdar dike. Ji bo reqîbên xwe tesfiye bike milletgirî bi roleke bi tesîr rabûye. Ji bo xwe-diyên sermayê yên ji milliyet û neteweyên din li derve bihêle; bû-ye hîmê her cure dijminatiya nijadperestî, neteweyî û dînî. Mil-letgiriyên beramberî hevdu sor kirine. Li gelemperiya dinyayê li dijî Cihûtiyê hisên nefretê bi vê sedemê zêde bûne. Cihû êdî di rewşeke welê de ne; li pêşiya xirabî û armancên neteweyî êdî astengeke ciddî ne. Cihûyan li dijî vê bi şêweyekî parastina nav-neteweyî û xurtkirina dostaniyê, ji bo dijminên xwe tesfiye bikin rêxistiniya masontiyê çêkirin. Herçend koka vê rêxistiniyê bigihîje serdema navîn jî rola wê ya esasî di vê demê de girîng bûye. Di nava gelek tevgerên serhildêr de para wê çêbûye. Mil-letgiriya Cihûtiyê rê li Siyonîzmê vekiriye.

Têkiliya bazirganî û kolonyalîzmê mirov dikare bi serdema derketinê bi hev re deyne û pêşketina wê ya piştre wexta mirov li ber çav digire, diviyabû di dema merkantîlîzmê de bi şêweyê çipkirinê pêşbiketa. Kolonyalîzma vê demê weke mêtingeriyê derdikeve pêşiya me. Du parzemînên di dîrokê de hîç kolonî nas nekirine, Emerîka, Awûsturalya û bi hezaran girav di vê demê de mêtingeriyê nas dikin. Bi tevahî parzemînên berê yên dinyayê, di serî de Efrîka û Asya, ji bo ku her yekê ji wan veguherînin parzemînên mêtinkariyê hema bêje ji nû ve keşif kirin. Bi vê ar-mancê, xebatên mîna oryantalîzm (zanista şerqiyatê) û antro-polojiyê (zanista mirov) dest pê kirin. Mirov dikare vê weke mînakeke baş ji bo têkiliyên di navbera civaka nû û zanistê de bihesibîne. Teoriyên der barê nijada jor de derfetên pêşketinê di vê demê de bi dest xistine. Xwestine Darwînîzmê li ser civakê bi-ceribînin. Xebatên dîrok û cografyayê bi paradîgmaya nû bi dest xistine û ev yek jî di çarçoveya heman armancan de hatiye kirin. Ev xebatên keşfê mîna dinyayê li kapîtalîzmê vekin hatine kirin.

Kolonîtî yan jî mêtingertiya encamên wê yê hînê sîstematîk hene, ya esas polîtîkayên belavbûnê yê yekdestdarên bazirganiyê ne. Ango şêweyên hînê modern ên talanê ne. Kapîtalîzma bazir-ganiyê ya Ewrûpayê bi giranî li ser hîmê talana mêtinkariyê pêk hatiye. Wexta ku zîv û zêrên Emerîkayê dihatin talankirin, ber-hemên tevnê yên erzan bi buhayên nehatiye dîtin bûne amûrên girîng ên vê talanê. Ne bi tenê pêkhatina buhayên bê tewazun, -bazirganiyê gelek demên, buha yekalî hatiye destnîşankirin jî dî-tine. Kolonîtî ji aliyê yekdestdarên bazirganiyê ve di empoze-kirina buhayan de û di bedestxistina kareke zêde de bi rola sereke rabûye. Jixwe di hîmê kara bazirganan de ev rastî hene: yan newekheviyên buha yên di navbera bazaran de bi kar tînin yan jî bi rêbazên cûrbicûr ên mîna hilanîn û kêmkirina mal, bi xwe vê newekheviya buha çêdikin.

Fernand Braudel dibêje, di pêkhatina kapîtalîzmê de roleke diyarker a tevgerên spekulatîf ên bazirganiya mezin heye. Diyar dike ku li bazarê ti rola bihevguhertina ji rêzê nîne û ev xebatên ekonomîk ên normal in. Ekonomiyê bi pêşketina bihevguhertinê dide destpêkirin. Hilberandina malê bi armanca bikaranînê, ekonomî nayê hesibandin. Kengî tê ber pêvajoya bihevguhertinê êdî ekonomiyê dest pê kiriye. Li vê qadê kara bê kirin tineye. Di bihevguhertinê de mirov dikare behsa kara aliyan bike. Li vir spekulasyon tineye. Ya rastî, spekulasyon li qadên mezin ên ba-zirganiyê ne. Jixwe weke mala kapîtalîzmê tê binavkirin. Cudahi-ya di nava buhayan de bi lîstina bi buhayan tê çêkirin. Ji lewra ekonomî nayê hesibandin û weke 'tiştekî' ji derve hatibe ferz-kirin, pirr eşkere deşîfrekirina wê tê xwestin. Ji vir û pêve jî pirr zêde nayê binavkirin û ev jî weke kêmasiyeke mezin bi mirov re pirsan çêdike.

Haya F. Braudel ji cudahiya di navbera dewlet û desthi-latdariyê de heye. Bi qasî Marks nebe jî ango fonksiyona dewlet û desthilatdariyê bê qîmet nîşan nede jî nikare diyar bike ku çiqasî bi tesîr e. Di Marksîzmê de wexta dewlet weke ekonomiya zêde û mezin tê binavkirin, carnan zêdetir nêzî rastiyê ye. Lê ev dest-nîşankirineke giştî ya neberçav e. Ya rastî dewlet û desthilatdarî 'ekonomiya neekonomî ne.' Ango ekonomiyê weke qadeke lê ber-hemê zêde û nirx têne vedizîn dibîne û li vê qadê yekdestdariya xwe datîne. Di çarçoveya vê maneyê de qada di ser ekonomiyê re ye. Gelekî têkildar e. Bi tevahî mekanîzmayên wê ji bo bi rêbazên cûr bi cûr bi destxistina berhemê zêde û nirxan e. Cotkarî, ba-zirganî û pîşesazî di serê wan qadan de tên ku yekdestdariya xwe lê datîne. Di

serê rêbazan de jî bacgirtin tê. Mînak bacên ne yek-ser têne girtin weke yekdestdariya bazirganiyê têkiliya dewletê ya dikeve nava tevgerê ye. Di vir de dewlet bi temamî bazirganek e. Li vir ji gotina ekonomiya gelekî zêde û mezin wêdetir, yekser bazirganek e. Para van bacan weke tê zanîn ew par e ku ji nîvê hatina wê dibihure.

Dewlet her weha gundikên cotkarî û heywan xwedîkirinê, bazarên cotkaran û buhayên berhemên wan destnîşan dike, ji lewra dewlet bi temamî yekdestdariyeke ekonomîk e. Di lîteratura ekonomiya Ewrûpayê de têkiliya ekonomiyê ya dewlet û desthilatdariyê timî şîlo tê hiştin. Hem sosyalîst hem jî lîberal tevî ku bi deh hezaran cild pirtûk nivîsîne jî hînê di wê rewşê de nînin ku vê qadê rohnî bikin. Marks dest neavêt vê qadê yan jî temenê wî têrê nekir ji bo li ser vê qadê raweste, lê destneavêtina wî ya vê qadê kêmasiyeke mezin e. Di vê alozî û tevlîheviyê de para vê kêmasiyê mezin e.

Em divê li xwe mikur bên ku di xwegihandina serketinê ya serdema bazirganiyê ya navbera sedsala 15. û 18. de rola bingehîn a mekanîzmayên li derveyî ekonomiyê bû. Baş e, wê wextê ekonomî nîne, çi ye? Bi giştî ji bilî desthilatdariyê, bi tay-betî jî dewlet weke îfadeya wê ya huqûqî, bêîmkan nebe jî zeh-met e ku hêzek vê qadê li gorî dilê xwe bi kar bîne. Belkî jî mirov dikare behsa klîkên hêzê yên yekdestdar ên cûrbicûr bike. Lê di encamê de ev hêz jî neçar in bi desthilatdariyê yan jî bi dewletê re ya îfadeya berçav a desthilatdariyê ye, têkildar bin. Carinan mirov dikarin ji vê qadê re bibêjin qadeke pereyî ye. Pere êdî ji amûrekî bihevguhertinê yê nirxê derketiye, ya rastî, herî kêm bi qasî şûr dikare bi rola hêzê rabe. Napolyon bê sedem di warê artêşê de negotiye ‘pere, pere, pere’. Lê ev kîjan pere ye? Ev, ew pereyê ku bûye amûrê bihevguhertina nirxê nîne; ev ew pere ye ku ekonomî nîne. Ev pereyê bazirganiya mezin e, pereyê amûrê spekulasyonê ye. Pere di van qadan de bi temamî fermandar e, rêveber e. Bûrjûwazî ji ber ku li vê nuqteyê baş serwext bûye ro-leke girîng dide pere. Ji bo pere bibe fermandarê dewamî yê hêza civakê, kirine ku civak bi kêra selexanevan hatibe parçeparçe-kirin. Civak û heta dewlet xistine halekî ku bê pereyan nikarin bijîn, nikarin dewam bikin.

Anîna civak û dewletê ya vê qonaxê belkî jî şoreşa rastî ya bûrjûwaziyê ye. Dewlet û civaka hewceyî pereyan tê wê maneyê ku êdî ketine bin fermana bûrjûwaziyê. Ji vê rewşê re ku mirov dikare bibêje şoreşa pereyan jî di dîrokê de cara pêşî di vê dema Ewrûpayê de pêk hatiye. Mînak, êdî hewce nake ku karkerek weke kole û serfekî bê girêdan. Jixwe wexta yewmiya xwe negire wê birçî bimîne. Birçîbûn wê wî mehkûmî pereyan bike. Karker xistine rewşekê ku ji bilî teslîmbûna pereyan ti çareya wî nîne. Ji lewra, ji bo peydakirin û rêvebirina karkeran, hewce nabînin weke xwediyên berê yên feodal û koledariya klasîk tevbigerin. Jixwe bi vî awayî hem mesref zêde diçe, hem jî zêde berpirsiyariyê dixwaze. Kapîtalîst jî hêza pere nîşan dide û bi vî awayî çawa dixwaze karkeran bi dest dixe û bi kar tîne.

Di mijara emtîayê de jî mirov dikare xusûsên bi heman rengî diyar bike. Emtîa weke mal, kirine ku bê pere nikare tevbigere. Her cure tevgera emtîayê têkildarî pere ye. Hilberandin, barkirin û bikaranîna emtîayê bê pere mumkin nîne. Ev jî şoreşeke mezin a kapîtalîzmê ye: ango ekonomiyê dixe bin fermandariya mutleq a pere. Ekonomî êdî di destê pere de mîna lîstokekê ye. Di ti serdemê de ekonomî evçend bi pere ve nehatiye girêdan. Li vir pere bi temamî mîna dewletekê ye. Ne bi tenê mîna wê, dewlet bi xwe ye! Û heta dewlet jî bi vî awayî bi pereyan girêdayî ye. Dewleta bê pere, karkerê bi pere xistiye rewşa mal û emtîayê. Nakok xuya bike jî dewleta dewletê ya rastî pere ye. Anîna dewletê ya vê rewşê, vedîtineke sedsala 16. a Hollanda û Ingilîstanê ye. Dewleta bi hêz hatiye afirandin. Lê ev ew dewlet e ku bi pereyan ve hatiye girêdan. Dîroknas dibêjin; Franse ji ber ku di vî warî de bi serneketiye li hemberî Ingilîstan û Hollandayê di şerê hegemonyayê de têkçûye. Di mijara pere de em hinekî din li ser serdema fînansê guftûgo bikin, em ê pê bêtir ber xwe bibînin.

Di pêşketina şaristaniya navbera sedsalên 15.-18. de bûrjû-waziya bazirgan weke aktorê herî girîng derdikeve holê û mirov dikare bandora wê li ser tevahiya civakê bi firehî guftûgo bike. Xisletên civaka bazirgan têne zanîn. Weke kesên zêde pere û faîzxur, tefekar û banker bi awayekî gelekî neyênî di bîra civakê de cih girtiye. Van kesan derba herî xedar li exlaqê xistine û di serî de wêje, di van sedsalan de huner herî zêde li ser vê mijarê sekinî. Mîna vîrusek ketibe civakê. Her wê

dikeritîne. Ji asta dejenerebûna giştî ya civakê berpirsiyar tê dîtin. Têkiliyên berê yên germ û insanî li ser rûyê pere dicemidînin. Yên pereyên wan tinebin di şerê ji bo jiyanê de têkçûne. Her weha ji bo xwe mezin nîşan bide mîna berê hewcedarî bi textên zêr, sêniyên zîv, qesrên neqişandî, îhtîşam, nîşandana hêza xwe, kincên rengîn û sofreyên luks nîne. Bila bi tenê cihekî te yê tu têde pereyan hilînî hebe, bes e. Êdî yê herî mezin tu yî. Hatina vê astê, pêşketina mirovatiyê nîne. Navê wê serdema nû be jî tiştekî nû pêşkêş nake. Eger bibe nebe, bi tenê dibe bibe destpêka krîza şaristaniyê. Ji bo kesekî hurmeta xwe ya li hemberî civakê heyî, ji vê rewşê xirabtir rew-şeke krîtîk û piçûk bixîne tineye.

Sermaya bazirganiyê di vê demê de ji bo qadên din zêde xwedî xwestek xuya nake. Rêjeya kara wan têra wan nake. Ti qadeke din nikare bi kara bazirganiya mezin re serî bikişîne. Cot-karî û manîfaktur kengî nêzî kara bazirganiya mezin karê dikin, dibin ji wan sektorên hînê bi wan re mijûl dibin. Ango derfeteke bi sînor a pêşketinê dibînin.

Ji aliyê dîroka siyasî ve, dema em behsa wê dikin gelekî tevlî-hev û aloz derbas bûye. Ji bo bibin dewama Împaratoriya Mezin a Romayê Spanya, Franse û Awûsturya pirr dijwar xwe li hev ra-dikişînin û ji ber ku meylên wan ên şêweyê împaratoriyên berê hene, wê nikaribin xwe ji têkçûnê xilas bikin. Di vê de têkiliya pe-re-dewletê bi roleke girîng rabûye. Li pey hev a Hollanda û Ingilîstan gihandiye hêza hegemonyayê hêza fermandar a pereyê bazirganiya mezin e. Wexta ku dewleta xwe bi krêdiyên bazirga-nan bi hêz kirin, bi xwe jî weke bazirganan tevgerandine. Dewlet û siyaseteke di warê karê de gav avêtiye heye. Hêza fermandar a pere, nexasim di avakirina artêşa deryayî û artêşên nû de ispat kirine. Di ekonomiya wan de serketina kapîtalîzmê hilberandina erzan e. Hilberandina erzan tê maneya serdestiya bazirganiyê. Bi vê jî reqîbên xwe ango dewleta bixwazin di qada navneteweyî de têk dibin. Jixwe bi pirranî jî di qada eskerî de têkçûne. Hollanda û Ingilîstanê bi şoreşên komplowarî destwerdane û vê yekê jî serdestiya wan a siyasî piştrast kiriye. Serdestiya xwe bi mêtin-gehên berê yên Spanî û Portekîzî yên destguherandin piştrast ki-rin, û li Asya û Efrîkayê jî bi destguhertinên bi heman rengî ser-destiya wan a di bazirganiyê de li pey hev hatiye. Bi îttîfaqên li parzemîn Ewrûpayê Fransî bê tesîr kirin, xwesteka Awûsturyayê ji bo avakirina Împratoriya elman şikandin, û zanîn ku çawa bixwazin Çartiya Rûs bi kar bînin. Ji împaratoriyên bi hêz ên wê demê Împaratoriya Osmanî xistin pêvajoya nîv-mêtingehbûnê. Li hemberî şêweyê dewlet û hilberandina kapîtalîst serdema Osma-niyan weke xanedanên din derbas bûbû. Aqûbeta li benda Îm-paratoriyên Çîn û Hindê jî mêtingeh û nîv-mêtingehbûn bû. Pêva-joya tesfiyebûna şaristaniyên berê bi lez di rojeva dîrokê de bû. Tevî ku baş nedihat zanîn ya nû çi ye jî li ser navê pêşketinê her tişt bû. Mîna di her dînê nû de girêdan bi îmanê bû. Dînê xwe bazirganî, xwedayê xwe jî pere bû.

e- Serdema Îndustriyalîzmê û Şoreşa Pîşesaziyê

Bi pirranî pêvajoya îndustriyê û şoreşa pîşesaziyê wekhev tên dîtin. Lê tevahiya dîrokê îndustrî her hebû û heta verotina kevirê pêşî jî îndustrî yan jî pîşesazî ye. Keşfa cotkariyê di qada xwe de şoreşeke pîşesaziyê ye. Zenaetkarî pîşesaziyek e. Der barê hilberînê de vedîtina her amûr, agahî û rêbazê di pîşesaziyê de pêşketinek e. Bi tenê cinsê mirov ji bo têrxwarin, cilûberg û vehewînê (bicihûwarbûnê) hilberandinê bi amûran pêk tîne. Pîşesazî, ango bi amûran hilberandin xweserî mirov e.

Di dawiya sedsala 18. de li welatê hegemonîk ê Ewrûpayê Ingilîstanê diyardeyek pêk hat, ya rastî ji vê diyardeyê re pêşengî dihat kirin. Ev diyarde xelekeke girîng a nûbûnan e ku demeke dirêj dewam dikin.. Gerandina çerxa makîneyan bi enerjiya bi hilm û dûkelê îfadeyeke sembolîk e. Naxwe hêza makîne û hilmê ji mêj ve dihat zanîn, dihat bi kar anîn. Li Hollanda û Ingilîstanê pêşengiya di warê manîfaktur û cotkariyê de berê hatibû bi destxistin. Hilberandina herî erzan û girseyî dihat kirin. Ev jî şo-reşa pîşesaziyê dihat hesibandin. Di serî de Franse û Îtalya di îndustriyê de ne kêm bûn. Erzantî û girseyetî avantajek bû. Di bingehê hegemonyadariyê de ev diyarde heye. Girîngiya pîşesazi-yê ku di sedsala 19. de gava mezin avêt, kar bû, ango ji bo serma-ye bi dest bixe û karê bike, li rêza pêş cih girt. Bûyera jêre şoreş hat gotin jî ew bû ku li gorî kara ji bazirganî û cotkariyê dihat, kara ji hilberandina pîşesaziyê hat bi lez mezin bû. Di dîrokê de hilberandina di

warê pîşesaziyê de cara yekemîn pêşengî bi dest dixist. Di cewherê şoreşê de ev diyarde heye. Li gorî rêûresmê cotkarî û dezgevanî qadên hilberandinê bûn. Bazirganî li ser hilberandina zêde ya van herdu qadan bi şêweyê kirînûfirotina metayê dihat kirin. Tevgera jêre ekonomî jî dihat gotin di cewherê xwe de ev bû.

Eger em bi tenê ji aliyê hilberandinê ve binêrin em nikarin zêde tiştekî ji şoreşa pîşezasiyê fêhm bikin. Çi ji aliyê cûrbicûriyê ve, çi jî ji aliyê pirraniyê ve em bi diyardeya hilberandinê re rûbirû dibin. Û heta ku mirov dikare bibêje; mirovatiyê ji şoreşa cotkariyê mezintir şoreş nedît, ji aliyê dem û girîngiyê ve ti şoreş negihişt şoreşa cotkariyê. Ji lewra girîngiya şoreşa pîşesaziyê di tiştekî din de ye. Ne di tiştekî de di gelek tiştan de ye.

1- Di dîrokê de cara pêşî hilberandina bajaran ji ya gundan dibihure. Pîşekarê hezar salan weke hilberînerekî bi koka xwe bajarî timî weke alîkarê hilberînerê gundan bû. Bi gundan ve girêdayî bû. Ew nebûya jî gundan dikarîbû xwe dewam bikira. Şoreşa pîşesaziyê ya sedsala 19. piştî hezarê salan rêveçûna pêvajoyê berevajî kir. Eger em sedsalên 15.-19. di weznekê de bihesibînin, sedsala 19. ev wezin bi timamî li aliyê pîşesaziyê giran kiriye. Ev rewş nû ye û wê gelek encamên girîng bi xwe re bîne.

2- Nûbûneke hînê girîngtir di qada civakî de ye. Civaka bajêr dikeve pêşiya civaka gundan. Civakên bajaran berê bi awayekî besît bi ser civaka gundan ve bûn, lê şoreşa pîşesaziyê hêza civaka bajêr bi awayekî nedîtî zêde kiriye. Civaka gundan êdî bi tevahî avahiyên xwe yên jor û jêr diket bin hukmê civaka bajêr. Mîna ku şêweyekî diyalektîka mêtingehî di navbera gund û bajêr de çêdibû. Civaka bajêr destpêkiriye êdî civaka gund dike mêtin-geh. Ji qada îdeolojîk bigirin heta qada amûrên hilberandinê, ji exlaqê wê bigirin heta bi qada hunerê bajar gund bi awayekî eşkere ji xwe re dike mêtingeh. Şoreşa zêhniyetê bi lez rê li ser-destiya bajêr a li ser gund vedikir.

3- Ji aliyê çînî ve jî mirov dikare behsa veguherînên dîrokî bike. Bi şoreşa pîşesaziyê re bûrjûwazî tê astekê ku serdestiya xwe ya li hemberî tevahiya çîn û tebeqeyan îlan dike. Bûr-jûwaziyê çîna karker jî kir yêdeka xwe û li hemberî dema feodal û beşên ji pîşekariyê mayî weke xwediyê paradîgmayê, yê dizane modern bijî, xwediyê bi tenê yê rastiyan û yê herî pêşketî bû; bi mîtolojî, dîn, felsefe û zanista xwe, ew civak, netewe û dîrok bi xwe bû. Yên din jixwe bûbûn mazî û yên mayî jî weke nirxên divê li muzeyan bimînin bûn.

4- Zanist cara pêşî bi şoreşa pîşesaziyê re bi plan beşdarî hilberandinê dibe. Teknîkên zanist û hilberandinê berê bi awa-yekî cihê her yek di cihoka xwe de diherikî, pêş diket. Bi şoreşa pîşesaziyê re cara pêşî dest dan hevdu. Zanist êdî ne armanc bû, ketibû rewşa amûrekî. Kengî zanist kirin amûr hingî bi awayekî ciddî ketin û serberjêrçûna civakê jî pêre dest pê kir.

5- Kara ji pîşesaziyê ji rêjeya kara qadên din gelekî bihurî. Aktorên nû yên civakê pîşekar bûn. Pîşesazî di her qadê de dihat menaya serketina stratejîk û yê ev sîleh di destê xwe de digirt, pişta wî nedihat erdê. Bazirganî jî serdestiya xwe ji dest dabû. Cotkar jî êdî ketibûn rewşa rencberan.

6- Encamên şoreşa pîşesaziyê hînê girîngtir bûn. Ji aliyekî ve rê li dewleta neteweye vekir, li aliyê din jî ber bi derve jî çûna ber bi emperyalîzmê ve dest pê kir. Li gorî mêtingeriyê li ser rûyê dinyayê meşeke bêhtir sîstemkirî heye. Welat an jî welatên pîşe-saz ên bi rola kilît radibin êdî wê duyemîn pêngava mezin a glo-bal li ser dinyayê ferz bikin. Mêtingerî ku pêngava yekemîn bû, tevî ku bi zehmetiyan re rûbirû bû jî rêbazeke berhemdar a ser-destiyê nebû. Mêtingerî bi îxraca sermayeyê bi hevkarên xwecihî dihat teqwiyekirin. Emperyalîzma kapîtalîzmê li ser hîmê şoreşa pîşesaziyê xwedî îmkan xuya dikir.

Çawa ku tê dîtin, encamên şoreşa pîşesaziyê gelekî berfireh bûn. Encamên siyasî û civakî yên şoreşê herî kêm bi qasî enca-mên wê yên ekonomîk bi tesîr bûn. Ya serketina şaristaniya Ew-rûpayê vebirrî kir pêngavên pêşîsaziyê di sedsala 19. de bûn.

Di girtina dest a şoreşa îndustiriyê de rexnekirina hin têgi-hiştinan girîng e. Ya pêşî ew e ku şoreşa îndustriyê bi kapîtalîzmê re yek tê dîtin. Mîna ku îndustrî yekser weke encameke kapîtalîz-mê tê fêhmkirin. Divê mirov vê têgihiştinê bişkîne. Weke Rone-sans, Reformasyon û Rohnîbûnê şoreşa îndustriyê jî pêvajoyeke xwe ya xweser a dîrokî û civakî heye. Ango encameke ketî ser hev a civakî dîrokî ye.

Bi giştî yekdestdariya dewletê, bi taybetî jî yekdestdarên kapîtalîst ew sazî ne, ku timî hûrûkûr li ser nirx û berhemên zêde radiwestin. Li çi deverê daneheveke zêde hebe, mîna qirakên berateyan yekser bêhna wê dikin û li ser dipiçikin. Divê mijarê bêvla wan gelekî nazik e, û baş bêhnê dike. Ne mumkin bû ku nehatana dîtin, çawa enerjî û makîne xwe bi xwe dixebitin û di warê hilberandinê de rê li çavkaniyeke mezin a karê vedikin. Di mijara pîşesaziyê de ya sermayê kir ew bû ku ev herdu diyarde bi qadên berhemdar ên karê ve girê da.

Enerjî cara pêşî bû ku ji hêza milan rizgar dibû. Makîne têra xwe techîzkirîbûn ku bi rola milan rabin. Di warê çavkaniyên enerjiyên nû de ji bilî hilmê, ji komir, petrol, elektrîk û avê jî enerjî hat bi destxistin û ev yek şoreşeke rastî bû. Kengî sîstema makîneyan a xwe bi xwe dixebite bi cureyên nû yên enerjiyê re gihişt hev, êdî hilberandin mîna goleke biteqe zêde bû. Ev şêweyên makîne û enerjiyê yên heta roja me ya îro tevî bi mîlyonan celebên xwe, civakê û xwezayê hê jî bi lezeke mirov tê dernaxe wê heta bi ku biçe, bi giranî bandorên neçê dike, ji hev dixe, dide parçekirin û belav kirin. Sermayeyê ev yek weke firsendeke mezin a dîrokê nirxand û şêweyên mezin ên nedîtî yên desthilatdariyê li serê civak û xwezayê gerandin û pêk tîne. Civak û xweza bi êrîşên nedîtî yên sermayê re rûbirû ne. Parastina civak û xwezayê ji çînayetî û têkoşîneke civakî wêdetir veguheriye pirsgirêkeke ontolojîk ango pirsgirêkeke man û hebûnê. Em bi çend mînakên bûyeran dikarin vê feraziya xwe berçav bikin.

a- Bajar bi kansêr dibin, gund hildiweşin. Dualîteyên civak û xwezayê, hem di nava xwe de, hem jî di navbera xwe de ji şêweyekî jiyanê têne derxistin. Em bi bûyereke welê re rûbirû dibin ku civaka nexweşketî û xwezaya ekolojîk êdî nabe ku dewam bikin. Ji şêweyekî hebûnê ango ontolojîk ê mirov têde dijîn wêdetir civakê vediguherînin parçeyekî dezgeha makîneya sîstema tehakum û mêtingeriyê. Bi şêwazekî ku di ti dema şaristaniyê de nehatiye dîtin, ferd, civak û xweza berdan hevdu, xwezaya têde wezna di navbera ekolojî û ferdiyetê de xira bûye weke tesîra êrîşên dijber ji civak û ekolojiya hawîrdorê tolê hiltîne. Ji aliyê bijîşkî ve bi sedan mînakan piştrast bûye ku kansêra ferdî bi koka xwe bûyereke civakî ye. Em di vî warî de di-karin behsa cixarê bikin. Civak bi kansêrê ditamije û yek ji sede-mên bingehîn ê kansêrê cixarekêşiye. (Modernîte cixare kişan-dinê sor dike û sektora tûtinê yek ji çavkaniya karê ya kapîta-lîzmê ye) Em wexta vê li ber çav bigirin, em dikarin behsa kan-sêrbûna civakê bikin û wê bê fêhmkirin ku ev têgîndanîneke rast e. Êdî kirine ku civak çarçoveyeke jiyanê nebe.

Gefa herî mezin a îndustriyalîzmê ango îndustriyalîzma bi tenê ji bo karê tevdigere, gihiştiye asta dijberiya civakê bike. Yek ji mijarên Marksîzm têde kêm maye, ev mijar e. Ji ber şêweyê pêkhatina wê ya pozîtîvîst, civaka îndustriyê weke diyardeyeke îdeal nîşan dide û bêyî îttîraz bike qebûl dike û heta dixe şûna xwedê. Ji ber ku wer dihesibîne; çîna karker bêyî wê nabe û nikare bibe. Di cewherê teoriya wê de ev heye. Rexneyeke piçûk li îndustriyê nake, li hemberî vê, tevna fabrîke û makîneyan bê-sînor mezin dike. Mirov bi hêsayî dikare bibêje; di avakirina dînê bi navê îndustriyalîzmê de para Marksîstan jî herî kêm bi qasî ya kapîtalîstan heye. Îndustriyalîzm herî kêm bi qasî Levîathanê dewleta netewe, niha ji mêj ve bûye Levîathanekî global.

Bajar bingehê tevîneka şaneyên kansêrbûna civakî pêk tîne. Em li ser dîrokçeya damezrandin û pozîsyona bajaran rawestiya-bûn, lê tevî vê jî em neçar in têkiliya bajaran bi pêşketina civakî re timûtim bigirin dest û li ser rawestin. Herçend bajar şêweyekî civakê be jî diyardeyeke çînîkirinê û biryargeha dewletbûnê ye. Bi giştî tê qebûlkirin ku ev sê diyardeyên bingehîn têne maneya şaristanîbûnê ango civakên çînî, dewletî û bajarî têne maneya şaristaniyê. Bê sedem ji şaristaniyê re 'medeniyet' negotine. Goti-neke erebî ye, û tê maneya bajarî, ya xweserî bajar û jiyana bajar. Civilisation jî nêzî vê maneyê ye.

Li aliyê din, mirov bajar bi tenê weke diyardeyeke şaristaniyê bibîne, ev yek ê nêzîkbûneke teng be. Ne lazim e bajar şaris-tanî û mekanê şaristaniyê be. Çawa ku gund diyardeyeke dîrokî ya damezrandina civakî ya jiyanê ye, mirov dikare bajêr jî di he-man çavçoveyê de şîrove bike. Bêguman, ne dibe ku civak timî dişikeft û berqefan de bihewiya, ne jî neçar bû ku ji gundan der-neketa. Diviyabû jiyaneke ji şikeft û gundan bibihure û mekanên wê bihatana avakirin. Bajar di encama van lêgerînan de di dîrokê de cihê xwe dît. Di pêşketina mejiyê analîtîk de rola bajêr girîng e. Bajar weke mekanê civaka têkiliyên wê tevlîhev û zêde di zikhev de mejiyê analîtîk ferz dike.

Neçar dike. Pirsgirêkên civakê zêde dibin û divê çareseriya wan bi mejî bibe, ji lewra jî mirov fêhm dike ka çima beşê pêwendîdar ê mejî bi şêweyê analîtîk pêş ketiye. Jixwe civak bi xwe vî cureyê mejî ferz dike. Bajar jî wî derdixîne asta jor. Mirov dikare bajar weke mekanê hewcedariya hevbeş ê komên gundan jî bi nav bike.

Ev xusûs gelekî girîng e. Em felsefeya damezrandina bajêr di vê diyardeyê de dibînin. Em nikarin bajaran weke avahiyên bê gund bifikirin. Em dikarin vê têgihiştina ku gelekî belav e, û hînê nav lê nehatiye kirin weke bajarîtiyê binirxînin. Di cewherê wê de bajar li dijî gund bi cih dike. Felaket jî bi vê têgihiştinê re tê-kildar e. Bicihkirina bajar li dijî gund, ji têgihiştinekê wêdetir meylek e ku em di nava pêşketina dîrokî de wê nas dikin: bajar weke diyardeyeke li dijî gund dibîne û bi vî rengî dinirxîne. Ya rastî, di felsefeya damezrandina bajar û hîmê wê yê dîrokî de meyla çîneke teng û têgihiştina dewletdaran heye. Ev helwesta li dijî gund tê maneya berhemê zêde û desthilatdariyê ku di kûrahiya şaristaniyê de cih girtiye. Di tevahiya dîrokê de ji ber helwesta vê têgihiştinê, gund piçûk hatiye dîtin, piçûk hatiye xistin, nezan, bêîdrak, ji nazikbûnê bêpar û çor hatiye binavkirin. Dewlet û bajar li hemberî gund û jiyana li derveyî wan, ango bi pirranî li dijî eşîr û qebîleyên li derveyî bajaran weke ku hevdu girtine xuya dikin. Nakokiyên di navbera civaka gund û bajar de bi awayekî neheq û bi awayekî bajar ji felsefeya rastî ya damez-randina wî dûr bixe, berevajî bike û bi pirsgirêk bike anî heta roja me ya îro.

Ya rastî mirov dikare bajar û gundan weke mekanên hevdu xwedî dikin (simbiyotîk), weke qadên jiyanê yên dest ji wan na-bin, di weznekê de û li hev ava bike. Nemaze mirov dikare di navbera herduyan de, bi giştî wezneke ekolojîk di navbera şêni-yên civaka bajar û şêniyên civaka gund de deyne û ev yek ê herî îdeal bûya. Yek ji texrîbatên herî mezin ê şaristaniyê ew e ku ba-jar li dijî gundan mezin kiriye, weke navend û mekanekî mêtin-geh û serdestiyê hiştiye. Li ser vî hîmî rola bajêr berevajî kiriye. Ango bajar ji kêrhatina wan a rastî anîne xwarê. Bi serê xwe ji bo ev qad bigihîje felsefeya xwe ya rastî ya damezrandinê hewcedarî bi çalakiyeke mezin a civakî heye.

Encameke din ku em karin ji dîroka bajêr derxînin ev e; bêyî ku li têkiliya xwe ya bi hawîrdorê re binêre mîna ûra kansêrê belav û mezin dibe. Bersiva pirsa ka ‘divê sînor û mekanê wê heta bi ku be’ nade. Mentiqê bajêr ê hatiye berevajîkirin û şaris-taniyên di bin vî mentiqî de gihiştine, berevajiyê tê zanîn, ne berhemekî aqil, ên bê aqiliyê ne. Ya rastî, berhemên aqlê analîtîk in ku têkiliya xwe ji his û jiyanê qut e, û dişibe dengê ji tenekeyê tê. Ast û şaxên felaketê, bi awayekî muhtemel pêşî li wan nayên girtin îro hînê baştir têne fêhmkirin. Bajar dîsa jî di serdemên pêşî de avahiyên bi heybet bûn.

Bajarên bûne mîlyon û tew ji bajarên ji deh mîlyonan bihurîne êdî ji civakbûnê derketine; ya girse jêre tê go-tin êdî bûye civaka keriyan. Çawa ku kerî gov û axuran tijî dikin, gotina herî baş a tijîbûna bajaran îfade bike jî axur e. Mirovên dibin mîna keriyan, axur û govan tijî dikin. Ji mêj ve mirov razî kirine ku tenê bibin kesên ji rêzê yên dixwin û vedixwin. Di axu-ran de jî kerî bi heman rengî ne. Wekî din jî li ber serê wan keri-yekî bêkaran danîne. Bi vê jî têne aşkirin. Têgînên weke Navenda Rêveberiyê, qesrên taybet û xaniyên bi baxçe, li gorî ruhê bajêr li cih nînin. Mirov dikarin navenda rêveberiyê li serê çiyê jî ava bi-kin. Xaniyên bi baxçe û bi koşk hewcedariya xwe bi bajêr nînin. Li her deverê dibe ku bêne avakirin.

Eger wisa be, wê wextê ji bajêr çi dimîne? Perestgeh, şano, meclîs, jîmnasyûm û bazarê ji zû ve şûna xwe ji mînakên sîmûl-tane re hiştine. Rastir e ku mirov ji deverên wisa re bibêje; deve-rên lê nefesa sexte tê stendin. Di vê rewşê de siberoja bajar diyar nîne. Ji bo xwedîkirina bajarekî deh mîlyon şêniyên wê hene, divê civaka ekolojîk a herêmekê bimire. Bi tenê ji bo xwedîkirina vî bajarî, komkujiya civak û hawîrdorê divê. Çend bajarên pênc deh milyonî têra kuştina welatekî dikin. Trafîk hewayê qirêj dike, ev bi serê xwe têra mirina bajarekî dike. Piştî ku bajar ji rêjeya xwe bihurî maneya xwe jî nemaye. Li cihekî mane jî nemîne mirov nikare behsa jiyanê bike. Lê helbet em bêhn dan û stendinê jiyan nahesibînin.

Bajar berê ew dever bûn ku li wan rastî dihatin keşifkirin û felsefe dihat avakirin. Niha li bajarên îndustriyalîzmê yên hildi-weşin jî sê S ; seks, spor û sinaet tevahiya naveroka wan hatiye pûçkirin û bajar kirine mîna axurên golikan. Ma ev mirina bajêr nîne çi ye?

b- Aliyekî din ê îndustriyalîzmê ku tine dike, têkiliya jiyan-hawîrdorê ye. Bajar zêdetir ji hundir ve civakê kansêr dike, lê în-dustriyalîzm bi tevahî êrîşê dibe ser hawîrdora jiyanê. Polîtîka îndustriyalîzmê ya dewleta netewe ku hînê jî qîmeta wê kêm ne-bûye hewce dike ku bi tevahî çavkaniyên civak û welat peyrewên îndustriyê bin. Vê jî weke rê û polîtîkayeke welat pê radibe û pêş dikeve dibîne. Ya rastî, bi vê polîtîkayê ne welat radibe, pêş dikeve û dewlemend dibe, ne jî ti têkiliya wê bi hêzbûnê re heye. Sedema bingehîn a vê yekê ew e ku sermaye di vê qadê de rêjeya herî zêde ya 'KAR'ê bi dest dixe. Îndustriyalîzm tevgereke rêveberiya karê ye. Bi têgînên weke sermayerazandin û pêşketi-nê armanca bingehîn vedişêrin. Eger kar hebe sermayerazandin û pêşketin jî çêdibe. Naxwe bi serê xwe sermayerazandin û pêş-ketin tiştekî îfade nakin. Îndustriyalîzm, bi hezaran carî ji milki-yetê zêdetir, diziyeke mezin e. Hem jî ev dizî ji tevahiya welat û xwezaya wî tê kirin.

Ez ji serî ve bibêjim ku em sermayerazandinê bi serê xwe naspêrin hilberandina fabrîkeyê. Mirov dikare modeleke fabrîke-yê û sermayerazandinê her tim li ser hîmê qenciya civak û hawîr-dorê bi cih bîne. Ev bi serê xwe xirabiyê belav nakin. Kengî dike-vin bin fermana karê, rê li kansêrbûnê vedikin. Îndustriya ji bo karê ji bo pêdiviyên civakî nîne. Pîvana kara zêde ji hewcedarî û pêdiviyê nîne. Ew bi xwe mentiqê xwe heye. Eger qada pêdivî pê heye karê bike, pêre eleqedar dibe. Naxwe wê qadê bi destê mirinê ve berdide. Teknolojiyên heyî rast bêne pêşdebirin û bicihanîn, ne bêkarî û xizantî, ne jî nexweşî û bêperwerdeyî weke pirsgirêkên civakî namînin. Ji van jî girîngtir, ji bo çavkaniyan bi fabrîke û teknîkê xirakirina hawîrdorê nayê qebûlkirin.

Bi hezaran qadên ku bi hêsanî dikarin bersivê bidin pêdivi-yên ji bo jiyanê girîng hene, lê belê ji ber ku li van qadan karê nabînin, wan bêkêr dihêlin. Ji bo karê carnan çavkaniyên bi mîl-yonan salî bi zor û zehmetî beridîne û heta roja me ya îro hatine, bêyî ku li encamê bifikirin diqedînin. Polîtîkayên petrol, derya, daristan û kanan ji ber karê hawîrdor kirine qadên man û nemanê. Ti diyarde bi qasî komkujiya hawîrdorê nikare rûyê hov ê karê nîşan bide. Bi destxistina karê bi vî awayî dewam bike, ne çend sedsal, çend deh salên din wê felaketa hawîrdorê be. Jixwe bi hezaran zanyar vê yekê piştrast dikin.

Îndustriyalîzm ji bo mejiyê analîtîk serketineke super e. Lê bi awayekî xeternak jî têkçûna mejiyê hisî ye. Îndustrıyalîzm, ji nû ve hatina wehya herî kevin a xwedayî ye ku tevahiya ruhberan xistiye xizmeta insên. Gotineke şaş e, mirov bibêje; xistin xizmeta insên. Ji komikekê re ku bi hêrsa karê radibe, bi tevahî ruhber têne qurbankirin. Wê wextê qurbankirina mirov bi xwe kengî bê kirin dibe meseleyekê demê. Ji bo ku mirov gotina xirab a di Pir-tûkên Pîroz de bi awayekî li cih rave bike, ti mînak bi qasî îndus-triyalîzmê nabe emsaleke baş û li cih.

c- Divê mirov îndustriyalîzmê weke pirsgirêkeke hilberan-dinê nebîne. Yekdestdariya sermayê û hilberandina li ser karê hatiye avakirin, maneya rastî didin. Îndustrî heta nekeve xizmeta yekdestdarên karê, mirov dikare pêdiviyên bingehîn ên civakî û şertên hawîrdorê li ber çav bigire, li gorî derfetên zanist û teknolojiyê her tim hilberandinê ango polîtîkayeke sermayera-zandinê bihûne. Di cewherê meselê de zêde ferq nake ku bi mekî-neyan an jî bê mekîne bê kirin. Bi tenê yek jê bi lez hildiberîne ya din jî hêdî, ewqas. Jixwe li vir a diyarker ew e ku şert bi pêdiviyên civakî, hawîrdor û ekolojiyê re li hev bikin. Lez û hêdîbûn bi serê xwe armanc nînin. Ango di hilberandinê de pêvajoya makîneyan bi serê xwe çê û xirab nîne. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro ar-manca karkirinê her mohra xwe li diyardeya bi navê îndus-triyalîzmê, bi makîne û bê makîne, bi lez û hêdî, li tevahiya pêva-joyên sermayerazandin, hilberandin û bikaranînê xist, weke en-cam jî her tişt dibe pirsgirêk û kangren. Ji lewra bajar anormal mezin bûn. Sîleh bi awayekî xeternak pêşketin. Artêşên dêw ha-tin avakirin. Li dinyayê şerê dijwar û xeternak qewimîn. Hawîr-dor hat talankirin. Cinawirê jêre dewleta netewe tê gotin hat afirandin. Jiyan bi tevahî hat pûçkirin. Polîtîka hat tinekirin. Wex-ta ku kapîtalîzm weke yekdestdariyê mohra xwe li hilberandina bi makîneyan da, cinawirê bi navê îndustriyalîzmê bi awayekî ne-rewa jê çêbû. Nuqteya esas jî ev e.

Yekdestdariya dewletê berê di cotkariyê de, paşê jî di bazirganiyê de berhemê zêde zevt kir. Bi sedsala 19. re bi awayekî ne-dîtî bi hilberandina pîşesaziyê re, bêguman bi vedîtina makîne û enerjiyên nû yekdestdarî ava bû, kara di ti dema dîrokî de bi dest nehatiye xistin hat bidestxistin, bi gotineke din weke berdêla berhemê zêde, sermaye hat bidestxistin. Wexta ku kar li ser

îndustriyalîzmê tê ferzkirin her tişt ji rê derdikeve. Wê wextê karkirina bi îndustriyê û îndustriyalîzm, têgînên gelekî ji hev cihê ne. Her weha îndustriyalîzm ekonomî jî nîne; yekdestdariya eko-nomiyê ye; ya li ser hilberandina pîşesaziyê tê ferzkirin, dewlet an jî taybet ferq nake, yekdestdarî ye. Civak bi hezarê salan e ku bi keda destê xwe, bêyî ku bibe xerîbê xwe weke xebatên ekono-mîk li qadên hilberandinê çi fabrîke, çi dezgedar, çi gundikên cotkariyê û çi jî manîfaktur xebitiye, û ev ne yên guftûgokirinê ne. Pirsgirêk hilberandina li van qadan nîne. Dîsa pirsgirêk bihevguhertina li bazarê jî nîne. Kengî yekser dewlet an jî hin kesên li ser navê dewletê tevdigerin, ji derve van qadên ji bo pêdiviyên mirovan dixin destê xwe û bi rêbazên bacgirtin, talan û karê zêdeyiyê didizin, ha hingî pirsgirêkên mezin û ciddî yên ekonomîk û civakî derdikevin holê. Ji sedsala 19. heta roja me ya îro hilberandin piştî dema em jêre dibêjin şoreşa pîşesaziyê bi awayekî anormal bû qada karê û bi vê re di encama ferzkirina yekdestdaran de bi awayekî dijwar di serî de şerên neteweyî û çînî, civak hem di nava xwe de, hem bi civakên li derveyî xwe re û hem jî bi xwezayê re şerekî hûrûkûr dike. Civak bi qasî ku ti carê nebûye, dibe xwediyê desthilatdariya hukim dike. Herkes bi qirika herkesî digire. Bi awayekî din mirov bibêje; cinawirê Hobbes, Levîathan ‘şerê herkesî bi herkesî re’ bi dawî nake. Berevajî vediguhere ‘şerê herkesî bi herkesî re’ bi xwezayê û bi xwe re. Ango civak dibe cinawir, cinawir dibe civak an jî ev dibe qonaxa dawiyê.

d- Têgîna civaka pîşesaziyê jî bi serê xwe manedar nîne. Wexta yekdestdarên pîşesaziyê têne avakirin, civak hînê zêdetir bi emtîabûn, bi hilberandina pevguhertinê ve, hilberandin jî bi pîşesaziyê ve tê girêdan. Maneya kapîtalîzma pîşesaziya yekdest-dar ew e ku qadên hilberandinê yên mayî bi pîşesaziya yekdest-dar ve têne girêdan. Di vê çarçoveyê de civaka pîşesaziyê dikare weke qonaxeke din a şaristaniyê manedar bibe. Mirov bibêje; qo-naxeke bi vî rengî ya şaristaniyê mohra xwe li sedsala 19. xistiye, rastir e. Ji ber ku ji her demê zêdetir di vê demê de derfet û îmkanê vedizîna karê dîtin, mirov dikare ji vê demê re bibêje; serdema herî bi heybet a kapîtalîzmê. Hêrsa ji bo karê xwe li te-vahiya civakê digerîne. Kapîtalîstbûyîn dibe armanca jiyanê û dikin şêwazê xwezayî yê jiyanê. Ha di vê çarçoveyê de civaka pîşesaziyê cara pêşî ye diqewime. Di asta herî jor de kapîtalîst-bûna civakê ye. Qral êdî tazî ye, ango cara pêşiye ku kapîtalîstên li rêza pêş ên nû, lê ji yên berê cudatir, bi xeml û kincên xwe yên ji rêzê, komeke qral in, xwe weke welatiyan pêşkêş dikin. Qral jî pirr dibin, xwe ji rewşa xwe ya bi heybet û xemilandî dikin û bi awayekî ji rêzê êdî hene. Civaka pîşesaziyê di çarçoveya vê ma-neyê de civakeke qralên tazî ye.

Karkerê bi heqdestiyê ve hatiye girêdan di vê civakê de zêde dibe. Ji awirekî din mirov binêre, ev çînek e ku ji civakê hatiye cihêkirin. Cudahiya xwe ji koletiya klasîk ew e ku bi koletiya heq-destiyê ve hatiye girêdan. Ji aliyê etîk ve rast nîne ku mirov bibê-je kîjan rast e, yan jî çewt e. Yek ji şaşiyên girîng ên Marksîstan ew bû ku di vê civakê de bûrjûwaziya pîşesaz û çîna karker pêş-ketî îlan kirin û mohra paşketî li beşê mayî yê civakê xistin. Herçî berevajî ya rast e. Yekîtiya çîna karker û pîşesaziyê dibe ku xisleteke modernîteyê be; lê ji aliyê wekhevîtî, azadî û demokra-tîkbûnê ve di çarçoveya dewleta yekdestdar de ne. Xwediyê hel-westekê ne ku zêdetir nêzî antî-civakbûnê ye. Qewlê rewşenbî-ran bi vê hevgirtina çînayetî re, li ser navê sosyalîzmê jirêder-ketineke bê şens e. Civaka yekdestdarên pîşesazkaran weke têgîn timî civaka xwedî şer îfade dike. Bê sedem dewleta netewe ne-bûye şêweyê dewletê yê vê demê.

e- Dewlet û siyaseta yekdestdariya pîşesaziyê dewleta nete-we ye. Li ser hîmê milletgiriyeke herî zêde, bi tevahî civaka nete-weyî bi dewletê ve tê kelandin. Dewleta netewe herî zêde di vê demê de hatiye îdealîze û realîzekirin. Sedema bingehîn a vê yekê, kara zêde ya sermayê û belavbûna wê ya li civakê ye. Ji bo kara xwe zêde bikin divê tevahiya civakê bi yekdestdarên pîşesa-ziyê ve girê bidin. Ev jî şerê navxweyî ye. Lê bi dewleta netewe ya bi milletgiriyeke zêde û dîsa bi desthilatdariyeke şidiyayî barkirî, ev şerê hundir tê tepisandin û bi vî awayî nîzama kara zêde tê da-nîn. Di vê demê de weke sîstem hêdî hêdî pêşketina faşîzmê bû-yereke xweser nîne. Bi milletgiriyeke bibe dîn, civak dibe kerî û desthilatdarî li çeperên herî hûr belav dibe.

Modernîteya Rojava ya ji sêberan îndustrî, dewleta netewe û kapîtalîst pêk tê, ji ber vê naveroka xwe dibe şaristaniya herî xwînrij a vê serdemê. Ev modernîteya sêber a ketiye zikhev; hem di nava civakê de şer ango faşîzm, hem jî di navbera dewletan de şerên neteweyî, herêmî û cîhanî pêk tîne. Em timî dubare dikin, di bingehê vê de şêweyê pêkhatin û parvekirina karê heye. Wexta ku

dewleta netewe hedefa xwe ya sereke weke îndus-triyalîzm destnîşan dike, rengê xwe yê kapîtalîstbûyînê yan jî xwesteka xwe ya ji bo wê dixe rojevê. Kapîtalîst wexta hedefa xwe ya siyasî weke dewleta netewe diyar dikin, dizanin ku dew-leta netewe bi milletgiriyê bihevkelandina netewe mumkin dibe û eşkere dikin ku ev jî ji bo sîstema karê nîzamekî dewletê ye ku herî zêde hewcedarî pê heye. Kengî pîşesazî hem ji bo dewletê, hem jî ji bo kapîtalîzmê bû hedefa sereke, wê wextê çarenûsa sedsala 19. û 20. diyar dibe. Pîşesazî jî weke cotkariyê, weke manîfakturê serdemeke hilberandinê ye. Xwe dispêre mîrateya şaristaniyê. Lê ti serdema hilberandinê bi qasî serdema pîşesazi-yê kar û zêdekirina hêza desthilatdariyê nedaye yekdestdariya kapîtalîst û dewletê. Ji ber vê yekê, dewlet û kapîtalîst di pîşe-saziyê de dikevin pêşbaziyê. Ne ku pirr zêde li ferd û civakê di-fikirin an jî ji netewe re pirr bi hurmet in, ji ber derfet û îmkane-ke dîrokî ya karê bi destxistine, evçend bi çavkorî dibezin.
Ne mumkin e ku mirov faşîzmê bêyî pîşesaziyê bigire dest. Pîşesaziyên dikarin sîleha atomê û zindiyên genetîka wan guhertî yên îhtîmal heye zirareke mezin bidin civakê, rewşa wan ji niha ve weke tehlûkeyeke mezin têne dîtin. Bêguman em behsa pîşesaziya ku ketiye kontrola kapîtalîzm û ekonomîzmê dikin. Kontrola herdu meylan li ser pîşesaziyê, pirr eşkere derketiye holê ku hem di çarçoveya maneyeke rastî de, hem jî weke metafor rê li ber kansêra civakî û insanî vedike.

Ev serdem bi xetên sereke heta çaryeka dawî ya sedsala 20. bi tevahî giraniya xwe bi cih tê. Qonaxa piştre tê ew e ku Ewrûpa pîşesaziya jêre dibe bargiranî û zêde karê nayne (qirêjiya hawîrdorê û heqdestên zêde) îxracî dinyayê dike. Pêşî mal, di sedsala 19. de mal û sermaye, di sedsala 20. de jî mal, sermaye û pîşesazî bi mekanîzmeyeke sêber îxracî dinyayê hat kirin. Hema bêje ti herêmeke dinyayê ya pîşesazî nas nakiribe, nemaye. Bi vî awayî em dikarin bibêjin ku serdema pîşesaziyê giraniya xwe ya esas nemaye, ya rastî pîşesazî bi sermaya fînansê dewam dike. Şaristaniya Ewrûpayê ya serdema xwe ya pêşî bi bazirganiyê û ya duyemîn jî bi şoreşa pîşesaziyê meşand, weke qonaxa sêyemîn di serdema xwe ya fînansa global de ye. Serdema fînansê bi giranî piştî salên 1970`î destpêkiriye, bi rola xwe ya pêşengiyê rabûye. Serdema fînansê mijara beşa ji niha û pêve ye.

f- Serdema Fînansê - Fermandar Pere

Pere li ser civakê bû xwediyê hêza fermanê û bêguman ev yek bûyereke girîng e. Ev nuqte ji hev neyê derxistin, neyê veji-nandin, wê fêhmkirina civakê kêm bimîne. Pere belkî jî ji bo enerjiya di bedenê de pêk bîne mîna xwîna di demaran de di-herike, nirxek e, di jiyanê de ekonomî pê ditamije û hînbûyê. Fe-nomeneke ciddî ya civakî ye ku divê bê fêhmkirin ka çawa gi-hiştiye vê astê û çi ye. Ev amûrê ku nayê înkarkirin gelek qirêj pêve heye, di encama kîjan sedemên civakî û dîrokî de gihişt vê astê? Bi rastî di civakê de çi pêk tîne? Bi kê û kîjan kes û koman dide qezenckirin û bi kê dide wendakirin? Bêyî wî dibe, nabe, çi dikare li şûna wî cih bigire? Mirov dikare pirsan zêde bike.

Weke amûrê bihevguhertinê pere, mirov dikare amûrê karekî besît fêhm bike. Dîsa jî divê mirov bi baldarî tevbigere. Yên bi hev tên guherandin çi ne? Di navbera du guherbaran de gelo pere weke amûrekî pîvanê dikare bi roleke adil rabe? Eşkere ye ku hînê di destpêkê de gelek zehmetiyan di nava xwe de dihewîne. Di meseleyeke besît a danûstendinê ya sêv û hirmiyekê de em bibêjin em ê yekê bi dudiyan bikin: ango sêvek bi du hurmiyan. Em bibêjin bila pere bi roleke bi vî rengî rabe. Çima yek bi dudiyan, bi sisiyan an jî çima ne yek bi yekê? Hingî bi awayekî besît ked ê bikeve nav meseleyê. Dibe ku pirs li pey hev bên. Ya nirx dide kedê çi ye? Mirov dikare bibêje kedeke din û bi vî awayî pirsan heta hetayê dugêsinî bike. Eşkere ye ku di mijara kirîn û firotinê de zehmet e pere bibe pîvaneke adil û li cih. Bi îhtîmaleke mezin wê hêz û îtîbara xwe ji vê bigire. Ji ber ku welê tê qebûlki-rin tê pejirandin. Tewş e ku mirov di hîmê wî de li pîvanên weke dad û nirxê bigere. Yên di zeman û mekan de amade bûne, ji bo ku karê xwe hêsan bikin gotine, em navbeynkarekî hilbijêr in. Ji objeya weke navbeynkar dîtî re gotine pere. Em bi vê kurteçîrokê hewl didin pere bidin naskirin. Lê em bi amûrekî welê yê navbeynkar re rûbirû ne, wexta dev ji statuya xwe ber dide û bi hin rolên din radibe, her tişt dikare tevlîhev bibe.

Em bi mînakekê bikin ku bê fêhmkirin. Li gorî civakê, jinek bi mêrê xwe ve girêdayî be û li malekê bi awayekî tê gotin bi namûs bijî, tê qebûlkirin. Eger jin ji vê rewşê derkeve ango gelek

mêran bîne mala xwe, yan jî berevajiyê wê zilam gelek jinan bîne malê, gelo rewş ê çawa be? Herhal bi gotineke herî ji rêzê mirov dikare bibêje, rewş ê tevlîhev bibe. Di meseleya pere de rewş hinekî din tevlîhevtir e. Em bi mînaka xwe dewam bikin. Ji ber ku jin der-dikeve derveyî pîvanên giştî yên têne qebûlkirin, bi avêtina wê ya derve dikarin çareseriyekê bibînin. Lê di meseleya pereyan de dibe ku rewş evçend hêsan nebe. Yê pere di destê xwe de digire, eger bi namûs nebe, çiqas pere bikeve ser pereyê wî dikare bibêje; min qebûl e. Mîna di meseleya jinê de, herçî civak e, di vê qebûlkirinê de pere nekiriye amûr. Bi îhtîmaleke xurt karîbûye bibêje; dayîna ser hev a pereyan bênamûsiya herî mezin e.

Li gorî bîrûbaweriya min, mesele bi vî awayî qewimiye. Di nava zeman û mekanekî gelekî bi sînor de ji bo hêsanî be, ev amûr hatiye qebûlkirin û ti carî nehatiye qebûlkirin ku li tevahiya zeman û mekan belav bibe. Li vir bûyereke mezin a sûîstîmalê ango bikaranîna xirab heye. Dikare bibêje ti carî qebûl nake. Lê wê wextê jî mumkin e weke meseleya 'heta Xidir xemilî dawet betilî' bibe. Ango 'heta malxwê pê bihese mêvan binê beroşê bialês e.' Ha wê wextê jî hukmê xwe têrê nake. Ji lewra pere dika-re bibe mîna fahîşeyeke nedîtî ya karibe li gorî rewşê bilîze û de-kûdolaban bigerîne. Dikare xwe ji yekî re bi yekê û ji yekî din re bi hezar dolarî bide bi kirê. Êdî li pêşiyê ti hêz nîne wê rawestîne. Çawa ket vê rewşê? Em hinekî jî bi zimanê ekonomiyê hewl bidin vê rewşê bidin fêhmkirin.

Ekonomiyê bi pevguhertinê didin destpêkirin, ev vegotin herçend zêde xwedî îfade nebe jî bihevguhertin bi xwe hêmanekî girîng ê ekonomiyê ye. Du tiştên bi hev têne guhertin ji wan re mal an jî meta tê gotin. Civakê ji nirxa bikaranînê wêdetir hînê ti nirx nas nedikir, guhertina tiştekî bi tiştekî demeke dirêj weke exlaq rast nehat dîtin. Bi sîstema ku em jêre ekonomiya xelat û diyarîdayînê dibêjin ve girêdayî ma. Tiştekî hildiberandin an jî objeyeke pirr qîmet pê didan, weke diyarî didan. Çanda diyarî û xelatê mezinbûnê îfade dike. Tiştê tê mezinkirin û bilindkirin, diyarî pêşkêşî wê-wî tê kirin. Bi vî awayî nirxê ya bi nirx tê piştrastkirin û bi rûmet dikin. Objeyên mayî di jiyana rojane de têne bikaranîn. Bi çavekî baş li danehevê nanêrin. Komên miro-van karîbûn mîlyonan sal berê bi vî awayî debara xwe bikin. Bêyî bihevguhertina mal, wicdan û exlaqê civakê bi ti awayî razî ne-dibû ku mal bi mal an jî bi pereyan biguherîne. Ji ber ku nedifikirî ku wê buha û berdêla nirxê hildiberîne hebe. Li wê fikirîn jî ji aliyê exlaqî ve rast nedidît. Belkî jî bi hestyarî û têgihiştina xwe ya exlaqî ev weke rêyeke bi hîle dihesiband.

Eger gava pêşî ya bihevguhertinê gava pêşî ya ekonomiyê be, wê wextê wê ev gavavêtineke baş a nava ekonomiyê neyê hesi-bandin. Ji ber ku bêyî rêûresma resen gav hatiye avêtin. Mirov dikare weke feraziyê bihevguhertinê weke nirxekî bingehîn ê têkiliyên ekonomiyê bihesibîne. Lê li gorî bîrûbaweriya min rast nîne mirov bi tenê weke nirxeke ferazî bihesibîne. Mirov dikare ji bilî bihevguhertinê ekonomiyê bi sedemên din zanistî bike yan jî ji vê rastir mirov dikare ji bihevguhertinê cihê û heta mîna pereyan mirov dikare hin şêweyên bihevguhertinê yên xwe naspêrin navbeynkariyê ku bêne qebûlkirin, peyda bike. Teorîk û piratîk di warê peydakirina van şêweyan de têra xwe rê dide afirandinê. Ya ji bihevguhertinê girîngtir meseleya emtîa ya bûye mal. Nerxê bikaranînê kengî dibe mijara pevguherandinê ev yek weke emtîabûn, malbunê tê binavkirin. Di civakê de çêbûna diyardeya emtîayê nêzî pêvajoya demên şaristaniyê ye. Sedema bingehîn a qebûlkirina bazirganiyê emtîa ye. Emtîa bi xwe, di wê kêliyê de ku kesê destpêkê wî digire, ji dest derdixîne, pêk tê. Wexta ji destderxistina wî qebûl dike, emtîa jî dest pê dike. Wexta ji aliyê din ve jî di berdêlê de tiştekî din digire, pêvajoya emtîayê temam dibe. Em dîsa mînakekê bidin. Em bifikirin ku xezaleke bi salan xwedî dike bi bizinekê diguhere. Ti carî nayê ispatkirin ku ev bihevguhertin adil û wekhev e. Ji ber ku wê ti carî neyê zanîn, çiqasî ked hatiye dayîn. Ji vê jî girîngtir, bizin û xezal ti carî wekhev nabin. Bêguman em van analojiyan (mînak-danan) ji bo jihevderxistina nakokiyên mentiqê bihevguhertinê didin. Û nakokiyên bi vî rengî her tim hene.

Eger em di çarçoveya qebûlkirina van nakokiyan de ji nû ve li mijara pere vegerin, em ê hînê baştir li hîleyên di nava wî de dihewin, hayil bibin. Wexta mirov civakan nas dike, nuqteyek heye divê mirov baş fêhm bike, ew jî ew e; diyardeyên civakî diyardeyên fizîkî nînin. H_2O, ji sedî sed nebe jî di şert û mercên dinyayê de timî molekula avê ye. Wekî din maneya xwe nîne. Civak jî pakêtek e ku mirov ji diyardeyan ava kiriye. Herçiqas di navê de gelek tiştên nediyar hebin jî. Civak

dikare ya ava dike biguherîne û ji nû ve ava bike. Wê wextê ev pîvan peyde dibe: RASTIYÊN CIVAKÎ RASTIYÊN AVAKIRÎ NE; ango rastiyên xwedê û xwezayê dayî nînin. Eger wisa be; wê wextê pere jî rastiyek e ku hatiye avakirin. Mijara guhertin û emtîayê jî rastiyên feraziye ne ku hatine avakirin. Dayîna xwedê û xwezayê nînin.

Yek ji gunehên mezin ê pozîtîvîstan ew e ku rastiyên civakî weke diyardeyên fizîkî di heman kategoriyê de bi cih kirine. Wexta ku hûn diyardeya civakî bi rastiyên naguherin re yek bigirin, hûn ê derî heta ser piştê li paradîgmayên civakî yên di nava xwe de gelek nuqteyên mirov pê bixape dihewîne, vekin. Dema mirov ji vî alî ve bi awayekî pozîtîvîst li ekonomiyê binêre, ne mumkin e ku van nuqteyên divê mirov ji wan dûr bisekine nebîne. Wexta mirov milletgiriyê weke îfadeyeke rastiya objektîv fêhm bike, herçiqas di rewşên cihê de bin jî ji aliyî felsefî ve Hîtler û Stalîn yek in, û hûn ê bikevin rewşa wan. Ev herdu jî ango pozîtîvîst hemû û materyalîstên çor jî rastiyên di civakê de weke rastiyên mutleq dinirxînin û nikarin xwe ji vê xilas bikin. Sedema ku mijara pere gelekî nazik û girîng dike têgihiştina bi vê helwesta pozîtîvîst nêzî civakê dibe ye: ango pere bi temamî rastî dihesibîne. Ji lewra bi rêya wî destguhertin her diçe, dihêle ku weke rastiyeke temam bê fêhmkirin.

Bi pevguhertinê ketina pere ya nava ekonomiyê û di tevahiya dîrokê de pêşketina wî mijara me ya lêkolînê nîne. Lê belê di ekonomiyê de her ku diçe pere dibe tiştekî welê ku dest jê nabe û maneya vê jî ew e ku tehlûkeyên di hinavê xwe de dihewîne mezin dibin. Em kengî bi nakokiya yek bihevguhertinê bi tenê di hinavê xwe de digire rûbirû bibin, em ê bibînin ku hêza bihev-guhertinê ya bêsînor a pere bi destxistiye çiqasî rê li rewşên bê-yom û bi tehlûke vedike. Hêsan nîne ku tiştek bibe rewşeke ber-çav a hezaran nakokiyan. Bi vê rewşa xwe ya bi nakok di nava ekonomiyê de rêûrê tê, digihîje serdema fînansê û wexta tê digi-hîje serdema fînansê jî bi tevahî rewşeke xeternak rû dide û heta mirov vê rewşê bi tevahî nebîne û rabe civakê rave bike, mirov ê xwe bixapîne. Ya em jêre dibêjin rewşa xeternak ew e ku pere bi tehlûkeyên di hinavên xwe de gihişt serdema xwe ya herî pêş-ketî. Ev rewş û sicîlek welê ye, mîna ku mirov zordarekî xirab bi-ke fermandarê artêşekê. Ev amûrê em behsa wî dikin, di destpê-kê de kesên di civakê de amade ji bo kêliyekê wî qebûl dikin û ev amûrê bi guman rewşa wî ya demborî her diçe diguhere û wî derdixînin mertebeya xwedê. Her weha hêza herî bi tesîr a fer-manê jî di destê xwe de digire.

Heye ku gelekî balkêş be, mirov dîroka pêşketinê ya pere lêbikole. Tê gotin di dîrokê de pûlên zêrîn cara pêşî ji aliyê Kreu-zûsê Lîdyayî ve hatine çêkirin. Tê gotin li bajarê Manîsayê Sardê yê gera zêran lê bi pirsgirêk e, rûdinişt û ti belaya bi serî de ne-hatiye nemaye. Pere tiştekî wisa ye, ne bê wî dibe, ne jî bi wî an-go xwedî rewşeke zehmet e. Ya tê zanîn ew e ku bihevguhertina emtîayê û perebûnê dest dane hev pêşketine û weke kevirê çar-qozî yê ekonomiyê cih girtine. Ji sedan cureyên pûlan ên gihiştine heta roja me ya îro diyar e ku şaristaniya Pers û Greko-Romen pere gelekî bi kar anîne.

Di şaristaniya Îslamê de Riyal herî kêm bi qasî siltanan gihiştibû statuyeke muteber. Li bajaran textê pere qehîm û tekûz bû. Nexasim serrafên cihû gelekî bi qîmet bûbûn. Serraf û bazirganên Ermenî û Cihûyan ji Ewrûpayê heta Hindistanê li ser rêyên bazirganiyê tevî bajaran xeteke yekdestdariyê ya pere û bazirganiyê danîbûn. Tevî serweriya siyasî ev xeta kapîtal gelekî bi bandor bû. Siltan û mîreg gelekî bi xwe ve girêdabûn. Bandora wan a li Ewrûpa û Asyayê her ku diçû zêde dibû. Weke qewm ji Cihû û Ermeniyan nerazîbûna civakê her diçe zêde dibe û heye ku di vê de para vê rastiyê hebe. Wexta ku mirov pogromên (qir-kirinên wan) Cihû û Ermeniyan lêbikole divê yek ji xusûsên mi-rov bi girîngî li ber çav bigire ev be.

Bajarên Îtalyayê ber bi nîvê sedsala 13. ve pêşengtiya pere û bazirganiyê ji cîhana Îslamî wergirtin. Nexasim Venedîk, Cenova û Floranse weke mûcîzeyeke rastî ya bazirganî û pereyan pêk hatin. Bajarên behskirî heta sedsala 16. di serî de Ronesans ji her alî ve di pêşengiyê de ji Ewrûpayê re bajarên mîna stêrkan bûn. Bajarên Îtalyayê ne bi tenê Şoreşa Ronesansê kirin; ji mîmarên girîng ên şoreşa pere ne. Herçiqas peyrewên xwe yên pêşî di cî-hana Îslamî de dîtibin jî gelekî bi kêr hatine. Bi tevahî argumanên pere yên ku destê modernîteyê ji wan nabe yên weke pereyê kaxizî, banke, sened, krêdî û muhasebe ji aliyê van bajaran ve hatin pêşdebirin û bisazîkirin. Di dîroka pere de rola van bûyer û pêşketinan gelekî heye. Di pêşketina bazar û bazirganiyê de bi rola

şoreşekê rabûn. Emtîatî û peretiyê leza xwe belkî jî sed qat zêdetir kirin. Di pêşketina serweriya pere de kevirê çarqozî bûn.

Civak hêdî hêdî ji tehekuma van amûran re amade dikirin. Bi qasî ku xuya dikir, yên dihatin kirin danûstendineke sûkî ya teknîkî bû. Banke wê bûbûna cihê daneheva pereyan. Sened perçeyên kaxizê bûn ku diketin şûna pereyan. Pereyê kaxizî jî bi şêweyekî seneda giştî bû. Sivik bû, karûbar pê hêsan dibûn û bi lez dibûn. Krêdî jî ji bo muşteriyên di tengasiyê de pereyekî deyn bû ku di berdêla faîzeke munasip de dihat dayîn. Wê jî karûbar bi lez dikirin, pêşî li valamayînê digirt, nedihişt eleqedarê wê bi keslandî rûnê, ji bo deynê xwe bide ew bi lez dikir û dixebitand ango bi roleke bi xêr radibû. Ew ji bo karên muhasebê învanterên zelalkirina kar-zirarê, lêçûn-hatinê dokumanter bûn. Mîna neynikê weke demî rewşa şîrket û kesan nîşan dida. Ev besît bûn, lê bi encamên xwe yên mirovan matmayî bihêlin şoreş bûn. Di serî de Sevîlla, Lîzbon, London, Amsterdam, Hambûrg, Lyon, Anvers û Parîsê, bajarên Ewrûpayê ev berhemên şoreşê yên bajarên Îtalyayê tevî berhemên Ronesansê bi lez veguhestin welatên xwe, li tevahiya parzemîna Ewrûpayê belav kirin û mezin kirin.

Me bi awayekî pêşnûme ji we re pêşkêş kiribû ka çawa bi sedsala 16. re Hollanda û Ingilîstanê berê di cotkarî û bazirganiyê de, paşê jî di pîşesaziyê de bi alîkariya van berhemên şoreşê ber bi şoreşeke giştî ya kapîtalîst veguherîn. Kapîtal, kapîtalîst û kapîtalîzm pêlikên pêş ên seltenata pere ne. Her yek ji wan qralê rastî ne, xwe di ser van pêlikan re çip dikin: ango qralên tazî ne. Serdema bazirganiyê bi leza wê ya mezin re kara xwe ya gihişt rêjeyeke mezin bi giranî deyndarê van amûrên pere û perebûnê bû. Serweriya pereyan bêdeng û gelekî di binî re pêşde diçû. Ne bi tenê bi qraltiyê bi xwedatiyê jî radibû. Hem jî yekem car bêmaske û bi zatê xwe. Serdema îndustriyê hem gelek tiştan deyndarê wê ye, hem jî gelek firsendên mezin danê. Di civakê de bazar, bajar, emtîa û bazirganî zêde nebûya, şoreşa pîşesaziyê wê nebûya. Pere jî nebûya ev pêvajo bi tevahî pêk nedihatin. Bi lezbûna pere û perebûnê bi rola xwîna di demarên mirov de digere radibûn. Eger ew qut bûbûna organ ê nexebitiyana û wê ji kêrhatina xwe bûbûna. Ev jî bi mirina wan re hemwate bû.

Eger em têkiliya fabrîkeyê û karker ji hev derxin rewş ê baştir bê fêhmkirin. Mumkin nîne ku mirov fabrîkeyê bi koleyê berê û gundiyê serf bixebitîne. Tu heta mirovî ji efendî, senyor û axê qut nekî karker çênabe. Bi temamî karkertî bi heqdestekî mutleq dibe. Heqdest jî nirxek e ku pere nebin nayê dayîn. Ji sedî sed karker êdî mehkûmî pereyan dihat kirin. Pere êdî di wê astê de bû ku bêyî efendî û senyor dikarîbû koleyê nû bixe bin serweriyeke mutleq. Di desthilatdarbûnê de ev gaveke gelekî mezin bû. Bi vê rêyê, civaka nû ya pîşesaziyê, cara pêşî dibû civaka herî mezin a serweriya pere bi temamî nas dikir. Ti civa-kên berê yên şaristaniyê serdestiya pere evçend nepejirandibûn. Di civaka îndustriyê de pere êdî çandek e. Her tişt li dora wî dibe xwedî mane. Bi qasî ku rê li xeyalên mezin vekir, her weha bêyî pereyan jî nedibû ti proje dest pê bike. Her malbat di warê pêdiviya bi pere ya mutleq de serwext e. Ji gundekî li quncikeke dinyayê heta bi bajarê herî pêşketî tevahiya malbatan bi vê dizanin. Her kes dibîne; ji bo karibe pêlavekê ji zarokê xwe re bikire û lampeya mala xwe vêxe, pêdivî bi pere heye. Her kes ji bo pereyan bi dest bixe neçar maye çi hewce be ji xwedayê xwe yê nû re pêşkêş bike.

Bi qasî xuya dikir, nirxa pîroz ked dihat firotin. Ev rewşek bû ku pere rê lê vedikir û mirov bi awayekî tîpîk pê dixapiya. Ya bi peran dihat firotin an jî mirov ji destê xwe derdixist bi tenê ked nebû. Beriya her tiştî ji bo mirov ew bi dest bixista hewcedarî bi bedeneke tenduristiya wê baş, ji bo bedeneke tenduristiya wê baş jî hewcedarî bi dayikekê û ji bo dayikekê jî hewcedarî bi jinekê heye. Ev ‘ji bo’ heta bi hetayê diçin. Her weha diviyabû ked kêrhatî bibûya. Ew nebûya nedihat firotin. Ji bo wê jî hewcedarî bi hoste, dezgehdar; hewcedariya wê jî bi ezmûna kar a hezar salan û keda wê heye. Heqdestekî besît (ziktêrkirin û hinekî zêdetir) lîstikek bû ji bo ku ev nirxên pîroz bi tevahî ji dest bêne derxistin. Dîrok û civak dihat firotin. Mirov û ferd bi vî awayî kiribûn amûr. Heta niha ti xwedayê civakî evqas li ser evdên xwe serdestî nekiribû.

Di dîroka pere de yek ji qonaxên girîng jî ew e ku madenên bi qîmet ên weke zêr û zîv êdî ji berdêlnîşandanê xilas dibûn. Ev şoreşa mezin ango şoreşa pereyê reş di sala 1970’î de pêk hat. Êdî pere bi temamî azad bûbû. Azadiya yekemîn, wexta bajarên azad ên Îtalyayê ew bi înstrumanên

weke krêdî, sened û kaxizê ve girêdabûn pêk hatibû. Şoreşa mezin a duyemîn jî kengî Dolarê DYE'yê ji zêr û zîv hatibû qutkirin pêk hatibû.

Bi vê şoreşê bi awayekî fermî serdema fînansê dest pê kir. Di binê pêşketina dîrokî de ku jêre pêngava mezin a sêyemîn a globalbûnê tê gotin, ev diyarde heye. Çawa ku tê zanîn, pêngava mezin a kapîtalîzmê ya globalbûnê cara pêşî di serdema bazirga-niyê de (sedsalên 15.-18. P.Z.) tevgerên mêtingehkirin û nîv mêtingehkirinê bûn. Duyemîn tevgera mezin a globalbûnê di ser-dema pîşesaziyê de ango bi hesabekî kêm-zêde ji serê sedsala 19. heta çaryeka dawiya sedsala 20. dema pêngava emperyalîzmê û şerên neteweyî û çînî yên ji ber wê rûdane. Van demên behsa wan tê kirin li derdora çarsed salan dewam kirine û bêguman yek ji aktorên sereke yên van deman, pere ye. Mirov bi tevahî ji van deman re bigota dema pere, wê şaş nebûya. Xwedayê mezin ê modernîteya kapîtalîst (Zeus, Jupîter) dewleta netewe, xwe-dayê şer desthilatdarî (Ares û Mars), pere jî xwedayê nû yê ekonomiyê û serdema nû ye ku di dîrokê de bi giştî hemtayê wî nîne. Vî xwedayê hegemonya xwe daniye û xwedayên qedîm he-mû tepisandine!

Xisleta bingehîn a serdema fînansê ew e ku saziya pereyan tevî înstrumanên xwe hemûyan, bû hêza sereke. Bi temamî yekdestdariyên bazirganî û pîşesaziyê xistine kontrola xwe. Dew-let jî weke yekdestdariyê nexasim jî dewleta netewe gelekî baş bi xwe ve girêda, tamijand. Qatên bingehîn ên ekonomiyê platfor-mên hilberandin-pevguherandin û bikaranînê bi temamî xistin bin destê pere. Di vî warî de amûrên hatin bi karanîn IMF, Ban-keya Cîhanê, Rêxistina Navneteweyî ya Bazirganiyê; bi tevahî bankeyên navendî yên dinyayê, bankeyên global, senedên krê-diyan ên curbicur, piyase û borsa; bono û senedên tehwîlê, kar-tên bikaranînê, qûrên dovîz û faîzan lîsteyeke dirêj a înstruma-nan. Bi saya van saziyan êdî pere bûye mîna xeyaleteke li nave-rastê. Ya rastî, li gorî hiyarerşiya berê, ketiye şûna rêveberê mal-bata têde bav xwedî erk e, û li şûna wî ev saziyên xeşîm jî bi rola ewladê wî radibin. Lê bi tevahî jî tovên kalên xwe ango pereyan hildigirin û ev jî rastiyek e.

Saziyên behsa wan tê kirin, di nava xwe de xwediyê tevneke xurt in. Heta dawiyê organîzekirî ne. Saniye bi saniye haya wan ji hev heye. Bandorê li hev dikin. Tevgerên wan weke kin, navîn û dirêj têne birêkûpêkirin. Li gorî modeyê mirov ji tevgerên wan ên dema kin re bibêje 'pereyê germ' ji yên dema navîn re bibêje 'bono û tehwîl' û ji yên dema dirêj re jî bibêje 'senedên demdirêj' wê rastir be. Timûtim dikarin nav û demê biguherin. Li gorî ras-tiya wan a avakirina civakê, ev herî bi lez têne kirin. Amûrê bin-gehîn ê muhasebeyê Dolar û Euro ye. Ev diravên DYE û YE'yê ne. Tevî ku hînê jî hewl didin sîstemê jêhatî bikin jî ya rastî ev pêvajo temam bûye. Baş e, armanca bingehîn kar wê di nava sîstema nû de çawa pêk bê?

Bi tevahî nakokî û têkiliyên dinyayê yên siyasî, civakî û eko-nomîk bar kirin nava vê sîstema nû ya ferazî ye. Ne bi tenê ev; argumanên îdeolojîk, akademîk û çandî jî ji wan dinyan e ku ke-tine nav pençê vê sîstemê. Eger em hînê ji nêz ve li van rastiyan temaşe bikin, em ê karibin hêza xwe ya maneyê xurt bikin.

Diravê bingehîn ê muhasebeyê dolar e (di yêdekê de Euro heye) maneya vê çi ye? Qadên lê dolar dikevin serhev û guher-tinên qûran di navbera pereyên neteweyî de; bono û tehwîl, tev-gerên hîsseyên senedan, guhertinên faîz û buhayan nakokî û tê-kiliyên kîjan dinyaya berçav ango kîjan şer û tifaqan nîşan didin? Gelo, heye ku ew Şerê Cîhanê yê Sêyemîn ku gelekî behsa wî tê kirin, bi giranî di nava vê dinyaya sembol û feraziyan de diqewi-me? Şerên rastî yên em li rûyê erdê dibînin jî gelo cîhana feraziye carnan weke erdheja di terkên fayan ên dinyayê de xwe nîşanî me didin, nebin?

Bi giştî herkes hemfikir e ku DYE piştî Şerê Cîhanê yê Duye-mîn bûye hêza hegemon. Diravê wê Dolar giraniya xwe ya li din-yayê encama vê hegemonya wê ye. Ya balkêş ew e ku kengî ev hegemonya derket asta herî jor, Dolar ji berdêlbûyîna zêr xilas kir. Eşkere ye ku ev yek bi awayekî, bêberpirsiyariya hegemonya dinyayê ya bêhesêb nîşan dide. Baş tê zanîn ku DYE'yê ji salên 1980'yî ve qat bi qat ji trîlyonan zêdetir bê berdêl Dolar berda dinyayê. Ev bûyereke xeternak e. Ev tê wê maneyê ku bi tenê bi xebitandina çapxaneya banknotan salekê bêberdêl dibe xwediyê trîlyon dolaran. Di ti dem û serdemê de pere evqasî xwe bi xwe mezin nekiriye. Ma ti amûrekî din heye ku bi qasî vê diyardeyê mikur bê û nîşan bide hegemonyadariyê xwe bi pereyan nîşan daye yan jî pere

bi xwe hegemonyadar e? Eger em rewşa deyndar a tevahiya dewletên netewe li ber çav bigirin (pirr seyr e, dewle-ta netewe ya herî mezin a deyndar DYE bi xwe ye), em ê hêza xwe ya fêhmkirinê careke din zêde bikin ka çima pere bi temamî hegemon e. Lîstina pirr hindik a bi pereyan (tevgerên kêmkirin û zêdekirina faîz-buhayan) ji aliyê Bankeya Navendî ya DYE'yê ve dinyayê bi dijwarî dihejîne û ev jî nîşan dide ku sîstema fînansê gelekî baş hatiye danîn û cih girtiye. Ango diyardeyên hêza pere nîşan bidin gelekî zêde bûne.

Têkiliya krîzan bi sîstemê re jî gelekî balkêş e. Krîzên li Asya, Rûsya û Emerîka Latîn bi awayekî zincîrwarî weke demî û bela-wela pêk tên, bi temamî di qada pereyan re derbas dibin. Piştre xwe di ekonomiya reel de nîşan didin. Krîzên berê jî li cîhana reel dest pê dikirin û li cîhana pereyan bi encam dibûn, lê krîzên serdema fînansê berevajiyê vê yekê diqewimin. Ekonomiya reel ji bo herî dawiyê tê hiştin, lê çawa ku serwerê cîhana fînansê dixwazin ew welat an jî blokên welatên din kengî stû ditewînin, hînê pirr giran nebûye bi dawî dikin. Eger mirov weke mînak li Rûsyayê binêre mirov dikare gelekî jê hîn bibe. Yekîtiya Komarên Sovyeta Sosyalîst YKSS'ê bi awayekî fermî di sala 1991'ê de ji hev belav bû, lê piştre her ku çû ew xistin pêvajoyeke giran a krîzê ya fînansê. Di 1998'an de krîz derxistin asta herî jor û bilind.

Pirr balkêş e; di vê demê de, tê zanîn di çarçoveya bûyerên derketina ji Şamê de ez jî li Moskovayê bûm. Rayedarên Rûsyayê dixwestin ez bi lez ji Rûsyayê derkevim û ji bo min derxin digo-tin, çi ji destê wan tê wê bikin. Şefê wan ê herî mezin ê Îstîxbara-tê weha digot: 'Eger piştî 6 mehan bûya, her tişt ê hêsan bûya. Me jî bi te re bi vî awayî nedana û nestandana.' Erê, krîza 1998'an Rûsya teslîm girtibû û rayedarên xwedî gotin ê vî welatî bi devê xwe li vê rastiyê mikur dihatin. Gelekî baş tê bîra min. Serokwe-zîrê Îsraîlê Ariel Şaron û Wezîra Karê Derve ya DYE'yê Madeline Albraight ku operasyona der barê min de dimeşandin, bi lezûbez hatibûn Moskovayê û di berdêla deh mîlyon Dolarî de ez ji Rûsyayê dabûm derxistin. Bi vê armancê bi IMF'ê re peymanek hatibû morkirin. Her weha di navbera Tirkiyê û Rûsyayê de jî di berdêla min de peymana enerjiyê 'Xeta Şîn' hatibû mohrkirin. Yek ji şertê Rûsyayê jî ev bû. Tevî ku DYE li ber rabûbû. Piştî ku Rûsya ket xeta neolîberal a hegemonîdarê sîstemê dixwest, hêdî hêdî ji rewşa xwe ya bi felc xilas bû û bi ser sîstemê ve bû. Di serdema dijşoreşên fînansî û ferazî de dijşoreşek jî bi vî awayî pêk dihat!

Eger mirov rêvebirina dinya reel ji aliyê serdema fînansê ve ji hev derxe mirov dikare gelekî tiştan jê hîn bibe.

a- Serdema fînansê dinya ekonomîk a reel rêve dibe û me gelek caran anî ziman ku têkiliya vê bi hêza pere ya bûye fermandar re heye. Para bêtir projeyên ji polîtîkayên sereke yên hegemonyadar re xizmetê bikin, esas têne dîtin. Ekonomiya dinyayê li gorî serdema fînansê wê çawa were dîzaynkirin? Kîjan herêm wê li ser hilberîna kîjan malan bisekine? Wê para wê çi be? Siyasetên bingehîn ên welatan wê çawa bêne birêkûpêkkirin, avahiyên wan ên civakî û siyasî wê çawa bêne nûkirin, deynên wan çawa bêne dayîn, divê çavkaniyên xwe çawa bikarbînin? Her weha welatên ji wan re asî û çete dibêjin wê çawa serî li wan û ekonomiya wan bê tewandin? Welatên bloka berê ya YKSS'ê, Çîn û welatên din ên ji wan re dinya sêyemîn tê gotin, wê çawa bi ser sîstema hegemonîk ve bikin? Bi Îsraîlê re têkilî wê çawa bêne danîn û sererastkirin? Bi tevahî welat, dewlet û gel weke dinya bi kîjan parametre û pîvanên giştî yên serdema fînansa nû yên neolîberal li hev bikin, wê li gorî vê projeyan deynin pêşiya welat, şîrket, dewlet û kesan. Kengî li gorî van projeyan gelek şertên eskerî û siyasî jî pêve danîn wê fînansman û înstrumanên pereyî jî tekûz bikin. Yên guh nedin jî wê krîz li ser wan bê ferzkirin heta biçin ber îflasê. Jixwe wexta serdema fînansê tê gotin, mebest jê serdema bi şertan ji bo projeyan bi destxistina krêdiyê ye.

Sîstem li ser vî hîmî tê xebitandin. Ev kurtepêşnûmeya me pêşkêşkirî jî pirr eşkere nîşan dide ku di serdema fînansê de kapîtalîzm ekonomî nîne. Lîstikên bi kaxizan bi qasî ku ne eko-nomî ne, mirov dikare piştrast bike ku ew amûrên li ser ekono-miyê hatî ferzkirin in. Di asta herî jor de karkirina yekdestdaran bi van kaxizan dibe. Ma ji vê zêdetir ekonomînebûnek heye? Ti sektor û dem, nikare bi qasî serdem û sîstema fînansê rave bike ku gelekî di ser serdema pîşesazî û bazirganiyê re belaş kar tê kirin. Di berdêla kûponên piçûk de hem her kes tevlî karê tê kirin û bi vî awayî her kesî dikin hevparê gunehê sîstemê, hem jî sîstem bi vî awayî xwe xurt dike û rizgar dike.

Serdema Fînansê ji serdema îndustriyalîzmê zêdetir ne ekonomiye ye û li derveyî wê ye. Şêweyekî civak û çandê ye.

Eşkere ye ku em di asteke jor de bi yekdestdariyeke pereyan re rûbirû ne. Em li qonaxeke welê ya yekdestdariya super in, ku dewletan û heta weke dewlet DYE'yê jî di nava xwe de dihelîne. Gihiştiye hêzeke welê, bi tevahî pêvajoyên desthilatdariyê kontrol dike, pêşde dibe, xira dike û ji nû ve ava dike. Cewherê globalbûna nû ev e. Çawa ku tê zanîn serdema globalbûnê ragihandin nîne. Ekonomî û siyaset, û yekdestdariya siyasî bi awa-yekî ti mînakên wan nehatine dîtin di asta globalbûnê de ketine zikhev û ev yek cewherê serdema fînansê pêk tîne. Bi tevahî îradeyên xwecihî, neteweyî, siyasî û ekonomîk dikevin kontrola hê-zên super ên yekdestdarên global û serdema fînansê vê îfade di-ke. Ev rewşeke nû ye, û divê mirov gelekî hûrûkûr li ser rawest e.

b- Bandora wê ya li ser realîteya civakî bi temamî bi armanca fetihkirinê ye. Hedef civakeke pere û ferazî ye. Rêya herî bi tesîr a ji bo kapîtalîzekirina civakê, tevlîkirina wê ya nava însturamanên weke bono, repo, tehwîl û senedên para ne. Bi vî awayî, nexasim di serî de çîna navîn, bi tevahî civak bi cîhana fînansê re dibe yek. Di berdêla kareke piçûk de wê dike hêza parastina pergalê. Refleksên wê yên dijberî pergalê para bêhtir têne şikandin. Bi civaka xure, krediya ji bo xureyan, bi hezaran awayên krediyê, dixwazin civakê zevt bikin û teslîm bigirin. Rêbaz gelek hêsan e. Pêşî krîzan ferz dikin û bi vî awayî dinya-yeke nû ya bêkaran li dinya bêkaran zêde dikin. Çîna navîn hildiweşînin û dikin ku li ber wan bigere. Birçîtî û xizantiyê heta bi sînorê mirinê ferz dikin. Kaos û aloziyê kûr dikin. Piştre di berdêla şertan de ji bo ji nû ve avakirina civakê, wê bi krêdiyan ve girê didin.

Berê hewl didan civakan bi şoreş û tevgerên rohnîbûn-çandî veguherînin. Niha bi rêbazên fînansê yên hînê komple ne, bi pîlan in, destê xwe nadin agir û bi maşeyê encamê jê digirin an jî hewl didin pê bigirin. Dixwazin tevahiya civakan bi homojenî û yek-rengiyeke global ji nû ve ava bikin, ji bo bikin kerî û girse di hawênekî yekçandê de dikutin, û dikin ku bi qasî misqalê zerre jî li ber sîstemê ranebin. Projeyên civakê bi awayekî li şûna şore-şên berê û utopyayan datînin. Êdî hewcedarî bi utopya û şoreşan nîne. Her tişt dikare bi proje bibe. Her weha fînansor jî amade ne. Xuya ye ku civaka dijber, civaka sîmulakr, civaka ferazî û civaka yek zêhniyet ev e. Gelo ya ferz dikin faşîzm nîne? Gelo ya ferz di-kin, bi maskeyeke nû di asta global de projeya pêkanîna faşîzmê û dinya wê nîne? Divê mirov civaka serdema fînansê ji her alî ve nas bike û bi nav bike.

c- Polîtîkayên siyaset û dewletê yên serdema fînansê bi yên serdema îndustriyê xwedî hinek nakokiyan e. Îndustriyalîzm, a esas li ser polîtîkayên milletgirî û dewleta netewe dimeşe. Di-xwaze yekdestdaran biafirîne. Hewcedariya serdema fînansê bi globalbûnê, dibe sedem ku van yekdestdaran asteng bibîne. Kapî-talîzm weke sîstem û dinyayekê peyde bû, ev yek bi xwe jî nikare heta dawiyê yekdestdariya dewleta netewe destek bike. Yekdest-darên dewleta netewe zêdetir xwe li hundir digirin û li pêşiya yekdestdarên dixwazin di asta global de tevbigerin dibin asteng. Nexasim serdema fînansê di asta global de înstrumanên xwe bi kar bîne, dikare kara xwe zêde bike. Lê di vê rewşê de dewleta netewe li pêşiya wê kelem û astengeke ciddî ye. Yan wê li gorî rewşa nû xwe bi rêkûpêk bike, yan jî wê hilweşe. Dewletên netewe yên weke Koreya Bakur, Lîbya, Sûrî, Îran, Iraq û hwd. Dema Lîbyayê qebûl kir xwe li gorî rewşa nû bi rêkûpêk bike hebûna xwe dewam kir. Kengî Iraqê qebûl nekir, bi awayekî bibe êbret li xezeba serdema fînansê rast hat. Ji lewra divê ya nû bê avakirin. Bi tevahî xira nake. Nexasim welatên mîna Brezîlya, Tirkiye, Arjantîn, Çîn, Hindistan û Rûsya yên ku dewleta netewe li cem wan gelekî xurt e, dixwazin wan bi krîzan terbiye bikin û ji nû ve wan entegreyî sîstemê bikin.

Têkiliyên civakî yên pere wan xira dike, bi serê xwe pirsgirê-keke mezin a terorîzmê ye. Ti teror bi qasî hegemonya pereyan nikare civakê ji kokên wê yên kûr, dûr bixîne û bi tesîr bibe. Pirraniya xebatên sîstem dike, ji bo ku hebûna xwe di tevahiya qadên ekonomîk, civakî û siyasî de ava bike û dewam bike, di çarçoveya terorê de ne ku di dîrokê de mînakên wê kêm hatine dîtin.. Dixwaze terora mezin bi hêmanên provakatîv veşêre. Bi destxistina pereyan ji pereyan li derveyî ekonomiya reel bi giranî pêk hatiye û ev yek bi destê xasûk û bi hêz ê di dîrokê de tîmî derketiye pêşberî me, hatiye kirin û ev destê behsa wî tê kirin xwe kiriye sîstem û li ser serê civakê rûniştiye. Diziyên Çil Hera-miyan ji mîlyarê yekê diziyên yekdestdarên serdema fînansê na-ke. Diziyên

evçend berfireh bi temamî di sîstemên terorê de dikarin bêne kirin. Di vê çarçoveyê de diyardeya bi navê serdema ragihandinê bi tenê ji bo veşartina terora fînansê hewce bû. Belkî jî bi vê armancê têgîna em jêre terora medyayê dibêjin, bibe xwedî mane. Kurtûkurmancî, sîstem bi xwe di dîrokê de terorîstê herî mezin e ku hatiye dinyayê û siberojê dîsa wê yê herî mezin be.

Bi qasî ku xuya dike serdema herî bi hêz a kapîtalîzmê serdema fînansê tevî xisletên xwe hemûyan hilweşînê îfade dike. Wer xuya dike ku potansiyela ji bo dewamkirina sîstemê qedandiye. Serdemek çiqasî pûç bibe, ewqasî hewcedariya xwe bi muhafeze-kariyê his dike. Ev hêza hewcedariyê nîne, ev bêhêzbûnê îfade dike. Hilberandin xebata bingehîn a mirov û civaka wî ye ku bêyî nikare bijî û debara xwe bike. Serdema fînansê jî serdemeke welê ye, mikur tê ku di vê serdemê de debara mirov nabe. Sîstemek e ku nikare hilberîne, ew sîstemeke bêkar e. Ya em dibînin jî ev e. Sîstemek evçend bi xebat û hilberandinê re nakok e, ji bo karibe bijî bi tenê rêyeke wê heye, ew jî teror e ku vê têgînê jî têra xwe berevajî dike û bi provakasyonan dimeşîne. Kapîtala fînansê di dîrokê de bi awayekî nedîtî di warê global de derketiye asta herî jor û bi rola beşê sermayê yê herî zêde pêxîrtengiyê har dike radibe. Yekdestdariya sermayeya fînansê di warê eskerî û siyasî de tê maneya şerekî zêde li dijî civakê. Li gelek bereyên dinyayê rastiya pêk tê bi vî rengî ye. Ji pêxîrtengiya avahiya sîstema dinyayê wê kîjan pêkhatinên siyasî û ekonomî derkevin, mirov vê bi kehanetê ne, bi asta xebatên entelektuel, siyasî û exlaqî dikare diyar bike.

Di serdema kapîtala fînansê de ku sermayeya herî feraziye ya modernîteya kapîtalîst e, civak bi qasî ku di ti dema dîrokê de nebûye bi belavbûnê re rûbirû ye. Çaviyên polîtîk û exlaqî yên civakê hatine perçeperçekirin. Ya pêk tê, diyardeyeke civakî ye ku mirov dikare wê weke ‘qirkirina civakê’ bi nav bike û tevahiya qirkirinan girantir e. Serweriya medya sermayeya feraziye di rewşa sîleheke welê de ye, ji Şerê Cîhanê yê Duyemîn girantir qirkirina civakê daye ber xwe. Topên xwe yên milliyetgirî, dîndarîtî, cinsiyetparêz, zanistperestî û hunermendî (spor, rêzefilm û hwd.) tevahiya bîstûçar saetên rojê wer bi serê civakê de diteqîne di bêvlê re tîne, ma li hemberî van sîlehên medyayê wê bergirî û parastina civakê çawa were kirin?

Eger tu îkonên milliyetgirî, dîndarîtî, cinsiyetparêzî, sporgirî, hunerkariyê bihejînî dikarî civakê – pardon, keriyî -, girseyê her devera dixwazî dikarî bibiyê. Fetha zêhn bi qasî ku ti zor nikaribe bike civaka îro li sermayeya fînansa global vekiriye. Careke din divê mirov rehmê li rahibên Sumeran û vedîtinên perestgehan bîne! Hûn çi fatihên jêhatî û yeman bûne, tevî ku di navberê de pênc hezar sal derbasbûne, nûnerên we yên dawî yên îro û yên di perestgehên wan de destê xwe ji ava sar di ya germ de danakin û daneheva sermayeyê ya herî mezin a dîrokê pêk tînin! Sî (zîlûllah) û pêjnên herî bi hêz ên xwedayan jî nikarîbûn evqas karê bikin. Ev tê wê maneyê ku kombûna kumulatîf û dewamî ya sermayeyê têgîneke pûç nîne. Berevajîkirina zêhnan operasyonên sivik û ji rêzê nînin. Dr. Hîkmet Kivilcimli û Antonîo Gramsciyê Îtalî jî fetha hegemonîk bi heman awayî terîfkirine. Wexta ev terîf dikirin, dema herî zêde dewleta netewe dihat mezinkirin û pîrozkirin. Ew jî wê demê di zindanên wan de bûn. Zanîna wan ji serhatî û jiyana wan bûn. Li gorî tehlîla dawî, ez jî ‘mehkûmê’ sermayeya global im. Eger min wê rast nas nekirana, di şexsê zêhna xwe de (nasnameya xwe de) min ê îxanet bi zêhnê civakê bi xwe bikirana.

Di serê salên 1980’î de Reagan û Thatcher ên li serê du hêzên hegemon ên sîstemê DYE û Ingilîstanê bi êrîşên terorê yên li Nikaragua û Falklandê pêla terorê rakirin. Du desthilatdariyên darbekar ên Pakistan û Tirkiyê jî alîkarên wan ên herî nêz bûn. Emerîka Latîn bi tevahî hatibû terorîzekirin. Bi pêşbaziya sîlehçêkirinê, şerê stêrkan dewam kiriye û di encamê de Rûsya ji hêzeke hegemonîk daketiye xwarê. Li Çînê reformên Deng Siao Ping tawîz bûn, dabûn sîstemê. Tawîzên bi şerê rizgariya neteweyî û dewleta refahê hatibûn bi destxistin jî bi dawî kirin û bahoza terorê ya serdema fînansê li her qadê rakirin. Clinton ev yek hînê nerm lê bi polîtîkayên hînê bi tesîr meşand.

Rojhilata Naverast mabû ku bi temamî nehatibû fetihkirin. Ew jî veguherandin girêkeke kor a pirsgirêkên çavkaniya xwe dîn, teror, radîkalîzm û şaristanî. Eger sîstem naxwaze paşve bikeve bi vî awayî yan jî bi awayekî din diviyabû fetha xwe te-mam bikira. Her weha pirsgirêka petrolê heye ku bi qasî jiyanê girîng e. Petrol yek ji wan sektoran e ku serdema fînansê herî zê-de li ser wê prîm dike. Tespît kiribû ku bi qasî sedsaleke din hewcedariya sîstemê pê hebû. Pirsgirêka Ereb-Îsraîlê mîna şûrê Demokles li ser serê sîstemê dihêjiya. Îran a şîî jî hînê weke tehlûke-yeke mezin li cihê xwe bû.

Ez yeqîn dikim ku têkiliya stratejîk û krîtîk a vê pêvajoyê bi min re, di demên pêş de wê eşkere were fêhmkirin. Jixwe mijar her ku diçe zelal dibe. Min bihîst ku wexta lîderê bi tesîr ê Sûriyê Hafiz Esed bi lîderê bi tesîr ê DYE'yê Clinton re du caran hevdîtin pêk aniye, nîviyê rojeva wan der barê min de bûye. Hatibû fêhmkirin ku ez rewşê asê dikim. Di nava Projeya Rojhilata Nave-rast a Mezin de roleke stratejîk a demdirêj dane Kurdan. Di çare-serkirina pirsgirêkên herêmê yên bi fînans kapîtalê re Kurd û Kurdistan wê weke beştê pê deriyê kelhê tê şikandin, bêne bika-ranîn. Di hin dem û dewranan de Ermenî û yên weke wan Helen, Asûrî û heta Cihû, Ereb û Filistînî ji bo van armancan hatibûn bi-karanîn. Hêzên statukoparêz, dewletgirên zêde netewe, yên li şû-na ku pirsgirêkên sîstemê çareser bikin li pêşiya wê dibin asteng û dev ji hewesa xwe ya hegemonyadariya herêmê bernadin, heye ku bi çoyê kurd tesîr li wan bê kirin û ji hev bêne xistin.

Wer tê fêhmkirin ku ev pîlan ji salên 1970'î ve hatiye amade-kirin, û ez jî weke hêmanekî li bendê nebûn, lê weke hêmanekî rewşê asê dike, ketim navê. Yan min ê guh bida gotinên wan û bi temamî bibûma eskerekî wan, yan jî ez ê bihatama avêtin aliyekî din. Ez xwediyê wê kesayetiyê nebûm ku bibim eskerê wan. Ji lewra mirov dikare fêhm bike ka çima ez ê pêşî bûm ku avêtin aliyekî û bi hêsanî ez ji pêşiya xwe derxistin. Şerê Cîhanê yê Yekemîn kengî milîtanekî Sirp welîtextê Awûsturyayê kuşt dest pê kiribû û hînê bi dijwarî wê dewam bikira. Lê weke Şerê Cîhanê yê Sêyemîn wê dewam bikira. Berevajî berê vê carê bi pîlana tevahiya hêzên rêxistinkirî yên sîstemê ez ê weke qurban bihatama hilbijartin. Rewş dişibin hev û dîrok xwe bi nûkirinê dubare dike. Ev jî têra xwe tesîr dike û balkêş e. Min di parêzna-meya xwe de ku ji doza min a li Dadgeha Îstînaf a Atînayê re şan-dibû, weha gotibû: 'Xweda Zeûs û alîkara wî Xwedawend Athena, bi destdana hev a Hades û Ares , Prometheus li zinarên Kafkas-yayê li zincîrê xistin û nîviyên mirovan ez jî mîna wî li zinarên Girava Îmraliyê zincîr kirim.' Wer tê fêhmkirin ku ev nirxandin û şîroveya min jî hinekî kêm e.

Ji vê analîza min baş tê fêhmkirin ku xwedayekî rastî ez zincîr kirim. Ev çêlika piçûk a xwedê, di dehlîzên dîrokê de bi dizî hêdî hêdî mezin bû, dewlemend bû û bû xwedî pere, bi serdema kapîtalîzmê re jî derket ser rûyê erdê. Xwe wisa da qebûlkirin, bi tevahî xwedayên serdemên berê ji naverastê rabûn, tinebûn. Qral bi erdê re hatin kaşkirin û serê wan hatin jêkirin. Ji her demê zêdetir xwîn rijiya û mêtinkariyeke heta bi mûyê serê mirov hat ferzkirin. Ser û binê erdê qirêj kirin, giş tevlîhev kirin. Bi rastî mirov û li derveyî wî, bêhejmar ruhber tine kirin.

g- Di Ekonomiya Serdema Kapîtalîzmê de Rola Cihûyan

Her entelektuelê bi dîroka şaristaniyê re eleqedar dibe, bi hêsanî dikare tespît bike ku rola Cihûyan nebîne wê nikaribe nir-xandineke bi hostayî bike.

Hz. Brahîm bavikê dînê Brahîmî tê qebûlkirin û agahiyên der barê nasnameya wî de weke nasnameya Hz. Îsa û Hz. Mûsa bi tayên mîtolojîk ve rêsayî ne. Ji lewra ji bo rastî baştir were dîtin hewcedarî bi lêkolînên berfireh ên sosyolojîk hene. Bi tevahî nîşane didin xuyakirin ku nasnameya weke Brahîmî tê bi navkirin bi rêveberê Ûrfaya îro yê ji Nemrûtên Babîlan (fena walîyê eyale-tan) dikeve nava nakokiyeke paradîgmatîk an jî ji ber hin se-demên din bikeve nava nakokiyan jî wer tê nîşandan. Brahîm ji bo nîşan bide ku pûtên li panteonê nikarin bibin xweda wan diş-kîne, paşê ji bo wî biavêjin agir ji kelha Ûrfayê bi mencenîqê di-virvirînin nava agir, lê agir vediguhere avê û Gola Masiyan a îro çêdibe. Çîroka mîtolojîk bi vî awayî dewam dike.

Xeta Ûrfa-Qudsê bi îhtîmaleke mezin di navbera du hêzên mezin ê wê demê de ango di navbera şaristaniya Xanedaniya Nû ya Misrê û Xanedaniya Babîl a Hemmûrabî de herêmeke tampon e. Bazirganî di dîrokê de cara pêşî ye ku weke sektoreke ekono-mîk mezin dibe. Belkî jî bazirganî di navbera herdu şaristaniyan de li ser siyasetê bi rolekê radibe. Çûnûhatina bazirganan

bi lez dibe. Dema bi heybet a bazirganiya Asûran jî li vê dewrê rast tê. Her weha ji serdemên pêşî ve Ûrfa-Quds-Şam-Heleb xeteke gi-rîng a koçberî, bazirganî, dagirkerî û ji van jî girîngtir xeteke da-nûstandina dînî ye. Qadên em behsa wan dikin, xweber cihê derketina Hz. Brahîm û deverên pêşî yên koçberiyê nînin. Dîsa baş tê zanîn ku di derketina pêşî ya Îslamiyet û Xiristiyaniyê de jî ev xet bi rola xwe radibe. Ez bi hevokekê jî dixwazim behsa navê Brahîm bikim. Ev nav bi îhtîmaleke mezin navdanîneke Misriyan e. Kesên di Çola Sînayê re diçûn, ji ber gemar û toza li wan datanî Misriyan ji wan re 'Apîrû' digot. Bi îhtîmaleke mezin navên Ibranî û Brahîmî ji navê Apîrû zêdebûne û veguherîne. Em ji cihê mayî dewam dikin. Brahîm berê dixwaze li nêzî Qudsê bi cih û war bibe. Desthilatdarên herêmê bi hêsanî destûrê nadinê. Tê gotin; li wir hinek milk kiriye û li wir miriye. Çîrokên bi Sara, Hecer, Smaîl, Îshaq û Yaqûp dest pê dikin bi Hz. Mûsa, Îsa, Muhammed û bi xelekên sedan pêxemberên di navberê de dewam dikin. Her kesê bixwaze dikare van çîrokan di Pirtûkên Pîroz de (Ahdî Atîk, Ahdî Cedît û Quran) bibîne. Mirov dikare ji gelek çîrokên, ji van şaxê wan diçin, bi roman û pirtûkên dîrokê pirr tiştan hîn bibe. Bi awayekî giştî, têra min dike ku ez armanca xwe bi çendan deman rave bikim.

a-Dema yekemîn, çîroka Brahîm li Ûrfayê û derketina wî ji wir e. Muhtemel e ev dem salên 1700-1600 B.Z. be. Bazirgan û sereke qebîleyê ye.

b- Dema esareta li Misrê. 1600-1300 B.Z.

c- Derketina bi pêşengiya Hz. Mûsa. 1300-1250 B.Z.

d- Bicihbûna li ser erdên soza wan hatî dayîn. 1250-1200 B.Z. (Dema Fermandar û Pêxember Hz. Yeşû).

e- Dema Hakim û Pêşengan. 1200-1000 B.Z. Heta bi Qralê pêşî Saul dema pêşengên dînî (kahin) û laîk ên hînê nebûne qral û pêxember.

f- Dema Qralên Cihû û Îsraîlê. 1000-700 B.Z. Dema bi Saul, Dawit û Silêman dest pê kir û bi Hezekîelê (dagirkeriya Asûrê) bi dawî bû.

g- Dagirkerî, îstîla, tehakum, berxwedan û derketina dîas-porayê. 700 B.Z.-70 P.Z. (Dema hakimiyet û dagirkeriya Asûr, Ba-bîl, Skender û Romayiyan).

Di vê demê de Qraltiya Cihûyan an jî Îsraîliyan hildiweşe. Li şûna wê du kom derdikevin. Yek hevkar e, ya din jî li ber xwe dide. Koma hevkar, nexasim weke alîgirê Grek û Persan bi du komên sereke derdikeve holê. Piştî Ûrfa û Misrê cara sêyemîn nefîkirina wan di dema Qralê Babîlan Nebûqednazar de pêk hatiye û bi qasî çil salan dewam kiriye (535-495 B.Z.). Hukmên di Pirtûka Pîroz de cih digirin û eşkereye bi bandora Zerdeştiyê ne, di vê demê de hatine girtin. Gelekî heyranên Persan in. Ji ber ku nefîkirina wan a çil salî dewam kiriye, bi dawî kirine. Nusxeyên nivîskî yên pêşî yên Tewratê di vê demê de ango di salên 700 B.Z. de hatine tomarkirin. Ango li derdora şeşsed salan (1300-700 B.Z.) di dest de ti nusxeyên nivîskî yên Pirtûka Pîroz tinene. Ev jî tê wê maneyê ku beşên pêwendîdar ên di hersê pirtûkên pîroz de xwe disipêrin vegotinên devkî yên piştî şeşsed salî. Homeros û Hesiodos di heman demê de Îlyada û Teogonia'yê ji çîrokên bi heman rengî nivîsandine. Li derdora salên 70'î B.Z. û salên 70'î P.Z. Romayiyan Perestgeha Silêman du caran hilweşand û vê yekê rê li ber berxwedanên mezin vekir. Xiristiyantî rêûresma berxwedanê ya beşê herî xizan e. Berxwedana tebeqeya jor jî weke mînak Makabî bi navûdeng in.

Bi dîasporayê, ango bi derketina derve, belavbûna qewm an jî qebîleyê piştî salên 70'î P.Z. zêdetir dibe. Belavbûn li cem yên di nava çanda Asûr, Ermenî û Grekan de dijîn pêk tê û zêdetir jî li du qadên Împaratoriyê yên Roma û Îranê têne dîtin. Ji vê dema dirêj re di heman demê de Dema Nivîskaran jî tê gotin. Ango Tewrat timî tê şîrovekirin û tomarkirin. Pêxember jî derdikevin. Lê nivîskarî hînê girîngtir dibe. Ji vê diyar e ku asta bilind a ente-lektueliyê di çanda Cihûyan de ji rêûresmeke girîng a dîrokî tê. Pîşeyekî din ê girîng jî herhal bazirganî û mijûliya bi peran re ye. Ji ber ku derfet û îmkan nedîtine li ser erdên cotkariyê debara xwe bikin, bi tevahî hêza xwe li ser bazirganiyê û amûrê bi tesîr ê bazirganiyê peran sekinîne ku ev jî ji nêz ve bi rewşa wan re tê-kildar e. Ji lewra mirov dikare bibêje; cihê Asûran girtine, li Roj-hilata Naverast êdî yekdestdariya bazirganî û pereyan kontrol di-kin. Ev rewş wan li bajarên serdema navîn û li dergûşa kapî-talîzmê li Amsterdam û Londonê gelekî bi tesîr dike û wan dike xwediyê kareke mezin, di heman demê de ev yek nîşan dide ku sermayedariya wan a mezin xwe dispêre rêûresmeke dîrokî ya dûrûdirêj. Tê

texmînkirin ku li derdora Qudsê kêm mane û pir-raniya wan li dîasporayê belavbûne. Di çîroka belavbûna vî qew-mî de wê du rêûresmên girîng ên çandî weke dîasporaya Rojhilat û Rojava derkevin holê.

h- Bi dîasporayê re êdî qebîle nînin. Ji ber ku weke gelek qe-bîleyan belavbûne. Ji lewra ji qebîlebûnê derketine û di asta çan-dî de weke komên çandî xuya dikin. Di vê çarçoveyê de mirov ji Cihûyan re gotina ‘qewm’ bi kar bîne wê bêtir li cih be. Nexasim li herêmên Erebistan, Îran, Kurdistan, Misr û Helenîstanê kom dibin û bi awayekî xwe bispêrin çanda qadê komên Cihûyan çê-dibin. Dibin xelkekî xwedî du çand: ya bingehîn çanda Ibranî û ya din jî çanda civakên li cem wan bi cih dibin. Ev rewşa wan wê bandoreke erênî û girîng li ser qabîliyeta wan a entelektuelî bike. Ji ber ku bi tevahiya çandên herî qedîm ên dîrokê re dikevin tê-kiliyê.

Bi derketina Îslamê re demeke nû ya trajîk dest pê dike. Ereb bi Îslamiyetê neçarin gav biavêjin şaristaniya bazirganiyekê. Lê belê yekdestdariya bazirganî û peran li gelek herêmên Erebis-tanê bi pirranî di destê bazirgan û serrafên Cihûyan de ye. Tê go-tin Hz. Muhammed gotiye ‘Divê Cihû li Erebistanê nemînin’. Her-çiqasî guman li ser vê hedîsê hebin jî manedar xuya dike. Dijmi-natiya Ereb û Cihûyan heta kûrahiya dîrokê diçe. Hecer û kurê wê Smaîl weke du kesên nayên xwestin dişînin devera Mekke lê ye, û ev yek jî nakokiya wê demê di navbera qebîleyên Cihû û Ereb de îfade dike. Berjewendiyên Cihûyan bi berjewendiyên bazirgan û şêxên Ereban re ji wê demê ve timî têne dijberî hev û di roja me ya îro de jî bi şerê di navbera Ereb-Îsraîlê û Filistîn-Îsraîlê de zêde dibe. Ev nakokiya ku kok û rehên xwe ji çavkaniya dîrokê ya li derdora 3500 salî digire di roja me ya îro de bi temamî veguheriye şerekî şaristaniyan.

Li herêmê reqabeteke dijwar di navbera yekdestdarên ba-zirganiyê de normal e. Sedema Îslamiyetê girîngî bi bazirganiyê daye, têkiliya Xetîce û Hz. Muhammed jî ji ber vê yekê tê fêhm-kirin. Di encamê de Cihû wê yan xwe li asîmîlasyonê biqewimî-nin, bikin hevkarên sûdewar (muhtedî) û li qadê bimînin, yan jî wê nefîkirina xwe ber bi qadên nû ve qebûl bikin. Herdu rewş jî derdikevin holê. Beşekî wan ê girîng hînê di dema Împratoriya Romayê de koçberiya ber bi Ewrûpayê dest pê dike zêde dikin û vediqetin, yên mayî jî weke muhtedî û nîv-êsîr bi xûkiyê ve têne girêdan û jiyana xwe welê dewam dikin. Di serdema navîn de di dema şaristaniya Îslamê de, nexasim li herêmên Îran û Endulusê (Spanyayê) bi rola xwe ya dîrokî radibin ango bi rola xwe ya katiptî, bazirganî û serrafiyê radibin û hînê zêdetir bi navûdeng dibin. Derfeta wan çêdibe ku bi gelek hêzên siyasî re bixebitin. Pênaseya xwe ya entelektuel û bazirgan-serraf teqez didin qebûl-kirin. Ji ber vê yekê jî li xezeba entelektuel û bazirganên li tevahî herêmên lê ne û herêmên din rast tên. Ev tê wê maneyê, dij-minatiya bi Cihûyan re ya ji dîrokê ve tê, sedemên xwe yên girîng ên maddî, çandî û dîrokî hene.

i- Di destpêka serdema nû de ji ber sedemên me destnîşan-kirî pêleke nefretê, gefxwarin û nefîkirina Cihûyan bi lez zêde bibe. Ji ber ku kapîtalîzm şaristaniyek e ku di malzaroka yekdest-dariya bazirganî û pereyan de çêdibe. Her kesê di vê de zirara xwe hebe, wê entelektuel, bazirgan û serrafên Cihû li pêşiya xwe weke asteng nîşan bide. Cihû bi paradokseke xeter re rûbirû ne. Yekdestdarên bazirgan û serrafên neteweyên din ku berjewendi-yên wan li cem pêşketinên kapîtalîst in, wê hêmanên Cihû weke asteng bibînin. Pîşekar û cotkarên berê yên neteweyên ku berje-wendiyên wan bi pêşketinên yekdestdarên kapîtalîst re dikevin nakokiyê jî wê bi hêsayî karibin Cihûyan weke tehlûkeyeke mîstîk nîşan bidin. Ji ber ku girêdayî sîstemê ne û hewceyî wê ne, li hesabê întelektuelan jî tê ku Cihûtiyê weke Qutiya Pandorayê ya tevahiya xirabiyan nîşan bidin. Bi van bandor û sedeman sed-salên 15. û 16. ji bo Cihûyan weke di dîrokê de hate dîtin dîsa di-be destpêka pêvajoya şaristaniyeke nû ya nefîkirinên nû û pogro-mên Cihûyan (komkujiyên Cihûyan) ên dijwar.

Di vir de ya seyr ew e ku hêza bazirgan-serraf û entelektue-lên Cihû di avakirina vê şaristaniyê de hêmanekî girîng in, lê di heman demê de herî zêde jî ew li xezeba vê şaristaniyê rast ha-tine. Paradoks jî ev e. Di sala 1492’an de ne bi tenê Misilman, Ci-hû jî bi awayekî girseyî ji Spanyayê hatin avêtin. Ma ne ew bûn ên Îsa li çarmîxê xistibûn. Bahane amade û bi tesîr bû. Lê sedemên rastî weke ku me gotî ne. Li Polonya û Çartiya Rûsyayê jî pêvajo-yeke bi heman rengî diqewime. Li hemberî van rewşan li welatên nû dicivin û di serê van welatan de Hollanda û Ingilîstan tên. Bi

tevahî bazirgan, serraf û entelektuelên Cihû yên bi bandor ref bi ref diçin van welatan. Împaratoriya Osmanî ya bi monarşiya Ew-rûpayê re di nava şer de wê bang li beşekî Cihûyan bike. Nexasim ji bo di yekdestdariya bazirganî û serrafiya siltaniyê de cih bi-girin, wê bêne qebûlkirin û ne tenê qebûlkirin wê bang jî li wan bihata kirin. Koçberiya ber bi Parzemîna Emerîkayê jî hêdî hêdî dest pê kiriye. Li bajarên Elmanyayê yên nû pêş dikevin, wê rewşa xwe ya di nava yekdestdariya bazirganên entelektuel û serrafan de roj bi roj xurtir bikin. Li vî welatî pirr bi kok bi cih di-bin û melezbûnek pêk tê.

Herçend hin entelektuel kapîtalîzmê bi Cihûtiyê ve girê bidin jî ev îdeayeke pirr zêde nepixandî û mezinkirî ye. Bandorên wan hene. Bêguman civakên bi cihbûyî diyarker in. Lê mirov nikare rola hindikayiyan a di sorkirin û handana mijaran de piçûk bibîne. Çi di pêşketina rewşa entelektuel a li Ingilîstan û Hollan-dayê de û çi jî di derketina kapîtalîzmê weke hegemonê sîstema nû de bandora banker, bazirgan û fîlozofên Cihû li van welatan têra xwe girîng e. Spinoza yek ji wan kesan e ku serdema nû di warê zêhnî de daye destpêkirin. Yek ji laîkên Cihû yên pêşî ye (Em vê laîktiyê weke kesên derketine yan jî derxistine derveyî sînegogê bi kar tînin). Yek ji fikirdarên mezin ên azadiyê ye. Felsefeya 'Fêhmkirin Azadî ye' gelek tiştan deyndarê wî ye. Bazirgan û bankerên Cihû gelek deyn dan dewletên Ingilîstan û Hollandayê. Ev deyn di serketina şeran a van dewletan û bi hêzbûna wan de bi roleke mezin radibin. Li Parzemîna Emerîka-yê, nemaze li Bakurê Emerîkayê di şerê serxwebûnê yê eyaletên Ingilîstanê de bi heman rolan radibin. Baş tê zanîn an jî divê were zanîn ku di pêkhatina DYE'ya îro de di serê hêzên bingehîn ên bi bandor de banker, bazirgan û entelektuelên Cihû tên.

BEŞA PÊNCEMÎN:

TENGAYIYÊN EKONOMÎK YÊN ROJA ME YA ÎRO

a-Pirsgirêkên Civakê Yên Ekonomîk

Dema ku pirsgirêkên ekonomîk têne gotin morî û gêrik têne hişê min. Heywaneke hûrik mîna moriyê jî pirsgirêkên wê yên ekonomîk çênabin (ma ne ji bo her hebûnê ekonomîk xwe xwedîkirin e), çawa dibe ku hebûneke mîna mirov pêşketî xwedî aqil û tecrûbe pirsgirêkên xwe yên ekonomîk, heta rewşên wî yên weke bêkariyê yên rûyê mirov sor bibin hene? Wexta mirov mejiyê xwe bixebitîne di xwazeyê de çi heye ku nikare bike kar? Ji sedî sed pirsgirêk ne eleqeya xwe bi hawîrdorê re heye, ne jî eleqeya xwe bi xebat û meşa xwezayî re heye. Mirov gurê wî yê zalim di hundirê wî de ye. Di serî de bêkarî her pirsgirêka ekonomîk bi sermayekirina civakê re têkildar e.

Bêguman analîza Marks a sermayeyê hêja ye. Hewl dide bêkariya der barê pêvajoya pêxîrtengiyê de jî eşkere bike. Cihê xemê ye ku nexweşiya pozîtîvîzmê ew jî pirr di rewşeke xirab de zevt kiriye. Nexweşiya zanistperestiyê ew asteng kiriye û nehiştiye analîzeke berfireh a civaka dîrokî bike. Ya ez dikim ew e, ez hewl didim terîf bikim ku sermaye ekonomî nîne, berevajî amûrekî bi bandor ê ekonomiyê ji ekonomîbûnê derdixe. Ji bo vê jî sedema min a pêşî ew e, di pêşketina civakê de kar û sermaye ti car hedef nînin, di civakê de cih nedîtine. Mirov dikare civaka dewlemend û xweşhal bifikire. Exlaq û polîtîka li vê vekirî ne. Lê li cihê ku civak di nava bêkarî û hewcedariyê de bigevize, biperpite, li dewrûberê behskirina sermaye û dewlemendiyê ji sûc û guneh jî wêdetir divê bi qirkirina civakê re pêwendîdar be. Şaristanî weke guloka pirsgirêkan tê terîfkirin, ji ber ku xwe dispêre yekdestdariya sermayeyê.

Rosa Luxemburg wexta ku pêkhatina sermayeyê bi şertê civaka ne kapîtalîst ve girê dida, gihiştiye keviyê heqîqeteke gelekî girîng. Eger ji keviyê hinekî din ber bi hundir ve bimeşiya, wê bidîta ku bi tenê bi hebûna civaka ne kapîtalîst ve girêdayî nîne, ew weke geneyê civakê dimije û diwerime û ji vê jî dilopeke xwînê jî bi karkeran dide vexwarin û bi vî awayî wan jî dike hevparê gunehê xwe. Ez

bi awayekî gelekî zelal destnîşan dikim: ez hewldana karker jî înkar nakim; lê ez dibêjim pêkhatina sermayeyê pirr hindik dikare bi keda karker ve girê bide, heta mirov di çarçoveya felsefî-dîrokî-civakî de bifikire wê ev pirr hindik jî maneya xwe nemîne. Ji ber pirsgirêkên ekolojîk her diçe eşkere dibe ku îndustriyalîzm civak û hawîrdorê dişêlîne. Ma kîjan mirovê xwedî îzan û zanebûna xwe heyî dikare înkar bike ku di roja me ya îro de rêveberên saziyên kar û serkarên karkeran di nava civakê de dibin xwedî cihekî cihêwaz û li beramberî vê jî bêkarî jî weke artêş û guloka berfê mezin dibe? Tebeqeyên îndustriyê yên pêşketî, beşên bazirgan û fînansî yên yekdestdar ango yekdestdariyên sermayeyê bi projeyên 'hevpariyên bi pirrhîss e' têgîna karkeriyê têra xwe bêmane kirine. Gelekî girîng e ku mirov bibîne karker her diçe bi rola ew qayîşa yekdestdariya sermayeyê bi civakê ve girê dide radikin. Mirov çawa ku rola sosyalîzma pêkhatî weke kapîtalîzma dewletê, weke 'karkerekî tawizkar' dikare terîf bike, kapîtalîzma taybet a klasîk jî bi heman awayî karkerekî xwe yê tawizkar heye. Ev her tim di nava civakê de wer hebûn û heta îro hatin. Civaka mayî, ew civak e ku kapîtalîst nîne û hatiye hişê Rosayê.

Eger mirov bala xwe bidê, mirov ê bibîne li vir cudahiya ya kapîtalîst û ya ne kapîtalîst tê terîfkirin. Li cem Rosayê herdu jî şêweyên civakî ne. Lê ez li vir bi awayekî cuda nêzî mijarê dibim. Ez kapîtalîzmê weke şêweyekî civakê nabînim. Ez wê weke rêxistiniyeke şebeke ya gelekî berfireh dibînim. Ji civakê nirxê zêde vedidize, ekonomiyê dimiçiqîne û rê li bêkariyê vedike. Ji bo vê bi desthilatdarî û dewletê re dikele û marên hegemondariyê yên îdeolojîk bi kar tîne. Di dema dawî de beşê karkeran ê tawîzkar jî li vê rêxistiniyê zêde kirine. Ez wexta careke din naveroka tevna yekdestdariyê welê terîf dikim, armanca min ew e, ez pêşî li gelek şaş fêhmkirinan bigirim. Nexasim divê ez karektera xefik a têgîna 'civaka kapîtalîst' deşîfre bikim. Sefetekî welê diyarkirina yekdestdariya kapîtalîst lutûfkarî û qenciyeke zêde ye. Şebekeya sermayeyê dikare tevna xwe ya rêxistinî ava bike. Divê başa were zanîn ku mafya jî şebekeyeke sermayê ya baş e. Şebekeya sermayeyê weke mafya nayê bi navkirin, sedema bi tenê ya vê yekê jî ew e, ji ber hêza hegemonîk a şebekeya sermayeyê di nava civakê de ye, û ji ber têkiliyên wê yên bi desthilatdariyê ye. Naxwe wê weke şebekeyeke bi qasî mafya rêzik û pîvanên xwe yên etîkî nînin bimana.

Ez divê vê xusûsê jî lê zêde bikim ku ez îndustrîvan, bazirgan û cotkarê asta navîn kapîtalîst nahesibînim. Ev bi giranî ji bo ekonomiya rastî pêdivî bi wan hene. Sermaye ji gelek aliyan ve wan tengav dike û wan dixe nava pencê xwe. Em ên behsa wan dikin beşên civakê ne ku hewl didin hilberînin. Herweha ez ên karûbarên metaya piçûk li bazarê dikin û van metayan li cihê xwe yê kar pêk tînin jî kapîtalîst nahesibînim. Hemin xwediyên pîşeyên cûrbicûr kapîtalîst nayên hesibandin. Ji bilî beşê tawîzkar bi tevahî karker, gundî, xwendekar, karmend, zenaetkar, zarok û jin hestiyê piştî yê civakê ne. Ez vê terîfê weke civaka ne kapîtalîst hewl didim pêşde bibim. Ango ez weke gelek Marksîst yeqîn dikin, ez wexta civaka ne kapîtalîst dibêjim, mebesta min ew civaka bi têgînên weke feodal, tîpa Asya, nîv-feodal tê terîfkirin nîne. Ez îqna bûme ku têgînên behsa wantêne kirin rastiyên hînî mirov nakin, ji vê zêdetir ser rastiyê digirin dinixumînin. Jixwe ez vê analîzê ji bo şebekeyên sermayeyê yên piştî sedsala 16. li Ewrûpayê navendîbûn bi tenê nakim, şebekeyên sermayeyê hemûyan ên tevahiya dîrokê nirxê zêde desteserkirin (yekdestdariyên bazirganî-siyaset-eskertî-îdeolojîk, cotkarî, îndustrî) di vê çarçoveyê de digirim dest û li ser radiwestim. Sermayeya fînansa global a roja me ya îro bi awayekî balkêş vê analîza me piştrast dike. Ji bo mirov vê bibîne jî hewcedarî hûrûkûr bi lêkolîn û analîzê nîne.

Gelekî girîng e ku mirov karekterê antî-sermaye yê xwezaya civakî bibîne. Civak di meşa xwe ya hezarê salan de haya xwe ji bandora dejenerekar a daneheva sermayeyê hebû. Mînak, yek ji

rêbaza bi bandor a daneheva sermayeyê faîzxwerî ye. Bala xwe bidinê dînê ev mehkûm nekiribe hema hema tine ye.

Eger mirov bêkariya di roja me ya îro de mîna guloka berfê mezin dibe weke hewldana sermayeyê ya ji bo peydakirina karkerê erzan an jî afirandina karkerê hêsan bibîne, wê ev bibe dîtineke gelekî kêm. Tevî ku aliyekî rastiyê ev e, sedema bingehîn ev nîne. Sedema bingehîn ew e, sermaye dixwaze civakê bi xebatên wê bi pey karê bibizîne girê bide. Xebatên ji bo kar-sermayeyê ji sedî sed bi pêdiviyên bingehîn ên civakê re li hev nakin. Eger hilberîna ji bo têrkirina civakê karê neyne, civak ji feqîrî û birçîna bişkê jî –jixwe di roja me ya îro de bi mîlyonan mirov di vê rewşê de ne – xema sermayeyê nîne. Mînak ji sermayeya di dest de hinek jê razînin cotkariyê, ti carî pirsgirêka birçîbûnê çênabe û namîne. Lê ya em dibînin berevajiyê vê ye, sermaye misêwa qada cotkariyê vala û xira dike. Sedema vê jî ew e, di cotkariyê de yan rêjeya karê gelekî kêm e, yan jî hîç tineye. Wexta ku ji pereyan bi tomaran pere bêne bi destxistin, ti sermayedar cotkariyê nafikire. Di karekterê sermayeyê de ti carî cih ji fikrên bi vî rengî re nîne. Dewletê weke yekdestdarî berê gelekî alîkariya cotkariyê dikir. Lê berdêla vê alîkariya xwe jî weke berhem an jî pere-bac werdigirt. Piyaseyên niha yên sermayeyê xebatên dewletê yên bi vî rengî jî bêmanekirin. Di rewşeke berevajî de ew dewlet neçarin bi îflasê re rûbirû bibin.

Hingê em dikarin bibêjin, sermaye bi polîtîkayên rojane û demî ranabe û ji lewra pirraniya civakê bêkar û xizan nahêle, ev ji karektera avabûna wê welê ye. Gelekî erzan bixwaze bê xebitandin jî bêkariya di nava civakê de çareser nabe û ji bo fêhmkirina vê rastiyê hewcedarî bi lêkolînê nîne bi çavdêriyeke ji rêzê jî tê dîtin. Ez careke din dibêjim, divê mirov baş bizanibe, heta polîtîkayên karê yên li ser desteserkirina nirxê zêde hatine avakirin û sîstemê wê ji holê neyên rakirin, civak ji bêkarî û feqîriyê rizgar nabe.

Eger na, mînak wê wextê çima li deşta Mezopotamyayê ya panzdeh hezar salan ji civaka neolîtîkê re dayiktî kir û tevahiya dîrokê gelek civak têr kirin, bayê bêkartî, birçîtî û xizantiyê radibe? Eger pêngaveke bi armanca karê nebe were plankirin, li gorî pîvanên roja me ya îro wê ev deşt bi hêsanî rastî û ax bigihîjin hevdu; divê şoreşa zêhnî ya firsendê bide vê were pêkanîn; polîtîka û exlaq dîsa weke organ û çaviyên bingehîn ên civakî bêne fonksiyonelkirin; ji ber van sedeman divê siyaseta demokratîk bi çar ling û çavan bi mejiyên rastî bazde wezîfeya xwe.

b- Pirsgirêka Civakê ya Îndustriyalîzmê

Li ser rewşa îro ya hawîrdorê fikra hevpar ew e ku bi tenê civak ne, jiyana ruhber û zindiyan hemûyan di tehlûkê de ye. Ez divê bi girîngî destnîşan bikim ku ji vê rêveçûnê diyardeya îndustriyê bi tena serê wê berpirsiyar îlankirin bi temamî berevajîkirina rastiyê ye. Îndustrî bi serê xwe îmkaneke nutr e. Îndustriyeke bi sedemên hebûna civakê re bûyî yek, ji sedî sed dinyayê ji bo mirovan heta ji bo tevahiya jiyanan dike bike Xwezaya Sêyemîn û di vê de rola diyarker rabe. Potansiyeleke xwe ya bi vî rengî heye. Eger wisa bibe, divê mirov îndustriyê jî pîroz bike. Lê eger bi giranî bikeve kontrola kar-sermayeyê, dikare dinyayê ji bilî misteke yekdestdarî li tevahiya mirovatiyê bike cehennem. Jixwe di roja me ya îro de rêveçûn jî hinekî ber bi vî alî ve diçe. Kes nikare înkar bike, ev rêveçûn mirovatiyê dixe nava fikarên kûr û mezin. Weke yekdestdariya îndustriyel li ser civakê împaratoriyên rastî ava kirine. Bi tenê li beramberî hegemondariya super DYE'yê bi dehan hegemondarên îndustriyel hene. Hegemondarên eskerî-siyasî bêne rawestandin jî hegemondarên îndustriyel rawestandin hêsan nîne. Ji ber ku ew jî êdî global bûne. Eger welatek weke navend ji wan re teng bê, yekser mekanekî din, welatên nû dikarin ji xwe re bikin navend.

Ma kî dizane împaratoriyeke îndustriyê ya DYE'yê sibe Çînê ji xwe re navend hilnebijêre? Wexta ku şert û merc derfet û îmkan bidin, îro jî em dibînin ev yek hêdî hêdî dikare bi cih bê.

Îndustriyalîzmê li kevçîka dilê cotkariyê xistiye. Cotkariya hêmanê bingehîn ê civaka mirov û amûrê hebûna wî ye, li hemberî îndustriyê hildiweşe. Ev xebata pîroz a panzdeh hezar salan mirovatî li ser piyan girtiye, îro di halê xwe de hatiye hiştin. Tê amadekirin ku ji bo ji serweriya îndustriyê re were hiştin. Îndustriya di bin fermana kar-sermayeyê de ketina wê ya cotkariyê, weke yeqîn tê kirin, rê li hilberîna bi lez û berdar venake. Bi lîstina genan wê axê bixin rewşa dayikeke bi rêya sûnnî avê tê hiştin ango wê bi rêya yekdestdariya îndustriyê ji axê ber bigirin. Çawa ku bi spermeke xerîb ducanbûneke bi tenduristî û dayiktî mumkîn nîne, bi tovên bi genên wan hatine lîstin jî ji axê ber nayê girtin, dayiktiyeke baş a zeviyan pêk nayê. Yekdestdariyên îndustriyê di warê cotkariyê de xwe ji vê dînîtiyê re amade dikin. Dîroka mirovatiyê belkî jî dijşoreşa herî mezin di cotkariyê de bibîne, heta destpêkiriye dibîne jî. Erd, ax û cotkarî bi tenê têkilî û amûrên ji rêzê yên hilberînê nînin; perçeyên hebûnê yên ji civakê nabin û bi wan nayên lîstin. Civaka mirov bi giranî li ser ax û cotkariyê ava bûye. Qutkirina civakê ji van mekanan û hilberînê, dike ku hebûna wê bi derbxwarineke herî mezin re rûbirû bê hiştin. Rastiya bajarên mîna kansêrê mezin dibin, hê ji niha ve vê tehlûkeyê bi awayekî pirr eşkere li pêşberî çavan radixîne. Rizgarî bi îhtîmaleke mezin û bi rêjeyeke zêde di tevgereke berevajî de tê dîtin: tevgera ji bajar vegera ax û cotkariyê. Slogana vê tevgerê bi herhalî wê wisa bê diyarkirin "Ji bo hebûnê (manê) yan ax û cotkarî yan jî neman". Kar-sermaye îndustriyê bi axê û cotkariyê re nake yek, nagihîne hev, nake dost, têkiliyeke sîmbîotîk pêk nayne. Di navbera wan de nakokiyên bi qasî lod û gidîşan datîne û wan dike dijminê hev.

Ev dijminahî di civakê de dikare heta bi nakokî û şerên çînî, etnîk, neteweyî û îdeolojîk ve biçe. Lê ev ji wan nakokiyan nînin ku mirov nikaribe wan ji holê rake. Çawa ku bi destê mirov hatine avakirin, bi heman awayî mirov dikare wan ji hev belav jî bike. Îndustrî weke amûrê sermayeyê nakokiya wê bi ax û cotkariyê re ji kontrola mirov dibihure. Ax û cotkariyê bi mîlyonan salî xwe weke ekolojî amade kirine. Eger xira bibin, bi destê mirov nayên avakirin. Çêkirina axê bi destê mirov nîne, herweha berhemên cotkariyê û zindiyên din, mînak nebat gavê bi destê mirov afirandina wan di çarçoveya derfet û îmkanan de mumkîn xuya nake, bendewariyeke welê jî nîne. Jixwe weke encama van derfet û îmkanan mirov pêk hatiye. Dubarekirina ya pêkhatiye ne maneya xwe heye, ne jî îmkana xwe.

Ji ber ku mijareke kûr a felsefî ye, ez ê zêde pêde danekevim. Çawa ku firewnan bi tenê ji bo paşeroja xwe piramîdên bi şêwazê qebran xwestin amade bikin, şêwazê robotkirinê yê îndustriyalîzmê jî paşerojeke zêde mirov karibe bijî wê nikaribe biafirîne. Ev, ji mirov re jî bêhurmetî ye. Hebûneke muhteşem mîna xwezayê li naverastê hebe, çi mane û girîngiya robot û kopyayên wan hene? Dînîtiya sermayeyê ji bo karê li vir careke din derdikeve pêşiya me. Em bibêjin robotan hilberîna herî erzan pêk anîn. Baş e, wexta yên bi kar bînin tinebe wê bi kêra çi bên? Ji vî alî ve îndustriyalîzm hêmana bingehîn a bêkarhiştina mirov e; li dijî hilberîneriya civakê sîleha herî mezin a sermayeyê ye. Sermaye hem ji bo herî kêm karkeran bixebitîne, hem jî bi buhayên erzan di manîpulekirina piyaseyê de timûtim sîleha îndustriyê bi kar tîne. Buhayên yekdestdar û pêxîrtengiyên xwe yên ji hilberîna zêde ne ku hêmana bingehîn a bêkartiyê ne, bivê nevê ferz dike. Di encamê de malên riziyayî û bi mîlyonan mirovên xizan, birçî û bêkar dibin qurbanê van pêxîrtengiyan.

Xwezaya civakê bi tenê dikare bi têkiliyeke xurt a bi hawîrdora berhemê mekanekî di cih de û berhema mîlyonan salan, xwe dewam bike. Ti pêkhatina îndustriyal, nikare şûna hawîrdora harîqaya gerdûnê bigire. Ji niha ve li erdê, hewayê, deryayê û ezmanan trafîk gihiştiye asta felaketê. Îndustriya bi sotemeniya fosîlan dimeşe, avhewayê û hawîrdorê misêwa jehrî dike. Berdêla van felaketan hemûyan, danehevke karê ya dused salî ye. Ev danehev hêjayî evqas zirar û ziyanan e? Ji lewra zirar û ziyana bûyî di encama tevahiya şeran de pêk nehatiye. Herweha ruhber û zindiyên ji dest hatine dayîn çi bi destê mirov çi jî bi destê xwezayê di ti bûyereke din de evqas ji dest nehatiye dayîn.

Îndustriyalîzm weke amûrekî yekdestdarî û îdeolojiyê, pirsgirêka herî bingehîn a civakê ye. Divê mirov wê hûrûkûr bixe ber lêpirsînê. Tehlûkeyên derxistine holê bi tenê ji bo vê têrê dikin. Piştî ku cinawir mezintir bû û ji kontrolê derket, lêpirsîna wî û girtina tedbîrên der barê wî de dibe ku dereng û bêmane bibin. Tam dem e, ji bo mirov nehêle civak ji civakbûnê derkeve û nebe civaka ferazî, divê mirov vî cinawirî ji destê yekdestdaran bigire, pêşî wî kedî bike paşê jî wî li gorî xwezaya civakê bike dost.

Wexta ku mirov li dijî îndustriyalîzmê têbikoşe, divê avahiya îdeolojîk yekdestdar a teknîka îndustriyal û bi karanîna wê, ji avahiya îndustriyê ya bi berjewendiyên giştî yên civakê re li hev û şêwazê bi karanîna wê ji hev bike, xebateke di vî warî de wezîfeya herî girîng a têkoşîna îdeolojîk e. Hin komên îdea dikin ku ew ji statuya civakî û çînî serbixwe têkoşînê li dijî îndustriyalîzmê li ser bingehê humanîstiyê didin, mirov nikare li bendê be ku ew bigihîjin armanca xwe. Ji ber ku komên em behsa wan dikin bi awayekî objektîv bi armancên xwe re ters dikevin, bivê nevê wê weke yekdestdariyê ji îndustriyalîzmê re xizmetê bikin. Ji texmînan wêdetir îndustriyalîzm xwedî karektereke îdeolojîk, mîlîtarîst û çînî ye. Weke îdeolojî zanist û teknîk e. Heta di bikaranîna ji vî alî de zanist û teknîka di asta herî bi tehlûkê de temsîl dike. Cinawirê îndustriyê bi serê xwe derneketiye holê. Em bînin bîra xwe: bûrjûvaziya Ingilistanê li giravê, li Ewrûpayê û li dinyayê wexta xwe li pêngava xwe ya dîrokî ya emperyalîzmê rakişand, çîna îndustriyalîzm hem bi rêxistin kir hem jî bi awayekî herî berfireh û bi lez bi kar anî ew bi xwe bû. Îndustriyalîzm paşê li gorî rêzê bûye sîleha muşterek a tevahiya welatên bûrjûvaziyê. Di nava sêberên fînans-bazirganî-îndustriyê de sedsalên 19. û 20. herî zêde yên îndustriyê bûn. Ji ber ku serweriya bûrjûvayê ya di van sedsalan de li nava dinyayê pêk hat vê rastiyê eşkere piştrast dike.

Heyf û mixabin, Karl Marks û tevgera sosyalîst a pêkhatî, civaka ne kapîtalîst paşverû îlan kirin û hevgirtina bi bûrjûvaya pîşesaziyê weke stratejîk qebûl kirin, herçiqasî bi zanebûn nebe jî di dîrokê de herî zêde bi vê tevgera xwe bi armancên xwe re ters ketin û heta bi awayekî objektîv ketin nav rewşeke welê trajîk ku dikare were maneya îxanetê. Çawa ku Xiristiyantiya tevahiya sêsed salan bû dînê aştiyê bi desthilatdarî û dewletê re îttîfaq kir û ev bi awayekî objektîv û bi giranî jî bi zanebûn bi armancên xwe re ters ketin û xiyanet kirin. Di tehlîla dawî de Xiristiyantî jî ber bi bayê cazîbeya yekdetdariya desthilatdariyê ket, bi armancên xwe yên derketinê re ters ket û bû dînekî şaristaniyê. Ya di Îslamê de jî bûyî, hê Hz. Muhammed li jiyanê bû pêk hat. Di encamê de li hemberî îndustriya desthilatdariyê têk diçin.

Eger di roja me ya îro de tevahiya mirovahiyê bi navê hawîrdorê, mîna ku saetên qiyametê nêzîk bibin, destpê kiriye feryad dike, divê li şaxên civaka dîrokî û çînî yên vê bûyerê, li ber rohniya tevgerên mînak ên bi heman rengî serwext bibe, wan weke tevgerên hebûna civakê qebûl bike û divê weke tevgereke nû ya pîroz a dînî têbikoşe. Çawa ku agir bi agir vemirandin mumkîn nîne di

çirava îndustriyalîzmê de jî eger tu jiyanê nexe lêpirsînê û tu dest ji îndustriyalîzmê nekişîne, têkoşîna ekolojîk nayê meşandin. Eger em naxwazin trajediyên nû yên Xiristiyantî, Îslamtî û sosyalîzma pêkhatî nebînin, divê em dersan ji wan bigirin, têkoşîna zanistî-îdeolojîk, exlaqî-polîtîk rast bigirin dest.

Eşkere ye ku pirsgirêka îndustriyalîzmê hem parçeyek ji pirsgirêka ekolojîk e, hem jî sedemê wê yê bingehîn e. Lê ekolojî ji îndustriyalîzmê zêdetir mijareke civakî û bi pirsgirêk e ku xwedî mane ye. Belkî jî ti pirsgirêk bi qasî yên ekolojîk girîng û giran nebûn ku karibin rûyê rastî yê nîzamên kar-sermayeyê ango şebekeyên rêxistinkirî bixista rojeva mirovatiyê. Bîlançoya sîstema şaristaniyê ya kar û sermayeyê (tevahiya dîrokê weke giştî yekdestdarên eskerî, ekonomîk, bazirganî û dînî hemû) bi tenê ji her alî ve jihevdexistina civakê nîne (bêexlaqî, bêpolîtîkatî, bêkarî, enflasyon, fuhûş û hwd.), hawîrdor tevî jiyana ruhberan hemûyî xistiye tehlûkeyê. Em ê dijbertiya yekdestdariyê ya civakê li derveyî van rastiyên balkêş û bi bandor hê karibin bi çi ispat bikin?

1- Îndustriyalîzm û Ekolojî

Derketiye holê ku îndustriyalîzm nikare dewam bike, di vê yekê de ekolojî bi roleke heyatî rabûye. Kêmasî û şaşiyên analîzên sosyalîzma zanistî yan jî zanista civakî li ser pîşesaziya kapîtalîzmê ekolojîstan derxistine holê. Herî baş zanista ekolojiyê derxistiye holê ku kapîtalîzm nikare dewam bike, encam mirov ji vê jî derxe ew e ku têkiliya kapîtalîzmê bi jiyanê re nîne. Eger sîstemek nahêle hawîrdor ango jiyana dest jê nabe dewam bike, eşkere ye ku sîstemek bi vî rengî bi ti awayî nabe were parastin. Eger îndustriyalîzm bi leza heyî dewam bike dinya me bi tenê ne, sîstema rojê jî wê têrê neke. Di serdema îndustriya kapîtal de sîstem bi awayekî rastî bi tenê barbar nebûye, bûye Ezraîlê rastî yê jiyanê. Ti nirxa civakî nikarîbûye xwe ji îndustrîbûyînê xilas bike. Sê 'S'yên navdar sinaet, spor û seks bûn îndustrî û ev jî nîşan dide ku civak ji aliyê exlaqî û wijdanî ve qediyaye. Di tevahiya qadên civakê de weke çanda maddî û manewî kapîtalîstbûn, dewlet-netewebûn û îndustrîbûn li dîwarê ekolojîk diqelibe û ev bi tenê ji bo civaka demokratîk ne, ji jiyanê bi xwe re bangawazî ye.

Eşkere ye ku pirsgirêka îndustriyalîzmê hem parçeyek ji pirsgirêka ekolojîk e, hem jî sedemê wê yê bingehîn e. Di bin navekî din de şîrovekirin dibe ku bê maneya dubarekirinê. Lê ekolojî ji îndustriyalîzmê zêdetir mijareke civakî û bi pirsgirêk e ku xwedî mane ye. Herçiqasî weke têgîn were maneya zanista hawîrdorê jî bi awayekî bingehîn ew zanist e ku têkiliya hişk a pêşketina civakî bi hawîrdora wê re analîz dike. Kengî felaketên hawîrdorê li alarmê dan, bi giranî ket rojevê; xwedî hin maneyên divê mirov xwe jê dûr bigire di nava xwe de hilgire jî kirin weke şaxekî lêkolînê. Ji ber ku ew jî weke îndustriyalîzmê pirsgirêkeke ji aliyê civakê ve hatiye afirandin nîne, ew weke marîfeta dawî ya yekdestdarên şaristaniyê di rojeva dîrok, dinya û civakê de hatiye danîn.

Belkî jî ti pirsgirêk bi qasî yên ekolojîk girîng û giran nebûn ku karibin rûyê rastî yê nîzamên kar-sermayeyê ango şebekeyên rêxistinkirî bixista rojeva mirovatiyê. Bîlançoya sîstema şaristaniyê ya kar û sermayeyê (tevahiya dîrokê weke giştî yekdestdarên eskerî, ekonomîk, bazirganî û dînî hemû) bi tenê ji her alî ve jihevdexistina civakê nîne (bêexlaqî, bêpolîtîkatî, bêkarî, enflasyon, fuhûş û hwd.), hawîrdor tevî jiyana ruhberan hemûyî xistiye tehlûkeyê. Em ê dijbertiya yekdestdariyê ya civakê li derveyî van rastiyên balkêş û bi bandor hê karibin bi çi ispat bikin?

Civaka mirov li gorî ruhberên din hemûyan weke xwezayeke mejî û nermiya wê di ser gişan re tê naskirin, jixwe di tehlîlal dawî de civaka mirov jî hebûneke zindî ye. Dinyayî ye. Berhemê atmosfereke avhewayê ya bi nazikî û nazenînî hatiye birêkûpêkirin, beridîna dinya nebat û heywanan e. Nîzamên atmosfer û avhewaya dinya me û cîhana nebat û heywanên wê pêve girêdayî hemû giştî ne, û ji bo civaka mirov jî di cih de ne. Ev nîzamên em behsa wan dikin gelekî nazik in. Gelekî hişk bi hev ve girêdayî ne, mîna zincîrekê pêk bînin. Wexta xelekek jê qut bibe çawa zincîr bê kêr dibe, xelekeke ciddî ji zincîra beridînê jî qut bibe bivê nevê wê tevahiya beridînê jê bi tesîr bibe. Ekolojî zanista van bûyer û pêşketinan e. Ji ber van sedeman gelekî girîng e. Nîzamê hundir ê civakê bi çi sedemê bişkê jî bi destê mirov ji nû ve dikare bê sererastkirin. Ma ne dawiya dawî rastiya civakî rastî ye ku bi destê mirovan hatiye avakirin. Lê hawîrdor welê nînin. Hin komên çavkaniya xwe civak, ya rastî bi marîfeta hin komên ji nava civakê derketî û li ser wê bi yekdestdariya kar-sermayeyê xwe bi rêxistin dikin bibin sedem ji xelekên hawîrdorê xelekên ciddî qut bibin, felaketên zincîrwarî yên bi beridînê dikarin hawîrdorê hemûyî di vê navberê de civakê bi qiyametê re rûbirû bihêlin.

Divê mirov ji bîr neke ku xelekên hawîrdorê bi beridîna mîlyonan salî pêk hatine. Zirar û ziyanên bi giştî di pênc hezar salên dawî de, bi taybetî jî di dused salên dawî de, weke qutkirina bi hezaran xelekên ji yên bi mîlyonan salî pêk hatî ne ku ev yek di nava demeke pirr kin de pêkanîne. Reaksiyona şikestinê destpêkiriye. Pêşbînî nayê kirin ku wê çawa were sekinandin. Di serî de rêjeya karbondîoksîtê (CO_2) û gazên din di atmoferê de rê li qirêjbûnê vedikin, û tê texmînkirin ku halî hazir bi sed salan heta bi hezar salan nayê paqijkirin. Enamên zirar û ziyanên di cîhana nebat û heywanan de belkî jî bi temamî derneketine holê. Lê eşkere ye ku herî kêm bi qasî atmosferê îşaretên S.O.S didin. Gemarbûna derya û çeman, çolbûn ji niha ve gihiştine sînorên felaketê. Bi tevahî nîşane diyar dikin ku qiyametê bi rêveçûna heyî bi bêbalansiyeke xweza ne, bi destê hin komên xwe weke şebekeyan bi rêxistinkirî bi serê civakê de bêanîn. Bêguman bersivên xwezayê jî bide vê rêveçûnê hene. Ji ber ku ew jî zindî û bi mejî ye. Sînorên wê jî hene. Sebra wê jî heta cihekî ye. Hêza wê ya xweragirtinê bi sînor e. Di cih û dema xwe de wê li ber xwe bide û wexta ev cih û dem bê wê li rondikên çavên mirovan nenêre. Ji ber ku hemû ji îxaneta bi qabîliyetên xwe û nirxên diyarî wan hatin kirin berpirsiyar bêne girtin. Ma qiyamet jî welê pêşbîniya wê nayê kirin?

Li vir armanca min ew nîne ku ez li senaryoyên felaketê yên nû zêde bikim; lê weke her endamê civakê yê divê ji sedî sed bi berpirsiyariyên xwe rabe, em jî bi têgihiştina wezîfeyên xwe yên exlaqî û polîtîk ên sedema hebûna me û berpirsiyariyên me yên hewce ne, di çarçoveya qabîliyetên xwe de bibêjin û bikin.

Di dîroka mirovatiyê de li ser aqûbeta Firewn û Nemrûdên kişiyan kelhe û piramîdên xwe gelek tişt têne gotin. Sedema vê yekê eşkere ye. Ma ne Nemrûd û Firewn jî çi weke kes çi jî weke nîzam YEKDESTDARÎ bûn ku bi îdeaya xwedayî radibûn. Belê, di serdema destpêkê de mînakên herî bi heybet ên yekdestdariyên sermayeyê yên timî li pey karê diçûn bûn. Çawa dişibin yekdestdariyên niha li bajaran kişiyane PLAZA'yan! Hemin di navberê de bi xwe cudabûn nebe jî di şêwe de heye. Kelhe û piramîd tevî heybeta xwe hemû jî nikarin bi plazayên roja me ya îro qayişê bikişînin. Jixwe weke hejmar hîç nikarin qayişê bikişînin. Eger hûn hemûyî bidin ser hev, tevahiya firewn û nemrûdan ji çend sedî derbas nakin; lê hejmara firewn û nemrûdên hemdem bi herhalî ji niha ve ji sed hezaran bihurî ye. Mirovatiyê di serdemên berê de nikarîbû giraniya çend firewn û nemrûdî rake. Di bin giraniya wan de mirovatiyê her kir nalenal. Baş e, bi sed hezarên wan ên tevahiya

hawîrdor û civakê ji hev de xistine wê giraniya wan hê heta kengî rake? Of, axîn û êşên bi şer, bêkarî, ferqîrî û birçîbûnê rê li wan vekirin wê çawa bidebirîne?

Wexta em dibêjin civaka dîrokî yekpare ye, me xwest li ber rohniya beridînê van rastiyan bînin ziman. Ma ev rastiyên kêm dijwar û ne girîng in?

Zanista moderníteya kapîtalîst bi avahiya xwe ya pozîtîvîst gelekî ji xwe razî bû. Bawer kir ku keşfên mezin ên diyardeyî her tişt in. Heqîqeta mutleq bi tenê ji zanîna seresere ya diyardeyan hesiband. Ji sedî sed bawer bû ku ketiye pêvajoya pêşketina bêserûbinî. Lê nikarîbû pêşbîniya felaketa hawîrdorê ya li bin bêvla xwe bike, mirov dikare vê çawa şîrove bike? Di serî de şer, ji bo felaketên civakî yên çarsed salên dawî yên ji tevahiya yên dîrokê bihurî pêşbîniya çareyeke bi kok û pratîze nekir, mirov dikare vê çawa şîrove bike? Şer weke desthilatdarî ketiye çaviyên civakê hemûyî, em bihêlin ew vî şerî asteng bike, ma em ê ji rast tespît nekirina wê ya vê rastiyê re çi bibêjin? Eşkere ye ku di vê serdema serweriya yekdestdariyê de ku hegemondariya wê herî zêde vê serdemê heye, ji yeqînan wêdetir zanist ji aliyê îdeolojîk ve dor lê hatiye girtin û ketiye xizmeta sîstemê, bêguman zanista di vê rewşê de nikarîbû bersivê bide van pirsan. Zanista bi avahî, hedef û şêwazê xwe bi armanca rewakirina sîstemê hatiye îlankirin û rêkûpêkirin, nîşan daye ku bi qasî dînan jî bi tesîr nebûye. Lê divê mirov fêhm bike ku zanista îdeolojîk nîne jî nîne. Ya girîng ew e, mirov hay jê hebe ku zanîn û zanista kîjan îdeolojî û çîna civakiye, û li gorî wê rewşa xwe diyar bike. Ekolojî weke yek ji zanistên herî nû di vê çarçoveyê de rewşa xwe diyar bike, bi tenê hawîrdor ne, dikare bibe hêza çareseriya herî îdeal a xwezaya civakî jî.

2- Îndustriyalîzm û Dewleta Netewe

Tevî ku ez timûtim tînim ziman jî dîsa divê ez diyar bikim ku têkiliya di navbera îndustriyalîzm û dewleta netewe de xwe dispêre mijara hebûnê. Sedsala 19. demek e ku herdu diyarde jî têde derketin asta xwe ya herî bilind. Îndustriyalîzm çiqasî dewleta netewe hewce bike, dewleta netewe jî ewçend pîşesaziyê hewce dike. Di bin deh sernavan de pirsgirêkên civakî yên min rêzkirin dewleta netewe tevahiya wan ji bo civaka îndustriyalîst jî dide qebûlkirin. Marksîzmê îndustriyalîzm û dewleta netewe ne tenê di zikhev de analîz nekiriye, li ser navê pêşketinê weke diyardeyeke pozîtîf diyar kiriye û ev yek jî sedûpêncî sal berê sedema hilweşîna sosyalîzma Sovyetê rave dike. Cîhana akademiyan ji ber ku li meştela bajêr û îndustriyalîzmê gihiştiye û heta çêbûye bêzar e ku li heqîqeteke bi vî rengî serwext bibe. Cîhaneke bê dewleta netewe û dînê îndustriyê lê nîne, nikare xeyal jî bike. Mensûbên ekolojiyê, tevî koka xwe ya çînî ya diyarkirî bi sînor be jî hêdî hêdî heqîqetê dibînin. Mirov dewleta netewe û îndustriyalîzmê weke komplekseke êrîşê ya eskerî, ekonomîk û îdeolojîk a hevpar û ketiye zikhev bibîne hê rastir e. Eşkere bûye ku li hemberî vê rastiyê, mirov di çarçoveyeke teng de bigire dest siyasetên sendîkatî û partîtiyê bêmane dimînin. Weke me diyarkirî, ya hewce dike, xweparastina civak û hawîrdorê ye.

3- Îndustriyalîzm û Faşîzm

Dewleta netewe weke rejîma şer berhemê şert û mercên faşîzm û îndustriyalîzmê ye. Di dîroka kapîtalîzmê de kara herî zêde di serdema pîşesaziyê de hatiye bi destxistin û ji lewra jî zêdebûna şerê navxweyî bivê nevê pêk tê. Eger li dijî civakê şer neyê meşandin kara zêde û sermaye nayê bi destxistin. Dewleta netewe ya serdema pîşesaziyê li gorî qanûna kara zêde neçare xwe weke rejîma şer bi rêxistin bike. Dewleta netewe jî dikeve û diçizire tevahiya çaviyên civakî û ev yek şerê navxweyî yê herî zêde li gelemperiyê belavbûye îfade dike ku danasîna faşîzmê jî di vê çarçoveyê

de ye. Di heman demê de milletgiriya zêde îdeolojiya faşîzmê ye ku ev jî bi xwezaya şerê navxweyî re têkildar e.

Globalbûna şer di serdema îndustriyalîzmê de, di herdu Şerê Cîhanê de xwe baş ispat kiriye. Şerê navxweyî bi şerê derve tê temamkirin. Di dîrokê de şerên herî zêde yên hundir û derve di dused salên dawî yên serdema îndustriyalîzmê de pêk hatin û milliyetgirî weke dînê fermî fonksiyonel bû, mirov dikare vê yekê bi têkiliya di nava faşîzm û îndustriyê de rave bike. Qirkirin di vê demê de encama topyekûnbûna şeran e. Li dijî faşîzma dewleta netewe ku şêweyê şer ê serdema îndustriyalîzmê ye, pirsgirêka bingehîn a civakî ew e, divê bereyê xweparastinê yê çîn-gel-neteweyê bindest were pêşdebirin û xurtkirin.

4- Îndustriyalîzm, Malbat û Jin

Di serdema îndustriya kapîtalîzmê de piştî civaka gund-cotkariyê duyemîn saziya girîng a civakî ya belav bû malbat û jin e. Mijareke girîng a sosyolojiya Rojava ser wê girtiye jî malbat û jin e. Ev sosyolojî naxwaze xwe nêzî ravekirina pirsên çima û çawa malbat hilweşiyaye bike. Di serdema destpêkê de mafê koleyan ê malbatê tinebû û mirov jî dikare vê rastiyê bi vê ve girêdayî rave bike. Ji ber bêkarî û xizaniya zêde dibe, di civaka şaristaniyê de şert û mercên maddî yê malbata ji rêûresmê bi pirranî ji holê radibe. Maneya civakî ya malbatê namîne. Wexta ku ferd ji civakê tê qutkirin di vê mijarê de ya para jinê dikeve ew e, zilamê serwer şertên li gorî xwezaya jinê nînin li ser wê bi awayekî zalimane ferz dike û di encamê de jin radestî wî dibe û jinê diavêje kolanê. Koletiya jinê weke ku reklama wê tê kirin di vê serdemê de azadî bi dest nexistiye. Koletiya jinê ya kapîtalîzmê koletiyeke piyaseyê ye, ewçend hûrûkûr e ku şaneyeke wê bi tenê ya nekiribin meta nehiştine. Di serdema îndustriyalîzmê de ji krîzên pêk tên li ser hêmanê herî girîng li ser jin û malbatê diqewimin. Bi tenê zêde hevdu berdan û zarokên kolanan ne, mêtinkarî û desthilatdariya sînornenas a cinsiyetparêziya civakî, kûrahiya vê krîz û hilweşînê nîşan dide. Pirsgirêka jin û malbatê ya civakê û çareseriya wan weke hêmanên bingehîn ên jiyana azad, di asta teorîk û pratîk de hewceyî bi hewldanên mezin heye.

5- Îndustriyalîzm, Zanist û Medya

Li gorî gotina “kûçik bi xwediyê xwe nagire” cîhana zanist û akademiyan jî efendiyên xwe nadirrin û nêzî vê yekê nabin. Herçend hin caran li dijî wan bi ewtin jî wexta hestiyekî biavêjin ber wan yekser bêdeng dibin û xizmeta xwe ya ji wan re dewam dikin. Îdeayeke min heye: bi qasî ku rahibên Sumer û Misrê sîstema zordestî û mêtinkariyê bi mîtolojiyê rewa kirine, sîstema kapîtalîst jî bi ‘zanistperestiyê’ hatiye rewakirin. Sedemên qaşo teorîk ên rewakirinê cîhana zanist û akademiyan dike, propgandaya wê jî bi awayekî bingehîn jî cîhana medyayê pêk tîne. Sîstemek e ku derketiye holê ti têkiliya bi civak û jiyanê re nîne, mirov dikare fêhm bike ku çima medyaya hemdem pêşde dibe. Bi tenê medya ne, bi tevahî îndustriya cîhana gerdîş-şow, huner, spor û seksê bi tezên zanistê yên ji rê derxistî yekpare dikin û pê dil û mejiyê tevahiya mirovatiyê kêlî bi kêlî didin ber topan. Ev topbaran nebe, bi amûrên zorê yên eşkere li ber çavan sîstem nikare bê dewamkirin.

Hegemondariya kapîtalîst hêza xwe ya bingehîn ji hegemondariya xwe ya îdeolojîk digire. Medya bûye îndustrî û zanista bi ser desthilatdarî û dewleta netewe ve bûyî sîlehên bingehîn ên vê hegemondariyê ne. Ji bo rizgariya civakê, berê pêşî hewceyî heye ku li van herdu qadan şoreş bê kirin.

BEŞA ŞEŞEMÎN:

DI MODERNÎTEYA DEMOKRATÎK DE CİVAKA EKO-ÎNDUSTRIYEL

a-Li Dijî Kapîtalîzmê Civaka Demokratîk-Ekonomîk

Mekan û dema K. Marks têde jiya ji bo yekîtî û dewleta netewe ya Elmanyayê guftûgoyên zêde û ekolên îdeolojîk-polîtîk ber daye rêveçûnê. Zêdetir di çarçoveya huqûqî, polîtîk û îdeolojîk de dixwazin diyardeyan terîf bikin. K. Marks bi pêşengtiyeke ekonomîk dixwaze bandorê li vê atmosferê bike. Di vegotinên xwe de hewl dide ekonomiyê weke kategoriyeke diyarker bi bingeh bike. Berpirsê sereke ye ku kapîtalîzm kiriye mîna zanistê. Bi vê ve girêdayî xwediyên kapîtalê weke bûrjûva, emekdarên bi heqdestê dixebitin weke proleterya, civakê jî weke bi kategoriya civaka kapîtalîst a metabûna kapîtalîst li ser serwer e, mîna kevirên çarqozî dihesibîne. Bi vî awayî yeqîn dike ku bi kevirekî sê nîşanan hiltîne. Ji ekonomîk-polîtîka Ingilîz ekonomî, ji zanista civakî ya Fransî pozîtîvîzm, ji felsefeya Elman têgîna diyalektîkê digire, bi hev ve dike û bi vî awayî gelekî jixwe piştrast e ku senteza 'sosyalîzma zanistî' pêk tîne. Wê demê di her zanistê de şoreş hatine kirin. Bawer dike ku şoreşa zanistî ya civakî jî wî û Engels kirine. Darwînê zanista civakî têne hesibandin.

Fikra Marksîst weke baskê herî girîng ê zanista civakî ya Ewrûpayê derdikeve holê. Wexta ku mirov ji aliyê sîstema hegemonîk ve binêre, zehmet nîne ku mirov fêhm bike, ev zanist ji hewcedariya yekdestdariya sermayeyê ya nû mezin dibe û mohra xwe li sîstemê dixe derdikeve holê, sermayeyê zanistî dike û bi vî awayî rewa dike, ji lewra jî bi qasî şîddeta desthilatdariyê belkî jî ji desthilatdariyê zêdetir bi kêr tê. Ew çiqasî bi awayekî neyênî behsa kapîtalê bikin jî piştî ku kapîtalîzm weke zanist pêşkêşkirin ji bo rewabûna wê gava dîrokî ya hewcedarî pê heye avêtine. Mixabin, K. Marks û F. Engels, tevî dijbertiya hemû jî kapîtal weke kapîtalîzm, yekdestdarên kar-sermayeyê weke bûrjûvazî, civaka ekonomîk weke civaka kapîtalîst îlan kirin û bi vî awayî bûn berpirsên herî pêşî yên vê gavavêtinê. Em divê hîç ji bîr nekin ku di dîrokê de niyetên baş bi pirranî ji bo encamên berevajî hatine bi karanîn.

Baş tê zanîn, wexta ku K. Marks û F. Engels destavêtin vî karî, herî zêde ji felsefeya diyalektîk a Hegel sûd wergirtin. Ez yeqîn dikim ku şaşiya bingehîn wexta felsefeya diyalektîk li gorî fikra xwe li hev anîn kirin. Ev jî wexta bi sêberiya tez-antîtez-sentez di serî de li ser kapîtal-heqdestdar ked-kar, bûrjûvazî-çîna karker-civaka kapîtalîst de li ser hin sêberiyên girîng kirin. Ez yeqîn nakim ku antîtetiya tez-antîteza (hebûnîtîbûn) Hegel ji aliyê Marksîstan (û gelek kesên ev rêbaz bi kar anîne) tam hatibe fêhmkirin. Pirsgirêka bingehîn a felsefî antîtetiya tez-antîtez (hebûnîtîbûn) hê jî girîngiya xwe diparêze û li benda pêşdebirinê ye, maneya di zikhev de ya gerdûnî-tekîtiyê ango heqîqetê îfade dike. Bi xwe dixwaze vê bibêje: her hebûn bi xwe di nava xwe de dijberê xwe dihewîne. Hebûnî bi xwe (cewher) bi dijber nabe. Bê dijbertî hîçtî ye. Tam hîçtî tê maneya nebûnê. Li gorî ku nebûn jî tine ye, hîçtî tam nabe. Nexwe hebûn bê dijber nabin; çawa ku dahfdan bê kişandin nabe. Pirsgirêk ew e, mirov rast li mahiyeta dijbertiyê serwext bibe. Diyalektîsyenekî serketî, dijbertiyê rast diyar dike.

Divê mirov vê xusûsê bi girîngî diyar bike: ji hebûnekê mirov dikare bi hezaran antîtezan derxe. Li vir ji bo diyalektîkvanekî wezîfeya girîng a bi cih bîne ew e, ji van pirr antîtezan kîjan a din JI SERÎ DE, di rêza yekemîn de tesîr dike, pêk tîne rast tespît bike. K. Marks û F. Engels weke diyalektîkvanan wexta xwestin Hegel li ser piyan rast deynin, haya wan tinebû bi qasî serê wî jêkin

ketine nava şaşiyeke çor û ne li cih. Ez neçarim diyar bikim, tevî ku dusedsalin li dijî gelekî hatiye gotin jî diyalektîka Hegel vegotineke li asta jor e. Sêberiyên K. Marks û F. Engels bêguman aliyê xwe yê diyalektîkî hene, lê di asta sêbertiya diyalektîka rast de ji naveroka vegotinê dûr in.

Ji aliyê mijara me ve şaşiya herî girîng di warê naverok û cewher de, di warê dijbertiya bûrjûva-proleterya de hatiye kirin. Bêguman dijbertiya bûrjûva-proleteryayê heye. Lê weke ku yeqîn dikin ev dijbertî pêk nehatiye û nameşe. Dijbertî û nakokiya kapîtalîzmê di antîtetî û verîtetiya civakê de rê li ber vekiriye, nakkiya kapîtalîst-proleterya nîne. Nakokiyeke bi vî rengî hebe jî nakokiya bingehîn nîne. Ji vê jî girîngtir, kapîtalîzm bi qasî ku yeqîn tê kirin di wê potansiyelê de nîne bi serê xwe verîtetiya civakî kapîtalîze bike. Kapîtalîst bi tena serê xwe xwedî vê hêzê nîne. Herweha civakek ti carî bi rengên weke Kapîtalîst, Îslam, Xiristiyan û hwd. rengê xwe naguherîne. Civak bi xwe, weke Xwezaya Duyemîn hebûna xwe diparêze. Hin rengên civakê di hin demên curbicur ên dîrokê de weke TEKÎTIYAN bi tesîr bûne, lê ev piştrast nake ku ew civak bi temamî ji aliyê wê tekê ve tek bûye; çawa Laleyeke reş bi serê xwe nikare bibe civaka laleyan.

Kapîtalîzm weke hêmanekî ji antîtetiya civakî bi tenê proleter pêk nayne. Ji hebûna civakî tîpa bûye proleter dikişîne. Lê di vê kişandinê de jî bi proleter re bi civaka vî proleterî jê dikişîne bi pirranî îttîfaqê dike. Marksîstan bûyer û diyardeya wek hevgirtina demborî ya proleteryayê bi bûrjûvaziyê re li dijî civaka feodal, destnîşan dikirin ev e. Lê ev vegotinek e ku bingehê şaşiya wan pêk tîne. Ya rastî, kapîtalîzm ji civakê di berdêla tawîzeke jêre heqdest tê gotin di bin navê proleterya de ajanekî çê dike, pêk tîne. Li dijî civaka kevin hevgirtin ne, îxanet tê kirin. Jixwe, li dijî xwezayeke mejiyê xwe nerm û harîqaya herî harîqa ya gerdûnê, li dijî civakê îstîsmarkariyek tê kirin, çawa ku bi efendîtî li dijî jinê tê kirin. Mîrasa efendiyan (Reban, qralan, zordestan) a hezarî salan jî bi kar tîne û di bin navê karê de bi awayekî sîstematîk û domdar ji tevahiya civakê nirx û buhayên hebûnî vedidize. Bi tenê weke kar nirx ne, bi tevahî nirxên çandî yên maddî û manewî yên wê civakê îstîsmar dike. Di vê rewşê de kapîtalîzm dibe ew KOMIKA YEKDESTDAR a herî zêde, sîstematîk û domdar civakê digire hemberî xwe û dimije. Di vê çarçoveyê de bi civakê re têkildar e, li ser civakê bi bandor e. Lê sîstema xwe ya serdest ava dike, xwediyên desthilatdarî, pereyî û bazirganiyê yên berê di bin pêşengiya xwe de dihelîne, karker û zenaetkaran digire yedeka xwe, ji entelektuelan hegemondariya îdeolojîk ava dike û bi vî awayî bandora xwe diafirîne û îstîsmara xwe pêk tîne. Eger em dixwazin antîtetî û hebûnîbûna civakê bigihînin îfadeyeke zanistî, divê em cewher û şêweyê pêşketina komika weke 'civaka kapîtalîst' tê binavkirin, fêhm bikin ku ev pêdiviyeke rast diyarkirinê ye. Mirov heta ku avahiya karekterîstîk a vê pêvajoyê nebîne û li naveroka rêveçûna wê serwext nebe, bi navê 'ZANISTIYÊ' ya bê kirin wê ji 'POZITIVÎZM' a seresere û çor wêdetir neçe.

Mirov heta rêveçûn û meşa kapîtalîzmê li ser civakê rast diyar neke, xwe bi hin objektîvîteyên pozîtîvîst ên seresere rakişandin, li ser navê zanistê li hemberî zanistê dikeve nava şaşiyeke mezin, li ser navê zanista civakî li hemberî civakê dikee nava şaşiyeke mezin. Wexta mijar bibe civak, mirov zehmet e ku encamên felaket pêşbiniya wan bike, ji lewra divê hûrûkûr bifikire. Ji vê analîza kurt a li ser mijara der barê nakokiya têkildarî kapîtalîzmê de nakokiya gelekî di asta jêr de kapîtalîst-proleter nîne, çarçoveya ev nakokî jî di navê de, eşkere ye ku di navbera kapîtalîzm-civak, kapîtalîst-civakparêzan de ye. Ji Marksîstên zîrek Rosa Luxembûrg bi gotina 'Civaka saf a kapîtalîst ti carî pêk nayê' ji nuqteyeke bingehîn K. Marks rexne kiriye û ya rastî bi vê xwestiye vê pêvajoya komikê bîne ziman. Eger bivê nevê divê em behsa sosyalîzma zanistî (eger mirov bibêje

zanista civakî rastir e) bikin, divê mirov li ser vî hîmî li pêdiviya bi reformeke zanistî ya radîkal û şoreşa wê serwext bibe û ev yek wezîfeya me ya sereke ye.

Di çarçoveya maneyek teng de mirov dikare behsa nakokiya civaka kapîtalîzm-ekonomîk bike. Eger mirov bi tedbîr be, bêyî ku rê li ber şaşiyên ciddî veke, dikare xwe bigihîne hin encamên rast û girîng. Di beşên berê de min bi girîngî diyarkiribû ku F. Braudel ekonomiyê bi bazarê re wekhev digire û dibêje, sermaye bi rêya vê bazarê ji cudahiya buhayan a bazirganiya mesafeyên dirêj sûd werdigire û karê bi dest dixe ango behsa pozîsyona kapîtalîzmê ya dijberiya bazarê kiribû. Min anîbû ziman ku ev vegotin kêm e, û têrê nake, kapîtalîzm bi xwe bi tenê antî-bazar nîne (eger bazar bi ekonomiyê re wekhev tê girtin), divê bi şêweyekî bê gotin antî-ekonomî ye, û bi vî awayî ev nirxandin temam bibe. Antî-civakparêziya hegemondariya sîstema kapîtalîst bi şerên mêtinkarî û emperyalîzmê yên rê li wan vedike, bi dewleta netewe ya faşîzmê diafirîne, li ser hîmê îndustriyalîzmê hilweşîna hawîrdorê ya rê didiyê, bi avahiya xwe ya timî krîzê çêdike, bi nakokîkûrkirina di navbera qutbên civakî de bi awayekî neyê înkarkirin mirov dikare terîf bike. Eşkere ye ku yê antî-civakî be, wê bi awayekî zêdetir antî-ekonomîk be. Ji ber ku kapîtalîzm ‘qanûna kara herî zêde’ di qada ekonomîk de pêk tîne. Antî-ekonomîkbûyîna kapîtalîzmê weke sîstem, tevahiya dîrokê bi ceribandinên wê yên di her qadê de hatiye piştrastkirin. Kapîtalîzm weke komikeke dîrokî, bi awayekî nakokiya wê ya dawî tê li ser proleterê koleyê wê ne, li ser civaka ekonomîk û civaka weke danehevên çandî yên maddî û manewî bê terîfkirin, ya rastî, ne tenê ‘KAPÎTAL’ wê ‘DÎROKA KAPÎTALÎZMÊ’ jî rast bê nivîsandin.

Tevgerên polîtîk û îdeolojîk ên ji cawê koletiyê azadiyê difesilînin ku proleter jî di navê de, xusûsa fêhm nakin ew e, yekdestdarên mêtinkarî û hêzê kole weke pêvek û dewama xwe dikin mijara hebûnîtiyê (Antîte, anîna rewşa hebûnê). Wexta kole dikin hebûn, komikên civakê pêk tînin li hev tînin dihûnin. Weke hêmanekî wan bikerritîne bi ser komikên yekdestdariyê ve nakin. Di dîrokê de bi vê maneyê çîna koleyan a serketî nîne. Spartakus jî bi ser biketa ji bo Romayê ji avakirina xanedaneke koledar a nû wêdetir nediçû. Antî-kapîtalîstekî pirr bi îddîa mîna Lenîn jî hê li ser xwe bû bi Polîtîka Ekonomiya Nû NEPê neçar ma kapîtalîzmê bi cih bîne. Di krîza roja me ya îro de rastiyeke hatiye piştrastkirin ew e ku ji bo pîşesaziya kapîtalîst (cureyên din ên kapîtalîzmê jî di navê de) bijî komên ji wan re çîna karker tê gotin ji hewldanên bi dilê xwe (daxistina heqdestên wan jî di navê de) paşve namînin. Yê zirarê dike jî bi giştî tevî civaka ekonomîk tevahiya nirxên civakî ne. Ferdîperestiya kapîtalîst vê rastiyê hê zêdetir piştrast dike. Li tevahiya van qadên civakî li ser hîmê antî-civakparêziyê ferdên bûne mîna girse û lodan, ji bilî komeke yekdestdarên olîgarşîk ên mistek li serê payeya herî jor, rewşeke ji civakbûnê derketî diqewime. Pirraniyeke din ku bi giranî ew in, girse û loda bêkaran e ku nikarin û mehrûm in, xwe weke koleyên bi heqdest jî bifiroşin. Yên koleyê heqdestê ne, nikarin xwe ji ketina nispî ya heqdestan rizgar bikin. Eşkere ye ku tabloya rastî bi vî rengî pêk tê.

Rola tevgerên çînî yên teng di vê pêşketin û bûyerê de divê mirov ji nedîtî ve neyê. Sosyalîzma pêkhatî û tevgerên sendîkavaniyê di vê mijarê de xwediyê pratîkên ispatkirî ne. Bi kurtî, wexta nirxandina me ya kole di ber çavan re derbas bikin, divê weke hêmana sereke ya nakokiyê ne, di rola hêmaneke talî ya nakokiya giştî ya civakê de bibînin wê hê zêdetir me bigihîne encamên rast. Diyalektîka kole divê ji nû ve were nirxandin û ev wezîfeyeke bingehîn a civakparêziyê ye. Diyalektîka civakî ji bo heqîqeta civakî di buhaya zanista bingehîn de ye. Lê ji ber ku bi cihanîna wê ya rast tevahî girîngiya xwe diparêze, berê pêşî pêdivî bi analîzên wê yên hosteyane hene.

Bi qasî giştî (gerdûnî) di nava xweseriya (tekîtiyê) xwe de jî texrîbkariya kapîtalîzmê di civaka Rojhilata Navîn de gelek li asta jor e. Bi awayekî fetihkar ketina wê ya herêmê weke sîstem di antî-civak û antî-ekonomiyê de bi şêweyê navenda sereke, bajarê metropol û mêtingeriya welatan e. Ji dema Xaçperestan ve, ji ber ku şaristaniya hegemonîk ji Rojhilata Navîn girt, divê hê bi plan bimeşe û xwe ava bike. Li pey karên zêde yên yekdestdariyê ye. Ji bo pêdiviyên bingehîn ên civakê ne, berê xwe dide çavkanî, usûl û rêbazên karê zêdetir dikin. Bêguman divê mirov behsa millîs û ne millîsê kapîtalîzmê ne, behsa milliyetgiriya wê bike, mirov ê ji vê zêdetir hîn bibe. Diyardeya ku jêre kapîtalîzma millî tê gotin bi xwe xerîbtiya kolektîf a herî zêde ye û divê mirov li vê rastiyê hûrûkûr serwext bibe. Kapîtalîzm bi xwe weke tevn û zumre xerîbketin e. Bi îdeolojiya milliyetgirî dixwaze xwe weke civaka neteweyî û millî nîşan bide. Têgînên netewegirî û milliyetgiriyê amûrên îdeolojîk in, bi giştî yekdestdarî, bi taybetî jî yekdestdariya kapîtalîst ji bo hegemonîdar û bi maske bikin hatine vedîtin.

Rojhilata Navîn bi sedema ku ji şaristaniya navendî ya pênc hezar salî re bûye mekan ji tevahiya yekdestdariyên mêtinkarî û hêzên yekdestdar re xerîb nîne. Yekdestdariyên kapîtalîst jî di nava vê de ne. Lê rê ji wan re nehatiye dayîn ku bibin sereke û ji bo vê firsend jî nedîtine. Gelekî bi mane nîne ku mirov kapîtalîzma Ewrûpayê ji bo Rojhilata Navîn weke nûbûnekê bifikire. Ya nû ew e, weke sîstema fetihkar gav avêtiye. Li derdora dusedsalên vê gavavêtinê sedûpencî salên wê yên pêşî li ser hîmê kapîtalîzma malî û bazirganiyê pêk hat, di dema wê ya dawî de jî pîşesazî bi lez bû. Li gorî civakên Rojava serdestiyeke wê ya hê sivik û seresere heye. Bi hevgirtina yekdestdarên mêtinkar û hêzên ji rêûresmê re hegemondariya xwe dewam dike. Li Rojhilata Navîn sîstema hegemonîk a kapîtalîst a navend Ewrûpa-DYE serwer e. Hebûna civaka kevin (komên qebîle, eşîr, mezheban) û dîroka şaristaniyê ya dirêj a Rojhilata Navîn, dibe sedem ku hegemondariya navend Rojava li ser hîmekî qels rûnê. Ji ber vê rastiya wê xeleka qels û lawaz e.

Me civaka ekonomîk weke dijberê kapîtalîzmê diyarkir, ji ber ku encamên wê yên girîng hene.

1- Divê nakokî weke di navbera kapîtalîzm-sosyalîzmê de ne, weke li ser bingehê civaka ekonomîk-kapîtalîzmê were fêhmkirin. Civaka ekonomîk tevahiya hêzên civakî yên ekonomîk ên bi awayekî neyînî ji hevgirtina yekdestdaran bi bandor dbin dike bingehê xwe. Ekonomiya sosyalîst hêzên ekonomîk ên şert û mercên modern esas dibîne, civaka ekonomîk hêzên ekonomîk ên ji rêûresmê digire nava xwe. Ji vê jî girîngtir, ekonomiya nebûye piyase û xweza, meta nebûye û li karanîneke berfireh a bi nirx vekirî jî dikeve vê çarçoveyê. Nexasim keda jin û gedeyan berfireh e, û bi pirranî nirxa bi karanînê çêdike. Sosyalîstên reel ekonomiyê ji bo kapîtalîzmê di asta hilberîna metayan de dibînin û ev nêzîkatiyeke gelekî teng e. Jixwe yek ji şaşiya wan a herî mezin ew e, ekonomiyê weke xebateke seraktoriya kapîtalîzmê de nîşan didin. Ji vê çêtir xizmeteke baş ji kapîtalîzmê re nayê kirin. Kapîtalîzm di warê zirardayîna ekonomiyê de dikare bibe seraktor, lê di warê avakirinê de nikare bibe.

2- Me diyarkiribû ku nakokiya bûrjûva-proleterya weke hebûnên civakî bingehîn ne, nakokiyeke talî ne. Nakokiya civakî di navbera yekdestdaran û tevahiya civaka li derveyî wan de ye. Ji bo serwextbûna li xwezaya têkoşîna demokratîk, azadîxwaz û wekhevîxwaziya civakî ev ji hev cihêkirin girîng in. Têkoşîna lihevçêkirî ya bûrjûva-proleterya bi ezmûna sedûpêncî salî ya sosyalîzma pêkhatî eşkere derketiye holê. Xizmetkar û berdestî (çînên kolekirî), ti carî nikarin bibin xwedî wê hêzê ku di aliyê îdeolojîk-pratîk de ji efendiyên xwe bibihurin. Weke hebûn ev qabîliyeta wan nîne. Lê

wexta xizmetkariyê red dikin dikarin bibin xwedî qabîliyet ku wê demê jî xizmetkar nayên hesibandin. Ji bo mirov bi awayekî rast li têkoşînên civakî yên dema modernîteyê serwext bibe, divê mirov zumreyên yekdestdar û yên li derveyî wan rast ji hev cihê bike û li ser vî hîmî çeperên xwe bigire, li ber xwe bide û xwe li avakirina civakî rakişîne. Ev yek têra xwe, di asta heyatî de girîng e.

3- Li jor me du têgîn ji hev cihê kirin, li ser vî hîmî, li dijî 'civaka kapîtalîst' civaka nû ya were avakirin dikare bi gelek navên cûrbicûr bê binavkirin. Li vir a girîng nav nîne, naverok e. Ji vê civaka nû re çawa ku em dikarin bibêjin civaka sosyalîst a demokratîk, em dikarin weke navekî baş civaka demokratîk jî bi kar bînin. Ya girîng civak û ekonomiyeke di bin serweriya yekdestdariyê de nebe were avakirin. Mirov xebatên wê yên ekonomîk dikare di çarçoveya bazarê de weke ekonomiya metayê terîf bike û ev dibe ku hinekî rast be. Ekenomiyeke gelekî mezin a nirxên bi karanînê ya nakeve kategoriya metayê heye. Ya esas divê ji ekonomiya civakî bê fêhmkirin jî ha ev beş e. Polîtîka ekonomiya kapîtalîst ekonomiyê bi tenê dadixîne asta xebateke karê tîne û ev jî dereweke mîtîk e ku rastiya naveroka ekonomiyê belovajî dike. Cihêkirin û kategorîzekirina ekonomiyê bi navê weke ekonomiya kapîtalîst, ekonomiya millî, ekonomiya dewletê, ekonomiya bazirganî, fînansî an jî sinaî, ekonomiya cotkarî, gund an jî bajêr û ekonomiya global zêde rastiyê raber nakin. Ekonomiyê ji aliyê taybetî û kolektîf ve cihêkirin jî lihevçêkirî ne. Ekonomî weke nirxa bi karanîn û bazarê zêdetir terîfeke nêzî rastiyê ye. Berî dîrokê pîvana bi tenê ya ji bo ekonomiyê nirxa bi karanînê bû, ekonomiya ji bo pevguhertina li bazarê zêdetir di dema dîrokî de belav dibe. Modernîteya kapîtalîst pirraniya nirxên civakî bi armanca karê dike meta û îstîsmar dike, ev diyardeyeke nû ye, lê kansêrî ye. Belavkirina civakê, timî di rewşa kaotîkê de hiştin û xistina wê ya nav krîzê çavkaniya xwe ji vê rastiyê digire. Cinsê mirov bi hezarên salan ekonomiyeke li dora nirxê bikaranînê avabûyî nas kiriye.

Civaka Rojhilata Navîn ji bo pêşengiya herdu nirxên ekonomiyê yên berî û piştî dîrokê bike bûye xwedî şens. Ango dizane ekonomî çiye. Ya di têgihiştin û serwextbûna wê de zehmetiyê dikişîne, vampîr û xwînmija jêre kapîtalîzm tê gotin, felaketên bi navê ekonomiyê li serê wê komkirine û qirkirinên rastî yên ekonomiyê ne. Hebûna sereke ya kapîtalîzmê ji bo jiyana ekonomiyê bivê nevê nîne, ew bela serê ekonomiyê ye, kanserojena wê ye. Bi tenê xebatên wê yên bi armanca karê li qadên mîna petrol, gaz, av, otomobîl ên hawîrdorê hildiweşîne û civakê bi şeran dixeniqîne bêne analîzkirin wê rastiyê baştir bê fêhmkirin. Dîsa ji nêvî zêdetir civakê bêkar, bi pîşe, koçber dihêle û vediguherîne girseyên bêmalbat û ev jî dike ku mezinbûna felaketê çêtir bê fêhmkirin.

Nexwe ji bo mirov bibe antî-kapîtalîst berê pêşî divê mirov antî-yekdestdarî be. Ev jî bi xwe re civakbûna demokratîk, sosyalîst (Mirov vê têgînê weke civakparêziyê fêhm bike hê rastir e) û azad-wekhev tîne. Ya behsa wê tê kirin di bin van sifetan de ji nû ve vedîtina civakê nîne. Civak weke koman (malbat, qebîle, mezheb, eşîr, netewe) ji hezarên salan ve hene. Ya pêdivî pê heye ew e, ji bo parastina van komên di şert û mercên modernîteya kapîtalîst de divê mirov şert û mercên wan bi yên modernîteya demokratîk re li hev bîne û heta hewce bike wan ji nû ve ava bike. Bi vî awayî mirov civaka sosyalîst a demokratîk, civaka ekonomîk, civaka komên demokratîk ên antî-kapîtalîst û antî-yekdestdar digire çarçoveya alternetîfa modernîteya demokratîk. Em dubare bikin: ya girîng pirrbûna navan nîne, hebûna cewherî ye. Di vê de zelalbûn yekemîn pêştira bernameya modernîteya demokratîk e. Civakên Rojhilata Navîn ji vê nêzîkatiyê re xerîb nînin. Ya

behsa wê tê kirin, xwezaya civakî ya bi hezarên salan dijîn divê bi îfadeyeke zanistî wê pêşkêşî wan bike. Ev di îradeya jiyana azad û neynika zanistê de li xwe temaşe kirin û rêvebirin e.

b-Şaxê Ekonomîk a Alternatîf ya Modernîteya Demokratîk

Bingehê hêmana ekonomîk û îndustriyel a modernîteya demokratîk ekolojîk e. Çawa ku mirov dikare modernîteya kapîtalîst di çarçoveya sê hêman û şaxan de bifikire, nêzîkatiyeke bi heman rengî ji bo modernîteya demokratîk jî di cih de ye. Ji bo modernîteya kapîtalîst xisletên xweser û nedomdar ên bingehîn weke civaka hilberînê ya kapîtalîst, civaka îndustrî û civaka dewleta netewe tê fikirîn û di berdêla van de ji bo modernîteya demokratîk jî şax û hêmanên civaka exlaqî û polîtîk, civaka eko-îndustriyel û civaka konfederalîst a demokratîk derdikevin pêş. Ji bo herdu sîsteman jî di detayan de mirov dikare gelek şaxan ji wan bibe û hêmanan destnîşan bike. Lê ji bo bi xetên sereke bêne terîfkirin ev hersê şax dikarin maneyeke têrûtijî bidin. Me di beşên berê de şax û hêmanên modernîteya demokratîk bi awayekî berfireh analîz kiribû. Modernîteya demokratîk jî ji aliyê pêşketina dîrokî, bi dayîna ber hev a şaristaniya klasîk û modernîteyê bi hêmanên sereke me hewl dabû wê berbiçav û diyar bikin. Divê mirov şaxên wê yên sereke ji hev bike û wan terîf bike. Ev yek wê nêzîkatiyên vegotin û pratîkê bi hêz bike. Ji bo alternatîfbûnê, bi pêşdebirina sîstema xwe li dijî sêlingên modernîteyê kapîtalîzm, îndustriyalîzm û dewleta netewe mumkîn e. Mirov dikare civakparêziya demokratîk, eko-îndustrî û konfederalîzma demokratîk bi navê modernîteya demokratîk weke sîstema dijber pêşniyar bike. Dijberên sîstemê li ser mîrateya şaristaniya demokratîk bigihîjin hev wê şensê serketinê zêde bibe.

Berê pêşî ya girîng ew e ku mirov ekonomiyê rast terîf bike. Di vê mijarê de ya divê mirov pêşî lê serwext bibe ew e, polîtîka ekonomiyê amûrekî mezin ê berevajîkirin û serkorkirinê ye. Nexasim têgîna 'ekonomiya kapîtalîst' bi temamî gotineke tewş û lîstikeke propagandayê ye. Çawa ku min di cildên berê de analîz kiribû, kapîtalîzm bi xwe ekonomî nîne, dijminê sondxwarî yê ekonomiyê ye. Rêxistineke şebekewarî ya sîstematîk e (bi hegemondariya çanda maddî û îdeolojîk), ji bo kara yekdestdariyê rûyê erdê kiriye ku jiyan lê nebe (ji bilî çend Firewn û Nemrûdan) û bi xwe li ser talana nirxên civakî (bi tenê nirxên zêde ne) ava bûye. Cudahiya vê şebekeyê ji çil heramî û korsanan ew e, xwe spartiye rewakirineke îdeolojîk, kirasekî qanûnî û spartekên desthilatdariyê. Bi van amûran hewl dide rû û cewherê xwe yê rastî veşêre. Di serî de polîtîka ekonomîk bi qaşo hin disiplînên zanistî xwe weke heqîqetê pêşkêş dike. Eger ew zirxê mezin ê ji îdeolojî û zorê li xwe nepêçayî be, hebûna xwe rojekê jî nikare dewam bike. Bi vê avabûna xwe, çalakiya ekonomîk a maneya hawîrdorê ya hebûna bingehîn a civakê (şêweyê xebatê yên bingehîn ê civaka exlaqî û polîtîk) digire nava xwe, dixe bin zext û mêtinkariyê û bi vî awayî hem pêşketina wê astang dike, hem jî vediguherîne çavkaniya bexteweriya mistek hindikayî ye.

Di terîfa ekonomiyê ya Fernand Braudel de pêdiviyên bingehîn ên mirov qatê zemîn, qada ekonomiyê ya xebatên metayê yên li dora bazarê yên îstîsmara yekdestdarî û buhayê nagire nava xwe qatê yekemîn, li ser van herdu qatan jî qatê jor ê bi tevna yekdestdarî û îstîsmara buhayan pêkhatî jî weke qada kapîtalîzma rastî diyar dike û weke dijberê bazarê destnîşan dike (I. Wallerstein vê tespîtê gelekî girîng dibîne), ev ravekirineke bi nirx e ku mirov dikare jê hîn bibe. Lîberalîzm bi israr kapîtalîzmê weke ekonomiya piyasa û bazarê dihesibîne, lê li ber rohniya vê terîfê em fêhm dikin ku ev israr bi tevahî tewş û pûç e. Têkiliya kapîtalîzmê bi bazarê re sîstemeke lîstikê ya hov e, xwe ji lîstina her cure şêweyên lîstikê yên bi dînîtî paşve nagire; bi lîstina bi buhayan kara yekdestdariyê bi dest dixe, ji bo vê jî pêdivî bibîne her cure pêxîrtengî û şerî derdixe,

ekonomiyê ji xebateke bersivê dide pêdiviyên bingehîn derdixe û ber bi qadên herî zêde karê tînin dibe (qanûna kara herî zêde). Em lîstik dibêjin, ango çalakiyeke welê ye, bi qasî ku civaka mirov ji sedemên hebûna wê ya bingehîn qut bike li dijî jiyanê ye; weke şêwazê êrîşê lîstik e.

Bi giştî yekdestdariyên şaristaniyê bi taybetî jî yekdestdariyên kapîtalîst (amûrên cotkarî, bazirganî, fînans, desthilatdarî û dewleta netewe) tevahiya dîrokê faktora bingehîn a tevahiya berevajîkirinên ekonomîk, pêxîrtengî, pirsgirêk, birçîtî, feqîrtî û felaketên hawîrdorê ne. Li ser van faktorên bingehîn herweha her cure çînîbûnên civakî û siyasî, desthilatdarî, bajarên ji sînorên xwe bihurî (bi tevahî nexweşiyên xwe dispêrin van), berevajîkirinên îdeolojîk (her cure dogmayên dînî, metafizîk û zanistî), krêtî (berevajîkirina huner) û xirabî (xizaniya exlaqî û rizîn) mezin bûn. Çarsed salên dawî yên modernîteya kapîtalîst der barê van tespîtan de bêhejmar mînakan pêşkêş dike.

Di modernîteya demokratîk de ekonomî digihîje maneya xwe ya rastî. Avahiyeke sîstematîk a manedar îfade dike; hem li qatê zemîn nirxên bikaranînê weke pêdiviyên bingehîn (xisleta tedarikkirina pêdiviyên herî girîng), hem jî weke ekonomiyeke rastî ya piyase û bazarê nirxê pevguhertinê (rêjeya pevguhertinê ya metayan) derdixe holê. Ekonomî dibe qadek ku hesabên karê li ser nayên kirin. Bêyî ku rê li ber çînîbûnê were vekirin û zirar li ekolojiyê bibe, zelal dibe ku wê pêdiviyên bingehîn çawa û bi çi rêbazê bi awayekî herî berdar werin tedarikkirin; ev jî ekonomiyê weke qadeke çalakiya civakî digihîne maneya wê ya rastî. Weke şêweyê bingehîn ê xebatê yê civaka exlaqî û polîtîk hem li ser pêş bikeve û hem jî pêşde bibe manedar dibe.

Polîtîka ekonomiyê ya Marksîst jî di navê de, têgihiştina modernîteyê ya ekonomiyê, ji nêrtina bi çavê çînî (ji aliyê hegemondariya bûrjûvaziyê nêrîn) xilas nebûne. Nirx bi duberiya karker û patron ve girêdane, û ketine rewşekê bi tevahî ser zemînê civaka dîrokî girtine û girîngî pê nedane. Nirx berhemekî civaka dîrokî ye. Patron û karkerê tawizkar bihêlin bibin pêkhênerên vî berhemî, bi awayekî bingehîn di rewşa desteserkarê wê de ne. Piştrastkirina vê yekê hêsan e. Keda jina bêheqdest nebe bi tenê patronek û karkerekî tawizkar nikare zikê xwe têr bike; jiyana xwe rojane bi ser hev de bîne. Ev mînak bi xwe jî rûyê ne ekonomîk ê kapîtalîzmê zelal nîşan dide. Jixwe me bi awayekî berfireh nîşan da, bi giştî civaka dîrokî nebe, bi taybetî jî modernîteya fermî nikare bibe xwedî hebûn.

Polîtîka ekonomiyê ya kapîtalîst û şîroveya wê ya Marksîst, analîzên têkiliyên ekonomîk mucered dikin bi tehlûke ne. Ekonomî ti carî nabe ku bibe çalakiya patron û karker. Ez bi xwe duberiya patron û karker, li hemberî çalakiya bingehîn a demokratîk a xwezaya civakî ekonomiyê (Eger mirov demên klan û qebîleyê jî li vê zêde bike, mirov wê weke xebata bingehîn a civaka exlaqî û polîtîk destnîşan bike wê bêtir di cih de be) neçarim wan bi şêweyê dizekên yekdestdariyê binirxînim. Li vir mebesta min ji karker ew e, ji nirxa xizanên din ên civakê, nexasim jî ji nirxa keynik û keybaniyên malê yên bêheqdest dixebitin didizin û di bin navê heqdestê de beşekî pirr piçûk ji nirxê hatiye dizîn didin karkerê karkerê tawizkar. Kole û serf çawa ku bi giranî dûvikê efendî û begê xwe ye, karkerê tawizkar jî her tim dûvikê patronê xwe ye. Yek ji şertê sereke yê exlaqî û polîtîkbûnê ew e, divê mirov her tim şik û guman li kolebûn, serfbûn û karkerbûnê binêre, li ber rabe, û li ser vî bingehî îdeolojî û çalakiya wê pêşde bibe. Çawa ku sêberiya efendî-beg-patron hêjayî pesindanê nînin, sêberiya kole-serf-karker jî di çarçoveya dûvikbûna van de ti carî nabe ku weke beşên civakî yên baş bêne bilindkirin û mezinkirin. Divê mirov wan weke beşên piçûk hatine xistin guneh bibîne û hewl bide demek berî demekê wan azad bike, helwesteke bi vî rengî ya rast e.

Di hêmana ekonomîk a modernîteya demokratîk de nirxa pevguhertin û bikaranînê di nava yekparebûna ekolojîkî û îndustriyel de esas e. Sînorê îndustriyê xwe dispêre sînorê pêdiviyên bingehîn û ekolojiyê. Nikare ji van herdu sînoran bibihure. Di vê rewşê de îndustriya derkeve holê eko-îndustrî ye. Îndustriya ne ekolojîk, îndustriya ne ekonomîk e. Îndustriya têkiliya xwe bi ekolojiyê re nema be, ti cudahiya ji cinawirekî makîneyî yê dewamî hawîrdorê dixwe nîne. Dîsa îndustriyeke têkiliya xwe bi pêdiviyên bingehîn ên ekonomiyê re qutbûyî ji bilî armanca karê ti nirxeke xwe nîne. Eko-îndustrî bi van rastiyan prensîba bingehîn e. Prensîba sereke ye ku divê bi tevahî xebatên ekonomîk pêve girêdayî bin. Di vê rewşê de çalakiya ekonomîk dikare maneya xwe ya rastî bibîne û bi vî awayî wê zemînî bêkariyê, hilberîna kêm û zêde, herêm û welatên hindik û pirr pêşketî, dijberiya gund û bajar, pêxîrtengiyên ekonomîk, şerên civakî û newala navbera çînan, rabe.

Bêkarî bi temamî encameke belovajîbûna avabûna ekonomîk a bi armanca karê ye. Di hêmana ekonomîk a modernîteya demokratîk de cih ji vê belovajîkirinê re nîne. Bêkarî rewşeke civakî ye ku herî zêde li derveyî mirovatiyê ye.

Hilberîna kêm û zêde jî dîsa encameke belovajîbûna avabûna ekonomîk a bi armanca karê ye. Evqas pêdiviyên bingehîn hene û evqas îndustrî pêşketî ye, çi hilberîna zêde çi hilberîna kêm maneyek xwe nîne. Ez divê bi girîngî bibêjim, ji bilî rewşên avhewayê û xwezayê, hilberîna kêm zêde ya bi destê mirov herî kêm bi qasî bêkartiyê rewşeke li derveyî mirovatiyê îfade dike.

Tevahiya civaka dîrokî têkiliyên gund û bajar li ser dabeşkirineke kar û ahengekê hatibû avakirin, lê paşê têkiliyên di navbera gund û bajar de veguherîn nakokiyan û ev balansa di navbera du civakan de bi zirar dîtina civaka gund û cotkariyê xira bû. Di bingehê vê bûyerê de meşandina ekonomiyê bi armanca karê heye. Têkiliyên gund û bajêr, yên cotkarî, zenaet û îndustriyê yên xwe spartine hev xwedîkirinê paşê vediguherin têkiliyên hevdu tesfiyekirinê, ev jî ji encamên xeternak ên qanûna kara herî zêde yeka din e. Civaka gund û cotkariyê hema hema anîne ber tesfiyeyê, bajar û îndustrî jî ketine pêvajoyeke mezinbûnê ya kansêrwarî. Bi tenê ekonomî ne, civaka dîrokî bi xwe jî bi tesfiyeyê re rûbirû hatiye hiştin.

Ekonomiya pala xwe daye qanûna kara herî zêde bi belovajîkirinên bi vî rengî çînîbûn û şerê polîtîk bi xwe re aniye; rê li her cure şerê xwecihî, neteweyî û navneteweyî vekiriye. Di bingehê van neyêniyan hemûyan de ku di vegotinên şaristaniyê de mîna çarenûsa mirovatiyê bin têne pêşkêşkirin, eşkere ye ku talan û mêtingekirina aboriyê ji aliyê ferdiyetperestiya kapîtalîst û yekdestdariyan tê pêkanîn heye, ew jî dijberên ekonomiyê ne.

Modernîteya demokratîk bi tenê ekonomiyê ji van meylên dijber rizgara nake. Di heman demê de xwedî sîstematîkekê ye ku bi şêweyên pêşketî yên şert û mercên jiyanê bêkarî û xizaniyê nas nake, cih nade kêm an jî zêde hilberînê, cudatiya pêşketin an jî paşvemayî yên herêm an jî welatan dadixe asta herî nizm, têkiliyên gund û bajaran digihîne asta têkiliyên hevdu xwedî dikin. Di nava sîstematîka xwe de rê nade cudatiyên civakî û ekonomîk bigihîjin asta mêtinkariya çînî, nahêle pêşketinên çînî kûr bibin, nakokiyên civakî û mêtinkariya ekonomîk ên dibin sedema şer û pêxîrtengiyan şax berdin. Sîstema modernîteya demokratîk destûr nade îndustriyalîzm û bajarbûn gund û cotkariyê daqurtînin, herweha nahêle bajarekî lê jiyan bibe û xebatên îndustriyê jî ji holê rabe. Mekanîzmaya vê di nava yekparebûna hêmanên bingehîn ên modernîteya demokratîk de hatiye dayîn. Bi tevahî kom di xebatên xwe yên ekonomîk de bi hêmanên exlaqî û polîtîk ve girêdayî, hêmanên ekolojîk û îndustriyal bi awayekî yekpare digirin dest. Ev bi awayekî ji hev qut nebin bi hev ve girêdayî ne. Ji pencên parçe dikin ên ferdiyetperestî û yekdestdariyê re ti tişt nayê

hiştin. Eko-ekonomî û eko-îndustrî, di tevahiya xebatên civakî de li ber çav têne girtin. Li ser vî bingehî, bi tenê ji nû ve tamîrkirina hawîrdorê û zindîkirina cotkariyê, projeyên gund bikin xwedî hawîrdoreke têkûz a jiyanek lê bibe jî bi serê xwe xwedî wê potansiyelê ne ku dikarin bêkarî û xizaniyê ji holê rakin. Bêkarî bi xwezaya mirov li hev nake. Kurê mirov (benî adem) an jî keça mirov ên xwedî mejiyekî evqasî pêşketî nabe ku bêkar bimînin, eger bibe bi darê zorê dibe, ji xwe welê jî dibe. Di vê xwezayê de moriyek jî bêkar nayê dîtin, çawa dibe ku hebûna xwe ya herî pêşketî bêkar û neçar bihêle? Teknolojî berhemeke harîqa ya mirov e. Di serdema teknolojiyê û îndustiriya xwe spartî wê de xizanî çawa dibe çarenûs?

Eşkere ye ku ya hewce dike, veguherîna avabûna sîstemê ye. Hem rastiya dîrokî hem jî rastiya rojane ya modernîteya demokratîk xwedî wê xisletê ye ku mirov li hemberî pratîk û keda wî xerîb naxe. Şoreşa îndustriyê weke yek ji qonaxên mezin ên vê pratîkê ji bo civakê û ekonomiya wê serketinek e. Pirsgirêk ew e, modernîteya kapîtalîst ev serketina bê hemta ji destpêkê ve xist xizmeta qanûna xwe ya kara herî zêde. Ji bo vê jî yekdestdarî (bazirganî, fînans, desthilatdarî û dewleta netewe) û ferdiyetperestiyeke bê hemta ava kir û civaka dîrokî anî ber tesfiyekirinê. Modernîteya demokratîk bi awayekî di van têgihiştin û kirinên belovajî yên vê modernîteyê de navê şoreşeke avabûn û sîstematîk e. Eko-îndustrî yek ji hêmanên bingehîn ên vê şoreşê ye. Ev sedem bi tena serê xwe jî heyatîbûna modernîteya demokratîk ispat dike.

Yekeya ekonomîk a klasîk a modernîteya fermî weke malbat û şîrketên bi profeyonelî avabûyî bêne pêşkêşkirin jî yekîneyên armanca wan kar e. Ti ji wan ji bilî karê xwedî fikareke bingehîn nîne. Tevî ku li nava dinyayê mîna extepotan qadeke ekonomîk a destê xwe neavêtibinê nehiştibin jî pirsgirêka bi tenê pêre têkildar dibin ew e, wê hê zêdetir karê çawa bi dest bixin. Li aliyekî hejmara bêkaran bi awayekî sînornenas mezin dibe, feqîrî û cudahiya di navbera hatina aborî de mîna guloka berfê zêde dibe, bi sed mîlyonan mirov ji birçîna mîna qirşên havînê dişkên, li aliyê din jî çerxa potansiyela hilberînê ya gelekî mezin nayê gerandin, rê li pêxîrtengiyên hilberîna kêm an jî zêde tê vekirin, cotkariyê dibin îflasê û civaka gund tesfiye dikin; ev bi tevahî encamên xebatên yekîneyên ekonomîk in (ya rastî yên li derveyî ekonomiyê) ku li ser bingehê qanûna kara herî zêde weke şîrketan têne avakirin. Yekeya bingehîn a ekonomîk a modernîteya demokratîk, bêguman wê weke avahî û zêhniyet li dijî van yekîneyên şîrket ên bi armanca karê be.

Bingehê ekonomîk ê şaristaniya demokratîk, her tim bi yekdestdariyên sermayeyê yên li ser mayeya civakî avabûyî re di nava nakokiyê de ye. Di pêşketina cotkarî, bazirganî û îndustriyê de bi şertê hêmanên ekolojîk û pêdiviyên civakî yên bingehîn li ber çav bêne girtin, bi awayekî azad li her xebatê vekirî ne. Ji bilî kara yekdestdariyê hatina aboriyê rewa dihesibîne. Ne li dijî bazarêye; berevajî vêya, ji ber dorhêleke azad pêşkêş dike, dibe ekonomiyeke heqîqî ya bazara serbest. Rola bazarê ya xuluqkar û rikeber înkar nake. Di mijara milkiyetê de jî pîvan berhemdarî ye. Rola yekdestdariyê weke milkiyet her tim bi berhemdariyê re nakok e. Ne milkdariya zêde ya ferdparêziyê ne jî milkdariya dewletê di çarçoveya şaristaniya demokratîk de nîne. Di xwezaya civakî de ekonomî her tim bi koman hatiye meşandin. Ji xêncî yekdestdariyê, bi serê xwe ferd an jî dewlet têkiliya xwe bi ekonomiyê re nînin. Ekonomiyên ferd û dewlet li ser wan xwedî gotin in, yan wê mecbûrî derbasî karê bibin yan jî wê îflas bikin. Ekonomî dewamî karê koman e. Qadeke rastî demokratîk a civaka exlaqî û polîtîk e. Ekonomî demokrasî ye. Herî zêde hewcedariya ekonomiyê bi demokrasiyê heye. Ango mirov nikare ekonomiyê ne weke jêravayî ne jıı weke seravayî şîrove bike. Weke çalakiya herî bingehîn a demokratîk ya civakê şîrovekirin wê hîn rasttirbe.

Ekonomî tevahiya dîrokê timî weke mijareke nazik û hasas fikara sereke ya civaka exlaqî û polîtîk bû. Ji ber ku li serê meseleyê diyardeyên mîna tinebûn, birçîtî û mirinê yên gefan li civakê dixwin hene. Danehev û komkirin jî weke karê ti carî ji aliyê civakan ve rewa nehatiye hesibandin, timî weke çavkaniya xirabî û diziyan hatiye dîtin û wexta keys lê hatiye dest danîne ser û kirine malê civakê. Eşkere ye ku ekonomiyeke bi vê armancê ve girêdayî nayê avakirin. Jixwe çawa ku hat ravekirin, nakokî bi xwe ew e, mirov xebateke bi xwe dijberê ekonomiyê ye weke ekonomî behsa wê bike.

Rêya yekane û bi tenê ya rizgarbûna ji vê nakokiyê ekonomiya eko-koman e. Li gorî pêdiviya şert û mercan bi hezaran eko-civak dikarin weke yekeyeke ekonomîk xwe bi rêxistin bikin. Ji ber ku malbatan zevî parçe parçe kirine erdan xisleta xwe yekebûnê ji dest dane, lê eger prensîba eko-îndustrî jî li ber çavan were girtin ji nû ve rêxistinkirina erdan weke yeke pirsgirêkek e ku ji zû ve weke mijareke lezgîn ketiye rojevê. Di cotkariyê de pêkanîna eko-koman yek ji prensîbên herî bingehîn ên ekonomiya modernîteya demokratîk e. Bi vê ve girêdayî têgihiştinên gundikên ji serftî û koletiyê mayî êdî di cih de nînin. Yekîneyên cotkariyê yên bi pîvana ekolojiyê bêne çêkirin wê eko-koman pêk bînin û wê ev bibin bingehê modernîteya gundan. Ango gund an jî gundên modern weke eko-komekê, weke yekeyên ekonomîk ên bi pîvana ekolojîk dikarin ji nû ve hebûna xwe bi dest bixin.

Em divê bi israr bînin ziman ku ti çalakiya civakî bi qasî ekonomiyê nikare exlaqî û polîtîk be. Bi vî wesfê xwe wê weke mijara herî li pêş a siyaseta demokratîk cih bibîne û nikare xwe ji vê xilas bike. Ji bo tenduristiya civakê hezar qatî ji tibbê hewceyî pê heye, ji lewra sîstema şaristaniya demokratîk li ser ekonomiya civaka dîrokî bi qasî şîroveyeke rast soza şoreşeke rast jî dide.

Bi hêmana xwe ya eko-îndustriyê hem dike ku îndustriya di nava civakê de bi awayekî kêrhatî were bi karanîn û di serî de bêkarî, xizantî û birçîtî pirsgirêkên civakî yên giran ên bi awayekî encamên şerê modernîteyê li dijî civakê ne, dikevin rêya çareseriyê; hem jî şerê îndustriyalîzmê li dijî hawîrdorê daye destpêkirin bi dawî dike û bi vî awayî aştiya civak û hawîrdorê pêk tîne.

Li bajaran jî mirov dikare eko-komên bi heman rengî pêk bîne. Ekonomî di çarçoveya plansaziyeke bajar de dikare weke parçeyekî yekpareya giştî were sererastkirin. Çawa ku divê burokrasiya bajêr dadiqurtîne nebe, divê ekonomiya bajêr dadiqurtîne jî nebe. Xebatên ekonomîk ên li gorî xwezaya her bajarî dikarin weke yekeyên xwedî mezinbûneke optîmal bêne bi rêxistinkirin; divê armanca wan a karê nebe û hedefa wan a rakirina bêkarî û xizaniya xelkê bajêr hebe. Şênî dikarin li gorî qabîliyet û avabûnên xwe li van yekeyan bêne belavkirin.

Belkî jî hin kes dikarin wer bifikirin ku em behsa ekonomiyeke bi plana sosyalîst dikin. Lê modela em behsa wê dikin cuda ye. Ev model çawa ku eleqeya xwe bi ekonomiya ji navendekê tê plankirin û fermankirin nîne, ti eleqeya xwe bi ekonomiya hov, bi armanca karê û şîrketên qaşo ekonomiyê yên li derveyî ekonomiyê re jî nîne. Ev model xwedî avahiyeke welê ye, bi biryar û çalakiya civaka xwecihî ya exlaqî û polîtîk pêk tê. Bêguman koordînasyoneke şert û mercên neteweyî, herêmî , heta navneteweyî li ber çavan digire her tim hewce dike. Lê ev, însiyatîfa biryar û çalakiya civaka xwecihî ji holê ranake. Em careke din dubare bikin, ekonomî pirsgirêkeke teknîkî ya binesaziyê nîne; weke avahiya bingehîn a hebûna civakan, xebatek e ku bi tevahî fikir, guftûgo, biryar, hewldan û çalakiya rêxistinî ya civakê pêk tê. Qutkirina mirov ji ekonomiyê bingehê tevahî xerîbxistinan e. Çawa ku pêşîgirtina li vê yekê şert e, rêya yekane û bi tenê ya vê yekê jî ew e, divê mirov ekonomiyê bike malê tevahiya civakê. Çawa ku “Yek bixwe, yê din li devê wî binêre” qiyamet radibe, “Yek bixebite, yek jî aware bêkar bigere” qiyamet ji vê jî radibe. Ekonomî ji sedî

sed divê di çarçoveya koman de û li ser bingehê berdarî û ekolojiyê were bi rêxistinkirin, ji ber ku ew şertê bingehîn ê hebûna civakan e. Ji bilî kom û civakan ti kes nikare bibe xwedî heqê vê hebûnê û ne dikare ji holê rake. Yekeyên ekonomîk çi bazirganî, çi sinaî, çi cotkarî, heta bi tenê çi bi rola navgînê rabin fînansî bin, divê guh bidin van prensîb û pîvanan. Fabrîkeyeke gelekî mezin jî yekeyeke gund û cotkariyê jî divê li ser bingehê van prensîb û pîvanan be.

Di modernîteya demokratîk de milkiyeta yekeyên ekonomîk girîngiya xwe namînin û di dereceya duyemîn de dimînin. Milkiyetê bêguman di çarçoveya prensîb û pîvanan de ya koman be. Ne milkiyeta malbatê, ne jî ya dewletê dikare ji bo ekonomiya modern bibin bersiv. Milkiyeta malbat û dewletê ya ji hiyarerşiyê mayî, di modernîteya kapîtalîst de jî nikare hebûna xwe dewam bike. Heta şîrket jî bi sedema rastiyên ekonomîk zorê didin wan her diçin dikevin milkiyeta hevpar a xebatkaran. Lê dîsa jî divê mirov normên milkiyetê bi xetên stûr ji hev cihê neke. Çawa ku du sîstemên şaristaniyê di zikhev de dijîn, sîstemên milkiyetê jî wê demeke dirêj di nav hev de hebûnên xwe dewam bikin. Di milkiyeta koman de jî milkiyeta malbatê hebûna xwe diparêze, herweha dewlet jî par û bandora hebûna xwe dewam dike. Ya girîng ew e, deriyên wan li normên milkiyetê yên nerm vekirîbe ku bersivê bidin hawîrdorê, hilberîn û bêkariyê. Her teserufa ji hebûna ferd, azadiya wî, qencî û bedewiya wî re xizmetê bike milkiyet be jî bi nirx û qîmet e. Lê li gorî ku ev nirxê bê kom ava nebin, dîsa ya herî rast ew e ku mirov di nava sînorên optîmal de pirsgirêkan çareser bike. Di bingehê modernîteya demokratîk de milkiyeta koman heye. Koman tevahiya dîrokê hebûna xwe ya komin ti carî ji dest nedan. Modernîteya demokratîk xwedî wê pozîsyonê ye ku di şert û mercên modern de jî dikare vê têgihiştina milkiyetê bixe bingehê xwe û bi awayekî serketî bi vê rola xwe ya dîrokî rabe.

a- Li Dijî Îndustriyalîzmê Civaka Eko-Îndustriyel

Modernîteya kapîtalîst serdestiya pîşesaziyê ya li ser ekonomiyê li şoreşa pîşesaziyê barkirî bi tenê weke hegemondairya ekonomîk pêk nayê, li ser yekdestdariya îdeolojîk û yekdestdariya desthilatdariyê jî bandorên girîng dike. Bi gotineke din, eger mirov îndustriyalîzmê di çarçoveya maneyeke teng de weke mentiqê teknolojîk analîz bike û qîma xwe bi vê bîne, wê mirov bibe şaşiyeke bingehîn a mirov kapîtalîzmê weke ekonomî bibîne. Fonksiyona kapîtalîzmê li îndustriyalîzmê barkirî bi giştî hilweşandina civaka ekonomîk, bi taybetî jî hilweşandina civaka gund-cotkariyê ye. Îndustriyalîzm di vê mijarê de weke yekdestdariya îdeolojîk û yekdestdariya desthilatdariyê çalak dibe. Civaka ekonomîk çiqasî ji hev de bikeve, qanûna kara herî zêde ya kapîtalîzmê bixebite. Ev yekê bi yekdestdariya dewleta netewe re di zikhev de pêk bê, bimeşe. Mirov heta kapîtalîzmê di çarçoveya sêlingên modernîteyê de analîz neke di polîtîka pratîk û li ser navê zanista civakî de bivê nevê şaşî û kêmasiyê bêne kirin.

Civaka mirov û ekonomiya wî li gorî qanûna kara herî zêde bi ketina bin hegemondariya îndustriyalîzmê ji hev de ketiye û hilweşiyaye. Encamên vê zirarê bi kirinên wê yên dused salên dawî têra xwe derketine holê. Bi tenê hilweşîna germbûna global rê li ber vedike bi serê xwe her sal derbas dibe mehşerê nêzîk dike ku ev encamek e, zanist jî tespît dike. Ji rûyê şovenîzma îndustriyalîst çavên zêhniyetê yên kor dibin nikarin avahiya ekolojîk a tevna civak û ekonomiyê ya dest ji wan nabe bibînin. Li maneya vê avahiyê serwext nabe. Ji bo domdarkirina qanûna kara herî zêde bi karanîna îndustriyalîzmê li ser tevahiya komikên (mirov dikare bibêje qad û saziyên civakî jî) civakî û jiyana ekonomîk ji şîddeta desthilatdariyê bi tehlûketir e.

Îndustriyalîzm bi xwe tê maneya bi karanîna rêzik û prensîbên pratîk-teorîk ên fizîk, kîmya û biyolojiyê li ser civakê nemaze jî li ser avahiya wê ya ekonmîk. Ev jî dibe sedem ku xwezaya civakî ya gelekî cuda ye, ji nedîtî ve bê. Xwezaya civakî sîstemeke timî li pey kara herî zêde baz dide nikare demeke dirêj hilgire. Nexasim demeke dirêj bi karanîna rêzikên xwezaya objektîv ji civakbûnê derketine. Ferdiyetperestiya kapîtalîzmê vê rastiyê piştrast dike. Karkirin û xebata rêzikên xwezaya civakî xweser in. Weke exlaqî û polîtîk dixebitin. Nêzîkatiya îndustriyalîst zû yan jî dereng divê karkirina exlaqî û polîtîk tesfiye bike. Ji bêkarî, krîz û tinebûna hatina ekonomîk berpirsiyar e. Sedemên sereke yên ekolojî derxistin holê çavkaniya xwe rastiya îndustriyalîzmê ya me bi kurtî anî ziman e. Eger civaka serdemê ya îndustriyel li tevahiya qadan ekolojiya xwe pêşde nebe nikare jiyana xwe dewam bike. Çawa ku destûrên bingehîn ên demokratîk bi armanca bi sînorkirina Levîathan in (cinawirê bi navê dewleta netewe), ya cinawirê bi navê îndustriyalîzmê bi sînor bike jî ekolojî ye. Divê mirov baş bizanibe ku di dema beriya serdema îndustriyal de, cinsê mirov jî di navê de jiyana bi tevahî ruhberan bi serwextbûneke ajoyên hundir (mejiyê hisî yê herî dijwar) ekolojîk e. Zindiyê ekolojîk nebe ji tesfiyeyê xilas nabe. Bêguman her zindî û ruhberek mejiyekî xwe yê ekolojîk ê xweser heye. Mirov dikare îndustriyalîzmê weke serdema serî li ber ekolojiyê rakirî jî binirxîne. Serîrakirina li ber ekolojiyê çûyîna ber bi qiyametê ye. Mehşera dînan hê berê jê xeber dane, bi xwe ew civaka ji ekolojîkbûnê derketî îfade dike, pêre têkildar e.

Civaka Rojhilata Navîn di warê xwe lihevanîna ji bo jiyana ekolojîk de xwedî rola pêşengiyê ye. Çîrokên Nûh, Adem û Hawa ji felaketên ekolojîk xeberê didin. Di çanda pêxemberiyê de jiyana ekolojîk bi rola sereke radibe. Pêxemberan jyaneke ji ekolojîkbûnê derketî bi sifetên weke mehşer, firewn, nemrût û lanet nirxandin, îro jî ev weke rêzikeke bingehîn a civakî divê pêk bê. Ev rêzik û pîvan nebin domdarkirina civakan dikeve tehlûkeyê. Di civaka Rojhilata Navîn de teknîka sinaî bi hezarê salan tê bi karanîn, tevî vê yekê veneguheriye îndustriyalîzmê, ev yek bi avahiya exlaqî û çanda manewî ya herêmê ve têkildar e. Serîrakirina li ber Xwezayê bi serîrakirina li ber Xwedê wekhev hatiye hesibandin. Lê di çanda Rojava de serîrakirina li ber xwezayê û hukimkirina li wê, prensîba gavavêtina felsefeya wê (Felsefeya Descartes) ye. Di civaka Rojhilata de jî ahenga bi xwezayê re prensîba bingehîn e. Li ber xwezayê rabûn, ji hukimkirina wê danegerîn, cewherê mezinbûna modernîteya kapîtalîst e. Di vê qonaxê de ku em gihiştinê, ji niha ve jiyana civakî ya di her qadê de gihiştiye ber sînorên nikare dewam bike, îfade dike.

Ango rêûresma civakî ya Rojhilata Navîn li hemberî ekolojiyê hestyar û pê re li hev e. Wezîfeya divê bi cih were anîn ew e, divê mirov nêzîkatiyên dagirker, îmhaker û fetihkar ên kapîtalîzm û îndustriyalîzmê bi jinûve avakirina civaka ekolojîk ji holê rake. Sîleha bingehîn a modernîteya demokratîk ekolojî bi xwe civakek û ekonomiyekê esas digire. Li Rojhilata Navîn rola dîrokî ya îndustriyalîzmê jihevdexistin û tesfiyekirina civaka cotkariyê ya rêûresmê ya deh hezar salî ye. Civaka gund-cotkariyê û ekonomiya wê ya heta pêncî sal berê beşa sereke ya civakê û ekonomiya wê pêk dianî ber bi roja me ya îro ve bi lez ji hev tê xistin, ber bi bêkarî û tesfiyeyê ve tê birin, di nava deynan de tê hiştin û hedimandin. Ji ber dijmintiya bi vê civakê re wê ji hev de dixînin, dihedimînin û tesfiye dikin. Heta civaka gund-cotkariyê ji hev neyê belavkirin wê serketinên kapîtalîst ên global mîna yên li herêmên din ên dinyayê dubare nebin û ji niha ve weke pêk tê wê bikeve bin tehdît û tehlûkeyê (Tirsa ji civaka Îslamî, Îslamofobî).

Emperyalîzm, di şerên li Rojhilata Navîn ên hegemondariya modernîteya kapîtalîst de îndustriyalîzm bi rola sereke radibe. Şerên av û petrolê tîpîk in. Ev şer wê di demên pêş de bêne zêdekirin. Di karanîna erd û axê de jî veguherînê li ser hîmê kapîtalîst bibe û ev jî qadeke din a

bingehîn e ku şerê li ser biqewime. Divê mirov qetandina gundiyan ji erd û axê weke şerekî fêhm bike. Armanca fetha dused salên dawî ya modernîteya kapîtalîst ew e, hebûna çanda jiyanê ya çemê sereke yê mirovatiyê yê panzdeh hezar sal temenê xwe heye û civaka cotkariyê ya beşê wê yê mezin pêk tîne, bi dawî bike. Bergiriya vê civakê tê wê maneyê ku divê mirov ev çanda mezin a jiyanê li hemberî qirkirina modernîteyê azad û demokratîze bike. Eger mirov dîroka şaristaniyê weke şerên yekdestdariyê şîrove bike, wê girîngiya bergiriya cemaetên dînî û qebîleyan a hebûna xwe weke formên hêza bingehîn a şaristaniya demokratîk baştir were fêhmkirin. Eşkere ye ku dîroka şaristaniyê bi diyalektîkek wisa were bimanekirin, wê analîza şerên niha rastir were kirin. Bûyerên weke şerên eşîr û mezheban jî têne binavkirin, herçiqas hatibin berevajîkirin jî di vê çarçoveyê de bêne analîzkirin wê bê dîtin ku têne maneya bergirî û parastina nasname û hebûna xwe. Ji vê vegotina tevlîhev encama divê mirov derxe û lê serwext bibe ew e, îndustriyalîzma weke amûrê herî nadîde û bêhempa yê rizgariyê tê pêşkêşkirin Levîathanê rastî ye.

Wexta ku şaristanî û civakên Rojhilata Navîn tê gotin du hêmanên bingehîn ên ekolojîk têne hişê mirov, sîstemên li rêzeçiyayên Toros-Zagrosê û çemê Nîl-Firat-Dîcle-Pencabê ye. Civaka van herdu sîsteman xwedî dikir niha di dema herî trajîk a jiyana xwe de ne. Milliyetgirî, dîndartî, kominîzma reel timî xwe weke xelaskar raber kirin. Encama niha derket holê ew e, mirov qat bi qat xweziya xwe ji niha bi berê tînin. Analîz wexta şaş be, bivê nevê enamê bi vî rengî derkeve. Ev îdeolojiyên yekdestdar, ne bi awayekî yekpare modernîteya kapîtalîst, ne jî weke ‘dema avabûnê’ nêzî serwextbûnê nabin, lê wexta dor tê îndustriyalîzmê mîna di xwedayê xwe yê hevpar de gihiştibin hevdu li ber diçin sucûdê. Îdeolojiyên behsa wan tê kirin, wer îbadetê ji îndustriyalîzmê re dikin jê piştrast in ku wê deriyê cennetê li wan veke (piştî xwedayê sekuler dewleta netewe duyemîn sifetê herî mezin ê îndustriyalîzmê ye). Mirov dikare herî zêde ji vê rewşa kaotîk a ummeta xwedayê nû yê sekuler derxe ku jiyana şaş hatiye hûnandin wê rast neyê jiyîn. Mirov bêyî dudil bibe dikare bibêje, ev xweda ji xwedayên serdemên berê gelekî zêdetir bêrehm e. Bi dawîkirina çanda jiyaneke panzdeh hezar salan ji mirovatiyê re pêşengî kiriye bi awayekî mirov dikare weke mehşerê şîrove bike. Modernîteya demokratîk wexta weke antîtez ji modernîteya kapîtalîst bibihure divê ji vê perspektîfa dîrokî binêre. Berpirsiyar e ku xwe weke aniha vê dîrokê, bi awayekî demokratîk, azad û wekhev ava bike, xwe bigihîne avahiya rêxistiniya wê û tevahî îfadeyên wê yên zanistî.

Piştî şerên xeternak ên mezheban ji bo ji rewşa kaotîk a derket holê re çare bibîne sîstema Westphalia’yayê ya 1648’an tenzîm bû (dendika pêşî ya tewazuna dewleta netewe) di pêvajoya wê ya hişk a tam sêsed salî de bîlançoya hilweşîn û şerên ji tevahiya dîroka mirovatiyê zêdetir ders hatin girtin û di encama vê yekê de xwe li avakirina Yekîtiya Ewrûpayê rakişandin. Çawa ku sîstema Westphalia’yayê weke antîteza şerên mezheban pêşket, sîstema YE’yê jî weke antîteza sîstema dewleta netewe Westphalia’yê ya hewl dide hişkbûna wê bi şoreşê ne bi reforman biguherîne, tê pêşdebirin. Di Şerê Cîhanê yê Duyemîn de faşîzma dewleta netewe bi qirkirinan bi encam bû û derket asta xwe ya herî jor. Bi reforman hewldana rizgarbûna ji vê, navê ji nû ve avabûnê weke koma dewletên netewe yên demokratîk û huqûqê mafê mirovan e. Lê ji ber ku li ser bingehekî şaş dest bi gavavêtinê kir, nikare di armanca xwe de hûrûkûr bibe û nikare konfederasyoneke gelekî sist jî pêk bîne. Sedema vê yekê jî ew e, bi zêhniyeteke bi temamî îndustriyalîst a weke ‘Yekîtiya Komir û Pola’ ketiye ser rê. Li dora yekîtiyeke bi vî rengî, di çarçoveya hedefên mafê mirovan û dewletên neteweye yên demokratîk de civaka azad û wekhev nayê avakirin. Ya girîng ew e, modernîteya kapîtalîst li welatê xwe yê esasî hewcedarî bi reformekirina xwe dîtiye. Sîstema dinyayê piştî ku ceribandin wê avahiya hegemonîk a kevin

nikare pêşengiyê bike Yekîtiya Ewrûpayê ketiye pêvajoya reforman, lê dîsa jî ev pêşketin bandoreke xwe ya diyarker li sîstemê heye. Ji bilî Yekîtiya Ewrûpayê ti hêza modernîteyê qabîliyet û hewcedariya xwe reformekirinê bi xwe nedîtiye û çavkaniyê vê jî ji şêwebûna hişk a hegemondariyê ye. Hêzên din ên modernîteyê heta bi sêlingên bingehîn ên sîstemê ve girêdayî bimînin, ji bilî şopandina YE'yê mîna ku ti çareyek wan nîne.

Ango ji modernîteya kapîtalîst a dused sal e, hewl dide xwe li Rojhilata Navîn ava bike, bendawariya ji wê ya xwe reformîze bike, bendewariyeke rast xuya nake. Lê dikare bi hevkariya bi YE'yê re bibe xwedî derfetên reformê. Di vê rewşê de jî wê rewşa kaotîk û bi krîz a herêmê timî kûr bibe. Rastiya rojane vî hukmê me piştrast dike. Ji ber vê sedemê, bihurîna ji sîstema YE'yê şert e. Ji bo reformên mîna yên YE'yê, ne herikîna dîrokî ya Rojhilata Navîn, ne jî şert û mercên wê yên rojane yên civakî rê didin vê yekê. Ji ber vê rastiyê, gera li rêyên nû xwe ferz dike. Me gelek caran destnîşan kir: Îslama Radîkal, Komara Îslamî, lêgerînên cemaetan, çi teorîk çi jî pratîk derdekî wan ê ji modernîteya kapîtalîst bibihurin nîne. Bernameya wan a herî pêşketî modernîteyeke kapîtalîst a bi Îslamê cîla kiriye. Ango derdê wan ew e, yan bibin selefên nû yên Îslamê yan jî Protestanên wê –Calvînîst-, û li ser vî bingehî civak û dewletê bixin destê xwe. Ya bi milliyetgiriya dînê laîkên sekuler nikarîbûn tam bikin bi maskeya Îslamî dixwazin temam bikin. Ew bi xwe heman tişt in, cewherê wan yek e, modernîteya kapîtalîst e.

Sosyalîzma pêkhatî weke milê çepê yê laîktiyê jixwe pirsgirêkeke wê ya weke dijberiya modernîteyê nîne. Bi tevahî ya dixwaze bi ser bixe ew e, li şûna kapîtalîzma lîberal kapîtalîzma dewletê bi cih bike. Encama vê jî ji kapîtalîzma lîberal bêrehmtir, avakirina modernîteyeke hilweşîner bû.

Nexwe li Rojhilata Navîn li dijî antîteza modernîteya kapîtalîst pêşdebirina modernîteya demokratîk ji bo bihurîna ji rewşa kaotîk û krîza her roja diçe kûrtir dibe li serê îhtîmalên divê bê kirin tê. Şert û mercên dîrokî û civakî ji bo pêkhatina vê îhtîmalê şensê zêde dikin. Di çarçoveya şert û mercên berbiçav de slogana mirov dikare diyar bike ev e; "Yan dewamî krîz û kaos, yan jî modernîteya demokratîk." Ji ezmûna YE'yê dersa girîng a mirov kare bigire ew e, ji bo gavavêtinê mirov dikare bi xelekeke reformkar a bi koka xwe civaka ekonomîk bigire. Ji vir bi mesafeya mirov biçe dikare di warên din ên siyasî û civakî de avahiyên hewce dikin pêk bîne. Em wexta ji bîr nekin ku komir û pola malzemeyên bingehîn ên îndustriyalîzmê bûn, em ê nakokiya wê ya bi civaka ekolojîk re baştir fêhm bikin. Sedema avabûnê ya YE'yê ya çûna wê ya civaka ekolojîk asteng dike jî ev e. Komên li ser komir û polayê hatine avakirin antî-ekolojîk in. Nexwe di sîstemê de kirina reforman bi serê qîm û têrê nake. Eger armanc civaka ekolojîk be!

Eger li Rojhilata Navîn gaveke berbiçav a rojane ya modernîteya demokratîk li gorî şert û mercên dîrokî û civakî yên herêmê bê avêtin wê şensê xwe yê pêşdeçûnê hebe. Bêguman wê bi kopîkirina ji der ve negire û nemeşe. Kopîkirinên dused salên dawî yên modernîteyê xwe negirtin û ev jî vî hukmê me piştrast dike. Atmosfera ekolojîk a lê civaka neolîtîk û antîteza wê şaristanî seridîn wê bibe qada şaristaniya demokratîk û modernîteya wê. Şaristaniyên navendî yên pênc hezar salî yên li geliyên çemên Nîl, Dîcle, Firat û Pencabê pêşketin niha qadên herêmî yên krîzê ne. Di van dused salên dawî de dewletên netewe yên weke lingên herî muhafezekar ên modernîteya kapîtalîst hatin avakirin sedema bingehîn a vê krîzê ne. Dewletên netewe yên dixwazin li ser şopa YE'yê biçin, ji ber ku qabîliyeta wan nîne xwe li reforman rakişînin, bi awayekî dijwar dişkên krîz û neqeba kaotîk mezin dibe. DYE-YE weke hegemondarên bi sîstemê re hevgirtî ne, tevî ku giraniya

xwe didinê jî di warê dîtina rêya derketinê de zehmetiyê dikişînin û ji nû ve avakirina dewleta netewe pêk nayê. Ev rewş hem krîza global kûr û dewamî dike, hem jî berevajî bandor lê dibe tevlîheviya kaotîk zêde dike. Ango krîza avabûnê ya sîstemê herî zêde li welatê esasî yê şaristaniyê mayînde dibe. Mîna ku heyf û tola xwe hiltîne.

Di roja me ya îro de Şerekî Cihanê yê Sêyemîn li gorî xwe diqewime û ev yek nayê înkarkirin. Ev şer hem ji aliyê îhtîwa û demê ji herdu şerên din kûrtir û dirêjtir e. Li herêmê ji bo sîstem xwe nû bike, ne potansiyela wê heye, ne jî pêk tê. Ya pêk tê belavbûn û rizîn e. Di bin van şertan de em li îhtîmala herî xurt a rêya derketinê digerin. Ji şaristaniya Sumer a weke antîteza serdema neolîtîkê pêşket û heta modernîteya kapîtalîst a roja me ya îro demeke pênc hezar salî derbas bûye. Eger modernîteya demokratîk di nava vê dema derbasbûyî de bi tevahî danehevên çandî yên hatine tepisandin ji xwe re weke bingeh bigire û berê pêşî xwe bike tez û paşê jî weke antîtez giraniya xwe bide ser sîstemê, dibe ku ev yek bibe îhtîmala herî xurt a ji bo rêya derketinê.

Di herikîna navendî ya dîrokê de çerxa tez-antîtez-sentezê divê careke din bigere. Eger em rewşê berbiçav bikin, berê pêşî li ser çanda di nava geliyên Dîcle-Firatê de rabûye û di dîrokê de timî yekpare jiyaye, ji nû ve bi şîddet hewcedarî bi gavavêtinekê heye. Sînorên ji wan re îro Sûrî, Iraq û Komara Tirkiyê têne gotin xêzên lihevçêkirî ne. Ji serketiyên Şerê Cîhanê yê Yekemîn hegemondarên Ingilîz û Franse ve mîrate mane. Bi vî awayî parçekirina çanda dîrokî civakî pêdiviyeke polîtîkaya jeostratejîk a parçe bike rêve bibe ye, û ev rastiyek e ku êdî hewce bi guftûgokirina wê nîne. Mirov heta li encamên van sînorên lihevçêkirî bi tevahî û hûrûkûr serwext nebe, nikare li Hîlala Bi Bereket a dîrokî yekîtiyên manedar ên çandî ava bike. Ehmeqiya herî mezin ji pîrozbûna van sînoran bawerkirin (xêzên herî bê yom ên hegemondariya xerîb in, yên herî ne pîroz) û li ser vê yekê ji bo gavavêtineke çandî ya yekpare aqil û niyet nekirin e. Mebesta me ji yekparebûna çandê li dora nirxên wekhevî, azadî û demokratîk hûnandina çanda maddî û nanewî ye. Çandeke bi vî rengî divê bi netewetiyeke ne milliyetgir, bi dînîtiyeke ne dîndar, bi civakparêziyeke ne cinsiyetparêz û bi zêhniyeteke zanistî ya ne pozîtîvîst şîrove û ava bike.

Di vê mijarê de weke gava pêşî mirov dikare Komina Cotkarî-Av-Enerjî ya Dîcle-Firatê ava bike. Gavavêtineke bi vî rengî dikare ji bo pêşketina yekpare ya dîrokî û civakî bibe bersiveke di cih de be. Wexta ev yekîtî pêk bê, em dizanin civaka dîrokî mûcîzeyan diafirîne û ji tevahiya pîroziyan re dergûştî kiriye. Eşkere ye ku ev kominê di pêşketina civaka ekolojîk-ekonomîk de bibe hîmekî têkûz û potansiyeleke bi hêz pêk bîne. Bi vê modela kominê ya ekonomîk di her qada civakê de mirov dikare kominên bi heman rengî pêk bîne. Li Îsraîlê modela Kîbbûtzê jî hêza xwe ji vê xisleta kominê digire. Tevahiya dîrokê jiyana ekonomîk bi giranî bi şêwazê kominan e. Lîberalîzma kapîtalîst herçiqasî mohra 'hewldana taybet' bi ferdiyetperestiyê lêxe jî hilberîn bi giranî di serî de li fabrîkeyan li ser hîmê kominan pêk tê. Cudahî di sîstema karperest û ferdperest de ye. Kengî ji karkirinê bê bihurîn an jî mirov wê daxin asta herî jêr wê li dawiyê bi tenê nîzama komin bimîne. Sîstema komin bi tenê di qada ekonomîk de ne, di tevahiya qadên civakî de dikare pêk bê û xisletên avabûnê yên gerdûnî hildigire. Pirsgirêka bingehîn a kominan ew e, divê karibin exlaqî û polîtîk bin. Divê van nirxên şaristanî û modernîteya kapîtalîst dûrketina ji wan ferz dikin, mirov bi modernîteya demokratîk xwe bigihîne wan.

Tejaneyên Dîcle-Firatê ji bo pêdiviyên bingehîn ên berhemên cotkariyê av, enerjî û zeviyên hewce bi zêdeyî raber dikin. Civakbûna ekonomîk û ekolojîk a Rojhilata Navîn heta van materyalan bi qasî hewce dikin tedarik neyên kirin pêş nakeve. Lê eger daneheva maneya zêhnî bi qasî têrê bike

neyê pêkanîn materyalên avabûnê bi serê xwe tenê nikarin avabûna civakê pêk bînin. Ango mîna civakên sosyalîst ên pêkhatî wê ji xizmetkirina modernîteya kapîtalîst û helandina di nava wê de wêdetir neçin û nikaribin ji vê aqûbetê xilas bibin. Daneheva maneya zêhnî ya hem di dîrokê de, hem jî ya di kefeya modernîteya demokratîk de pêk hatiye ji aliyê akademîk ve were bi rêxistinkirin dibe ku bibe destpêkeke têkûz. Divê mirov ji bîr neke ku weke akademiyên pêşî zîggûratên Sumeran, Malên Hozan û Zanyaran ên li Nîppûr, Babîl, Nisêbîn, Ûrfa û Bexdayê rastiyekê nîşanî me didin ku şaristanî bêyî wan nedibirîne. Modernîteya demokratîk bêyî akademiya nikare pêş bikeve. Dinyaya nû ya manewî û zanistî ku divê weke alternatîfê dinya akademîk a modernîteya kapîtalîst a di nava krîzê de were birêxistinkirin bivê nevêya civaka ekolojîk û ekonomîk e. Ji bo zanist nebe yekdestdariya îdeolojîk û weke amûrê desthilatdariyê neyê bikaranîn, bi tenê bi avakirina civaka wekhev (divê hay ji xwe hebin), azad û demokratîk û bi jiyana wan a di nava hev de dibe. Her koma ekolojîk kengî bi rêxistinî û serwextbûneke ji modernîteya kapîtalîst bihurî bê avakirin dikare manedar be. Heta serwextbûn, rêxistin û îradeya çalakiyê ya ji kapîtalîzm, îndustriyalîzm û dewleta netewe bihurî pêk neyên, civaka ekonomîk û komên ekolojîk pêk nayên. Têgihiştina dibêje, zanist û serwextbûn cuda, civak cuda ye, belovajîkirineke şaristaniyê ye. Ev yek bi kolekirina civakê ve girêdayî ye.

Civaka azad û demokratîk bi tenê bi têgihiştina maneya jê re pêdivî pê heye kare bijî. Her komika ekonomîk bi têgihiştina xwe ya ekolojîk dikare bijî. Jiyan û komikên xwe nespêrin têgihiştin û serwextbûna ekolojîk wê di nava modernîteya kapîtalîst de bihelin û wê nikaribin xwe ji vê aqûbetê xilas bikin. Divê mirov komên ekolojîk-ekonomîk weke komên besît ên ji teknolojiyê mehrûm û bêpar nefikire. Wexta hewce bike wê teknolojiyên herî pêşketî û tevlîhev di yekîne û komikên ekolojîk-ekonomîk de bêne bi karanîn. Heta komikên ekolojîk-ekonomîk komikên herî îdeal ên teknolojîk in. Teknolojî herî bi awayekî kêrhatî li van qadên civakî tê bikaranîn. Di civaka Rojhilata Navîn de şoreşa teknolojîk herî zêde ji bo civaka ekolojîk-ekonomîk hewce dike. Di vê çarçoveyê de şoreşa teknolojîk antî-îndustriyalîst e. Teknolojiya di xizmeta îndustriyalîzmê de civakê hildiweşîne, dibe koletiyê, lê teknolojiya di xizmeta civaka ekonomîk û ekolojîk de civaka zêdetir dibe jiyana azad û demokratîk. Bi kurtî mirov dikare bibêje; tewazuna herî manedar a di navbera teknolojî û ekolojiyê de şertên modernîteya demokratîk dikarin pêk bînin. Ji bo vê şerê îdeolojîk di navbera modernîteyan de bivê nevêya şeran e. Eger ev têkoşîn bi awayekî serketî neyê dayîn, li hemberî modernîteya kapîtalîst şensê mayîndebûn û jiyanê yê modernîteya kapîtalîst wê timî weke îhtîmaleke lawaz, hêvî û utopyayê bimîne.

Li cografya Rojhilata Navîn a ji serdema neolîtîkê destpê dike û tevahiya serdemên şaristaniyê bi çanda maddî û manewî xwedî dike, jiyana civaka ekonomîk û ekolojîk e. Modernîteya kapîtalîst weke sê suwarên mehşerê bi sermayedarî, îndustriyalîstî û dewletdariya neteweye ev çanda civakî pelixandiye, xencer û parçe kiriye. Li hemberî vê yekê wezîfeya bingehîn a divê bi cih bê anîn ew e, ji bo modernîteya demokratîk li ser sêlingan sosyalîst-demokratîk, ekonomîk-ekolojîk û polîtîk-exlaqî bê danîn têkoşîna avakirinê were dayîn.